

AKADEEMIA

22. AASTAKÄIK

2010

NUMBER 12

Ühe ajastu sünniloost Newtoni taktikepi all	Taivo Liiva
Ringhäälingu valikute teekond	Maarja Lõhmus jt
Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünniloost	Riho Saard
Rõivas Bingeni Hildegardi visioonides	Riina Ruut
Füüsilistest testidest politseinike valikul	Margus Tõnissaar
Empirism ja vaimufilosoofia	Wilfrid Sellars
Arvustus	Seppo Zetterberg

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia . . . Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora }
socialia } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoiemetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80, 51002 Tartu,
Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

Fax: 7441975

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

© AKADEEMIA 2010

Trükk: Pajo trükikoda.

Trükiarv: 2310.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

22. AASTAKÄIK 2010 NUMBER 12 (261)

Jõud ja seadused: Ühe ajastu sünniloost

Isaac Newtoni taktikepi all

Taivo Liiva 2115

Eesti identiteedi kujundamine:

Ringhäälingu valikute teekond

M. Lõhmus, H. Tiikmaa, A. Jõesaar, A. Johanson 2141

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünniloost

Riho Saard 2177

Rõivas Bingeni Hildegardi visioonides*

Riina Ruut 2203

Füüsiliste testide tõhusus ja vajalikkus politseinike valikul

Margus Tõnissaar 2234

Arvustus: Eesti rahvuse kujunemine. Eesti ajalugu. V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 2010. 503 lk.

Seppo Zetterberg 2267

Tõlkinud Mart Orav

Abstracts

..... 2271

Empirism ja vaimufilosoofia. IV

Wilfrid Sellars 2279

Tõlkinud Anto Unt

Sellarsi mütoloogia

Bruno Mölder..... 2292

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapalilt.

Illustratsioonid lk 2140, 2176, 2233, 2304:

LIISI ÖRD (sünd. 1984), Tartu ülikooli kunstide osakonna maalikunsti magistrand.

* Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

JÕUD JA SEADUSED

Ühe ajastu sünniloost

Isaac Newtoni taktikepi all

Taivo Liiva

Üks keerukamaid mõisteid mehaanikas on “jõud”. Mis on jõud? Miks tõmbab üks taevakeha teist enda poole? Raskusjõu (gravitatsioonijõu) toimet on inimesed alati tundnud, kuid ometi avastas teadus selle jõu alles üsna hiljuti, täpsemalt 1686. aastal, kui ilmus Isaac Newtoni teos *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid), mida lühidalt nimetatakse *Printsiipideks*. Just sellest aastast algabki nüüdisaegse füüsika ajaarvamine ja uus ajajärk teaduses.

Ja ikkagi, mis on jõud? Milles avaldub jõudude päritolu? Nii imelik, kui see ka pole, erutas see küsimus keskajal väheseid. Oma osa huvipuuduses etendas arvatavasti teaduse vahekord religiooniga, sest see vastamata küsimus lubab soovi korral kogu skeemi alati täiendada jumalaga. Mõned mehaanikud, näiteks Pierre de Maupertuis (1698–1759), püüdsid viitega mehaanika põhiprintsiipide matemaatilisele ilmekusele ja täiuslikkusele kogu jumala olemasolu tõestada. Teised seevastu väitsid, et jumala olemasolu hüpotees ei lisa teadusele midagi uut ega vii meid jõudude olemuse mõistmisel kuhugi (Pierre Simon de Laplace, 1749–1827). Kuid oli ka neid, kes tahtsid jõudude seas korda majja lüüa ning kõik jõud ühele põhjusele taandada.

Õpikud pakuvad mitmesuguseid jõu definitsioone: jõud on ühe keha mõju teisele; jõud on suurus, mis iseloomustab füüsikaliste objektide vahelise mõju täpset kvantitatiivset mõõtu. Nüüd võiks aga küsida: mis on “mõju”? Jõu mõju võiks seostada kiirenduse tekkega, mille ta kehale annab, kuid mitte iga jõud ei tekita kiirendust. Jõu definitsioonide hulk näib olevat ammendamatu. Mida arvata näiteks jõu määratlusest Vladimir Dali (1801–1872) vene

keele seletavas sõnastikus: “Jõud on aine üldist omadust väljendav abstraktne mõiste, mis ei seleta mitte midagi, vaid ainult koondab kõik nähtused üheks üldiseks mõisteks ja ühe nimetuse alla”?

Tuleb tõdeda, et ega algmõisteid saagi defineerida üldisemate mõistete abil. Jõu täiusliku määratluse otsimise asemel püüdis Newton kirjeldada mehaanilist liikumist matemaatiliselt ja leida selle liikumise põhjust. Ta oli esimene, kes mõistis, et selleks põhjuseks on jõud ja et liikumise uurimist tulebki alustada jõudude uurimisest. Talle kuulub ka ütlemine: “Kui ma teistest pisut kaugemale nägin, siis tänu sellele, et seisin hiiglaste õlgadel.” Kes olid siis need hiiglased?

Inimkond ei taha elada suurmeesteta. Galilei elutee algas 1564. aastal, kui sündis Shakespeare ja suri Michelangelo, ning kestis 1642. aastani, mil sündis Newton.¹

Galilei oli õppinud väärtustama vaatlust, et kirjeldada loodusele omast korda ja seaduspära, kuid hindama ka matemaatika abstraktset ilu, et leida meie meelte eest varjatud tõde, mis on kirja pandud matemaatika süvakeeles. Ja ta leidis nende vastandlike lähenemisviiside õnneliku sulami. Tõepoolest, kuigi kogemus oli Galileile õpetanud, et mõistus võib meelte abita kergesti eksiteele sattuda, ei pruugi teisalt ka vaatlus alati usaldatav olla, sest loodus on liiga kaval vastane, selleks et oma kõige hinnalisemaid saladusi igale tohmanile reeta. Kergitamaks temalt saladuseloori, tuleb teda nutikalt üle trumbata, leiutades olukordi, mis peidetud tõde võimendaksid. Ja muidugi tuleb selleks kasutada parimaid riistu, mis inimtaip on võimeline looma. Vaid nõnda kujuneb välja tõhus eksperimentaalteadus.

Muinas-Kreeka tarkadest tuleks siinkohal mainida Aristotelest, kelle tööd on läbi imbinud skolastikast. Läbivaks printsiibiks skolastikas oli *teleoloogia* — asjade sihi ja otstarbe uurimine. Aristotelese usaldus sõna sisemise tähenduse vastu, kus igal omadusel on mingi müstiline kandja, on teatud määral omane ka lapse naiivsele mõtlemisele. Miks on kompvek magus? Sellepärast, et selles on palju magusat. Miks on soe? Sest on palju soojust. Jne. Nii võib seletada kõike. Ja kuidas mõista, et kehad lange-

¹Gregoriuse kalendri järgi sündis Newton küll 4. jaanuaril 1643, kuid tollal kehtinud vana kalendri järgi (uus võeti Inglismaal kasutusele alles 1752. a) 25. detsembril 1642. *Toim.*

vad Maale? Väga lihtsalt: kehad langevad neile omase raskuse mõjul. Mida rohkem on kehas raskust, seda kiiremini ta langeb. Aristotelesele oli võõras arusaam, et langevale kehale mõjub Maa. Keha käitumise määravat tema "loomus", tema seesmised omadused. Aristotelese naiivsuse ja müstika segu oli vägagi meeltnõõda ristiusule.

Nagu hiljem Newton, nõnda hülgas ka Galilei teleoloogia. Tulvat visalt püüelda selle poole, et mõista, *kuidas* asjad looduses on. *Miks* pidi teaduses alatiseks tagaplaanile jääma.

Aristoteles nägi jääva kiirusega kulgevas liikumises omamoodi jõukatsumist tõuke ja vastupanu vahel, milles kiiruse määrab nende omavaheline suhe. Kui liikuvas paadis pingutusi kahekordistada, näiteks sõudjate või purjete lisamisel, libisebki paat edasi kaks korda kiiremini. Teine võimalus on vähendada takistust, näiteks paadikeret siludes.

Ometi taipas ka Aristoteles ise, et sellesse skeemi on raske sobitada langevate kehade liikumist. Miks koguvad nad kukkudes kiirust? Kas kahaneb takistus või kasvab tõukejõud? Vastust sellele ei leidnud ka Aristotelese jüngrid veel mitme sajandi vältel. Praktiline kogemus näitab, et mitte alati ei lange kerged kehad raskematest palju aeglasemalt, kuid säilinud kirjasõnas pole mingeid jälgi, et Aristoteles ise oleks kunagi katseid korraldanud. Tema arusaamade kummutamiseks avaldas Galilei oma *Dialoogid*, milles ta laseb väidelda kolmel väljamõeldud isikul, sest kiriku viha alla sattunud Galilei enda seisukohtade avaldamine oli liialt ohtlik. Selles vestluses väidab Galilei hääletoru Sagredo, et pool naela kaaluv musketikuul jääb langemisel saja küünra kõrguselt vaid vaksa võrra maha kakssada või rohkemgi naela kaaluvast suurtükikuulist. Muidugi pidi Galilei tunnistama, et näiteks udusuled langevad kahurikuulist tõepoolest tunduvalt aeglasemalt. Ent laskem nüüd kõnelda teisel väitlejal, Salviatil: "Kas olete märganud, et kui üks keha langeb vees teisest sada korda kiiremini, siis õhus kukkudes erinevad nende kiirused vaid sajandiku võrra? Nii näiteks vajub marmormuna vees põhja sada korda kiiremini kui kanamuna, kuid langedes õhus kahekümne küünra kõrguselt, jääb teine esimesest maha vähem kui neli sõrmejamedust."

Niisiis, kuna langemisaegade erinevus on tihedamas keskkonnas kaugelt suurem kui hõredamas, oleks loogiline arvata, et takistava keskkonna puududes kaob see erinevus sootuks.

Samale järeldusele viib meid ka üks tuntud loogiline arutelu. Langegu kaks erineva kaaluga keha, millest raskem peaks Aristotelese arvates langema kiiremini isegi õhutühjuses. Nende kehade ühendamisel jõuaksime oma arutluses aga loogilise vastuoluni. Ühelt poolt peaks nüüd liitkeha kiiremini langema, sest oleme saanud raskema keha, kuid teiselt poolt peaks langemine hoopis aeglasem olema, sest aeglasemalt langeva keha lisamine kiiremini langevale hakkaks viimast pidurdama. Galilei esitas kaks väidet:

1. Täiesti takistusvabas keskkonnas langevad kõik kehad sama kiirusega.
2. Võrdsete ajavahemike jooksul saab vabalt langeva keha kiirus võrdse juurdekasvu.

Need kaks seadust iseloomustavad kujukalt Galilei abstraherimiskunsti, sest piisavalt mahuka õhutühja langemisruumi saamine ei tulnud Galilei ajal kõne allagi. Ka ei olnud Galilei päevil mõõteriistu ei kiiruse ega kiirenduse otseseks mõõtmiseks. Galilei oli oma seadused sõnastanud millegi otseselt *mõõdetamatu* kaudu. Kuid nagu me peagi näeme, sai neist seadustest matemaatilisel tuletada väiteid asjade kohta, *mida sai mõõta*.

Hiljem koondas Galilei oma seadused ühte lausesse: *takistuse puudumisel langevad kõik kehad oma kaalust sõltumata täpselt sama kiiruse ja kiirendusega*. Nii oli jõutud keha *vaba langemise* mõisteni. Vabalt langevate kehade kiirust suurendab ühtlane kiirendus, mistõttu kiirus muutub ajaga võrdeliselt. Seda väidet kinnitanud katseline kontroll Galilei poolt näitas ka seda, et langemistee pikkus on võrdeline langemisaja ruuduga. Need mõõtmised tollaste ajamõõturitega olid vägagi problemaatilised, sest ei võimaldanud mõõta sekundite murdosi piisava täpsusega. Ja isegi kõrgeimatest tornidest, kuhu Galilei võinuks tõusta, oleks raske ese langenud maapinnani vaid pisut kauem kolmest sekundist. Tuli leida viis, kuidas aega pikemaks "venitada". Selleks otsustas Galilei loobuda vabalt langevate kehade uurimisest ja teha mõõtmisi kaldpinda mööda allaveereva keraga. Kuigi see kahandab kiirendust, ei muuda see oluliselt liikumise iseloomu.

Kasutades väikese kaldega tasast lauda, mille renni mööda sai kuulike veereda, võis Galilei jälgida selle liikumist umbes kümne sekundi vältel. Aja mõõtmiseks oli tal veeanum, mille põhjas oli prundiga suletav auk. Kera lasti veerema eri kohtadest piki lauda. Kuuli veeremise ajaks eemaldati prunt. Väljavoolanud veehulk kaaluti ära ning selle kaal võeti aja mõõduks. Vee kaal ruudus osutus võrdeliseks veeremistee pikkusega. Galilei oletus pidas paika.

Kera liikumist käsitles Galilei lihtsustatult — piirjuhul, kus õhutakistus puudub üldse. Kuidas näeks aga keha langemine välja tegelikkuses? Keha kiiruse kasvades kasvab ka õhutakistus ja seda senikaua, kuni õhu vastusurve võrdsustub Maa tõmbejõuga ja kiirenemine lakkab. Nüüd jätkub langemine kuni mahapõrkeni jääva kiirusega — lõppkiirusega (õpikutes on seda nimetatud ka kriitiliseks kiiruseks). Lennukist kukkuv raske teraskuul saavutab lõppkiiruse pärast seda, kui on läbinud tuhandeid meetreid. Inimkeha omandab selle mõnesaja meetriga ja seda kogevad ka langevarjurid viithüppel. Viithüpped polegi midagi muud kui pikk langemine lõppkiirusega, enne kui avatakse langevari õhutakistuse suurendamiseks, et maanduda ohutul kiirusel.

Katsetused näitavad, et ainult sama kuju ja suurusega kehade lõppkiirused on võrdelised nende raskusega, mis on täies vastavuses Aristoteelse füüsikaga. Selle teooria kohaselt saaksime keha langemise uurimisel läbitud tee ja aja teljestikus lõpmatusse mineva kaldsirge. Graafiku leidmisel tegelike mõõtmistulemuste põhjal muutuks läbitud tee kõver üsna ruttu sama tõusunurgaga sirgeks, kuigi väikese nihkega allapoole. Kui Galilei saanuks jälgida kergete esemete langemist suurelt kõrguselt ja osanuks mõõtmistulemusi esitada graafiliselt, oleks ta märganud, et Aristoteles ei eksinudki nii väga. Ka pime kana võib mõnikord tera leida. Galilei vaba langemise parabolne graafik oleks seevastu kiiresti ülespoole tõusnud ning tegelikkusest hoopis rohkem erinenud. Kuid graafikuid tollal ei tuntud: veel oli sündimata René Descartes (1596–1650).

Ja ikkagi oli Galilei teinud õige valiku, nagu näitas füüsikateaduse edasine areng. Kuigi Aristoteelse käsitlus annab loodusest mõneti täpsema pildi, juhtis just Galilei idealiseering Newtoni pool sajandit hiljem gravitatsiooniseaduseni. Üht-teist Galilei kogemusest ammutas 1908. aastal ka Albert Einstein. Teadus ongi midagi

enamat kui ainult püüd loodust fotografeerida. Tihti on tõeline sõnum nii hästi peidetud, et eelistatakse seaduspära, mis annab loodusest mingi täpsema lähendi, ja hüljatakse paraku kaunim vormel, mis töötab kenasti, kuid ei lähe täppi mõnes konkreetse punktis.

Galileile ei olnud inertsinähtus enam tundmatu. Teatavasti on igale materiaalsele (massiga) kehale iseloomulik omamoodi “sõnakuulmatus” — komme avaldada vastupanu liikumise muutustele. Mida raskem (massiivsem) on keha, seda raskem on teda liikuma panna või peatada. Nii läbib pidurdav rong pika maa, enne kui pidama saab. Keha vastupanu liikumise igasugustele muutustele nimetatakse *inertsiks*. Ladina keeles tähendab sõna *inertia* laiskust. Keha on “laisk” oma olekut muutma.

Tänapäeval ei kahtle meist keegi, et elame “kosmoselaeval” nimega Maa, mis tormab pöörase kiirusega läbi maailmaruumi, kuigi me ise seda ei märka. Galilei arvamus Maa liikumisest oli keskajal kõrvakiiluks tervele mõistusele. Et tollal puudus võimalus sujuvalt lennata, nõudis tõe tunnetamine Galileilt tohutut abstraktsioonijõudu, taipamaks, et see, mida me liikumisel tegelikult tajume, on hülbed ühtlasest sirgjoonelisest liikumisest. Füüsikas nimetatakse neid hülbeid kiirenduseks. Selline kaemus toetub kahele tähtsale printsiibile:

1. *Inertsiseadus*: keha säilitab ühtlase sirgjoonelise liikumise senikaua, kui miski teda ei häiri.
2. *Superpositsiooni- ehk liitumisprintsiip*: kui kehale mõjub kaks jõudu, millest kumbki tekitab talle omase liikumisviisi, ei sõltu kummagi mõju teise toimest.

Et vastata küsimusele, miks me Maa pöörlemise tõttu üles hüpatas teise kohta ei kuku, vajame üheaegselt mõlemat printsiipi. Inertsiseaduse järgi jätkame koos Maaga peaaegu sirgjoonelist liikumist. Superpositsiooniprintsiip kinnitab, et raskusjõud mõjutab hüpet ühtmoodi nii pöörleva kui paigalseisva Maa korral.

Kui tuli valida, kas eelistada Galilei või Aristotelese intuitsiooni, ei osutunud määravaks mitte nende teadlaste liikumiskirjelduse lähedus tegelikkusele, vaid see, kumb võimaldab nähtusi sügavamalt mõista. Inertsit eelistades sillutas Galilei teed Newtoni triumfile.

Kuna Galileil keelati avalikult kuulutada, et maakera liigub, laskis ta enda eest kõnelda kuulidel. Keha vaba langemise seaduse kasutas ta ära suurtükikuuli keerukama liikumise uurimisel. Ta käsitles rõht- ja püstliikumist teineteisest lahus, eeldades, et kumbki ei sega teist. See oli *superpositsiooniprintsiibi* üks esimesi rakendusi — kui mitte kõige esimene. Selle kehtivuse ilmekaks näiteks on tähelepanek, et kui tulistada rõhtsas asendis olevast kahurist välja kuul ja lasta teisel kuulil kukkuda torusuu kõrguselt, jõuavad nad maapinnale üheaegselt. Õhutakistuse puududes ei mõjuta kiire rõhtliikumine püstliikumist. Külgsuunas lastud kuul langeb täpselt sama kiirusega kui paigalseisust vallandatu ja mõlemad on igal hetkel samal kõrgusel. Kuid selles, et rõhtliikumine jätkub jääva kiirusega, avaldub *inertsiseadus*. Püstliikumine on samane langeva keha liikumisega, ja nende kahe koosmõjul tekibki paraboolne liikumine.

Galilei tegi selle teekuju kindlaks katseliselt, kasutades väikest “suusatrampliini”. Pärast kaldpinnalt allajõudmist alustas kuul lendu horisontaalsuunalise algkiirusega. Algkiirust muutmata varieeris Galilei langemiskõrgust ja muidugi muutus seejuures ka lennukaugus. Ta veendus, et langemiskõrgus on võrdeline (rõhtsuunalise) langemiskauguse ruuduga. Nii ei tulnud lennukauguse suurendamiseks kaks korda tõsta trampliini mitte kaks, vaid neli korda kõrgemale, ja juba varem oli selgunud, et langemiskõrgus on võrdeline langemisaja ruuduga.

Võiks veel lisada, et ühtlase kiirenduse korral, s.t vabal langemisel, kaotab kuul tõustes kiirust samas tempos, nagu ta langemisel seda omandab. Langus kestab sama kaua kui tõus.

Mürsu tegelik lennutrajektor teda takistavas õhus on kõverjoon, millele ei leidu lihtsat valemit. Ometi eelistati Galilei parabooli, mis on ringjoone järel lihtsuselt järgmine kõver. Kuuli tegeliku trajektoori leidmise probleem lahenes alles tänapäevaste arvutite abil.

Järgmise suure sammu liikumise mõistmisel astus René Descartes, kes sündis Galileist inimpõlv hiljem. Erinevalt Galileist eelistas ta avastamisrõõmu üksnes puhta mõistuse abil, lähtudes olemasolevatest printsiipidest — sest kui jumal on hea, ei lase ta aruka mõtleja pähe vääri mõtteid.

Descartes'i andam matemaatikasse oli kaugelt suurem kui Galileil, kuid tema puudulikke töid füüsikas parandas ja täiendas

Hollandi füüsik Christiaan Huygens (1629–1695). Ja ometi jättis Descartes füüsika ajalukku kustumatu jälje. Tal õnnestus selgitada, kuidas üks keha paneb liikuma teise, ja see aitas Newtoni õigele teele. Ühtlasi jõudis Descartes ühe olulisima loodusseaduste liigini — jäävusseadusteni. Trükiõnast seostatakse need prantsuse aforismiga *plus ça change, plus c'est la même chose* (mida rohkem asjad muutuvad, seda rohkem jäävad nad samaks). Jäävusseadus tõdeb, et keerukate muutuste korral jääb mingi suurus siiski muutumatuks. Ükski jäävusseadus ei püüa kirjeldada protsessi tervikuna, kõigis nüanssides; tema võim selles seisnebki, et ta keskendub hetke olulisimale. Muu vajalik selgub juba lahenduse käigus hiljem. Tänapäeva füüsikas ongi harjutud mõtlema jäävusseadustes, nii et paljud füüsikaseadused sõnastatakse just nende abil.

17. sajandi meistrimehed hakkasid valmistama üha keerukamaid ja põnevamaid seadmeid, mille üheks näiteks on kellad. Descartes ja paljud teisedki õpetlased pidasid universumit lihtsalt masinaks, mille on loonud kõikvõimas leiutaja. Ja iga masina töö mõistmiseks tuleb uurida liikumise ülekandumist selle ühelt osalt teisele. Niisuguse toime üheks lihtsamaks juhuks on põrge, mille korral kehade kokkupuude on küll vaid hetkeline, kuid nende järgnev liikumine muutub oluliselt.

Kahe keha põrkumise ülesande lahendamisel kasutas Descartes liikumishulga jäävuse seadust, määratledes liikumishulka kui keha kaalu ja kiiruse korrutist. Ehkki nüüdisfüüsika keelepruugis on keha kaal asendatud sõnaga “mass”, on viimane tihedalt seotud sellega, mida tavakeeles nimetame kaaluks. Nüüd õpib seda seadust füüsikatunnis iga keskkooliõpilane. See kõlab järgmiselt:

Kahe keha põrkudes võib liikumishulk küll ühelt kehalt teisele kanduda, kuid liikumishulkade summa jääb muutumatuks.

Selle seaduse rakendusala praktikas on suur — alates piljardi-kuuliülesannetest kuni voolava vedeliku dünaamilise surve leidmiseni. Näiteks püssist tulistades saab torust väljuv kuul kindla suuna ja suurusega liikumishulga. Alghetkel võrdub kogu vaadeldava süsteemi liikumishulk nulliga, sest süsteem ise on paigal. Järelikult jääb see nulliks ka pärast päästikule vajutamist, mis tähendab, et püssitorust väljuva kuuli liikumishulga peab tasakaalustama püssi tagasilöögist tekkiv liikumishulk.

Selles näites vaatlesime vaid kahe keha liikumist, kuid sama põhimõtet võib üldistada mis tahes hulgale kehadele ning kasutada selleks vajaduse korral kaht või kolme koordinaattelge.

Süsteemi liikumishulga jäävuse seadusest järeldub vahetult massikeskme liikumise teoreem:

Süsteemi massikeskme liikumist ei saa muuta sama süsteemi sisejõudude abil.

Selle tagab süsteemi liikumishulga jäävus. Näiteks Maa raskusväljas lendava mürsu lõhkedes ei muutu mürsu massikeskme lennutrajektoor ka pärast mürsu purunemist kildudeks, sest selle purustavad mürsus tekkinud sisejõud.

Vaikival kokkuleppel mõeldakse mehaanikas süsteemi all mehaanilist süsteemi, mille iga massipunkti asukoht ja kiirus sõltub teiste samasse süsteemi kuuluvate massipunktide asukohast ja kiirusest. Mitte iga süsteem ei ole mehaaniline — näiteks lendav linnuparv —, kuid neid mehaanikas ei käsitleta.

Massikeskme mõistet tundsid juba antiikaja kreeklased ja see pole midagi muud kui sünonüüm sõnale “tasakaalupunkt”. Seda tunnetab iga lapski, kes on kiiegega kiikunud. Kui näiteks tüdruk on oma vennast kaks korda raskem, peab ta kiiege keskpunktile (toetuspunktile) vennast kaks korda lähemale istuma. Ehk matemaatiliselt: kiik on tasakaalus, kui mõlema kiikuja puhul on tema raskuse ja kiiege keskpunkti kauguse korrutis sama (praktilikas tuntud kangiseadus).

Erijuhul, kui süsteemi massikeskme on paigal, ei nihuta seda ükski sisejõud. Ka selle tagab süsteemi liikumishulga jäävus. Näiteks on võimatu iseennast juukseidpidi üles tõsta.

Kolmest vaadeldud printsiibist — inertsiseadus, superpositsiooniseadus ja liikumishulga jäävuse seadus — moodustus kindel fundament, millele võidi hakata rajama füüsikateaduse uhket hoonet.

Ja siis astus teadusareenile Isaac Newton, kes muutus legendiks juba oma eluajal. Komeedina tõusis kõrgustesse mees, kes sõnastas mehaanika põhitõed, avastas ülemaailmse gravitatsiooniseaduse ja uuris valguse lagunemist spektrivärvi kiirteks. Ta avaldas valguse korpuskulaarteooria, töötas välja diferentsiaal- ja integraalarvutuse alused, uuris kuumutatud keha jahtumist ja täpsustas viskoossuse takistuse mõistet, konstrueeris ühe esi-

mestest termomeetritest ning ehitas esimese peegelteleskoobi, kõrvaldades sellega Galilei leiutatud läästteleskoobi fokuseerimisprobleemid, mille tekitab kromaatileine aberratsioon.²

Isaac Newton sündis 4. jaanuaril 1643 Inglismaal vaikes Woolsthorpe'i külas, mis jääb Londonist umbes 160 km põhja poole. Oma isa, edukat, kuid kirjaoskamatut maaomanikku, Isaac ei näinudki, sest too suri kolm kuud enne poja sündi. Ema Hannah Ayscough oli kokkuhoidlik, virk ja tubli perenaine. Mehe surma järel soovitati missis Newtonit ühele jõukale vanapoisile. See abielluski lesegaga, kes jättis oma kolmeaastase poja vanaema kasvatada. Hannah' teisest abielust sündinud kolmel lapsel ei ilmnenud mingeid erilisi vaimuandeid.

Materiaalselt küllalt hästi kindlustatuna ei kuulunud Newton nende suurte teadlaste hulka, kellel tulnuks nooruses vaesusega võidelda. Lapsena üsna nõrgukese ja omavanuste kaaslaste mängudest kõrvalejäetud Isaaci areng polevat kuigi paljulubav olnud. Kirjameestele on selline asi ikka maiuspalaks olnud, sest on ju põnev kirjutada, kuidas ühest tavalisest lapsest sirgub geenius. Kuid ärksa vaimuga poisi nutikus lõi välja juba mängimisel iseenda valmistatud leludega, milleks olid vesirattad, laternatega lohed külaelanike hirmutamiseks, nisuteradest jahu jahvatav tuuleveski, päikesekellad ja üks aega mõõtev puitkell. Peale selle luges ta erakordselt palju.

Poiss lõpetas külakooli ning oleks pidanud sellega rahulduma nagu teisedki talulapsed. Emapoolne onu William Ayscough näib olevat esimene, kes Newtoni võimeid märkas. Olles ise õppinud Cambridge'is, veenis ta õde, et see valmistaks Isaaci ette seal-seks stuudiumiks. Selleks saadeti poiss kaheteistkümnepäevase Granthami keskkooli. Kõigi üllatuseks ei hoolinud ta koolitööst üldse, jäädes õppeedukuselt oma klassis viimaste hulka. Vaikselt unistav Isaac sattus õige pea ühe tülinorijast kaasõpilase mõnituste märklauaks. Pärast üht juhtumit, kui too oli noort Newtonit

²Kromaatiliseks aberratsiooniks nimetatakse vaadeldava objekti kujutise moonutust, mis on tingitud sellest, et nähtava (mittemonokromaatilise) valguse erineva lainepikkusega osad murduvad läätses erinevalt ja järelikult on erinev ka nende fookuskaugus. *Toim.*

jõhkvalt lõõnud, hakkas raevunud kannataja solvajale vastu ning peksis ta korralikult läbi. Kuid sellega Newton ei piirdunud, sest huligaan oli õppinud temast märksa paremini. Nüüd otsustas Newton ületada teda ka õppimises ja demonstreeris esmakordselt avalikult oma terast mõistust. Varsti sai Isaacist priimus kõikides õppeainetes.

Vahepeal oli Newtoni ema pärast oma teise mehe surma 1653. a Woolsthorpe'i tagasi pöördunud. 1659. a otsustas ta kuueaastasest poja koolist ära võtta, et too hakkaks majapidamist juhtima. See ettevõtmine nurjus aga asjaosalise huvipuuduse tõttu.

Õige varsti, 1661. a juunis saadeti Newton Trinity kolledžisse Cambridge'is, kus olid õppinud mitmed ta sugulased. Newtonist nagu ka enamikust ta õpingukaaslastest pidi saama kirikumees. Liialt vähese kuulekuse tõttu võimuesindajatele oli Cambridge'i ülikool 1660. aastateks majandusraskustesse sattunud ja n-ö diplomite manufaktuuriks mandunud. Akadeemilise kraadi sai vaat et igaüks, kes viitsis nõutud arvu semestreid ülikoolis veeta. Üle Mandri-Euroopa puhunud värsked vaimutuuled polnud Cambridge'i veel ulatunud, seal olid ikka veel au sees Aristoteelse iganenud kaanonid. Kuid noort Newtonit see ei kohutanud.

Heitnud kõrvale tarbetuna tunduva kohustusliku lektüüri, neelas ta õhinal uusi raamatuid, mis kajastasid uute ideede võidukäiku Euroopa teaduses. Newtoni kaks esimest aastat Trinity kolledžis olid pealtnäha hallid ja sündmustevaesed. Töötades puhkamata ja pingsalt hiliste öötundideni, tegi ta endale selgeks matemaatika põhitõed. Kolmandal aastal avastas ta Isaac Barrow' (1630–1677) matemaatikalooengud. Barrow' päralt oli äsja Inglise poliitiku Henry Lucasi päranduse toel loodud Lucasi matemaatika õppetool. Kuigi matemaatikas üsna vilunud, olid Barrow' meelisharrastuseks teoloogilised kirjatööd. Etteruttavalt võib öelda, et kuus aastat hiljem, 1669. a kasutas Barrow pärandihooldejate sõbrana õigust endale järglane nimetada ja selleks sai ülikoolile üsna tundmatu 26-aastane Isaac Newton.

1665. aasta algul sai Newton humanitaarteaduste bakalaureuse kraadi, kuid sama aasta augustis suleti ülikool poolteiseks aastaks Inglismaad laastanud katku tõttu. Ainuüksi Londonis nõudis see surmatõbi umbes sada tuhat inimest. Newton naasis kodus ülikooli Woolsthorpe'i ja kasutas oma sunderaldatust akadeemilisest elust üliviljakalt. Nimelt oli sama aasta mais tärganud

tal mõte “fluktsioonidest” ehk tuletistest, millest paari järgnenud aasta jooksul sündis tema viilkatusega kodumajas diferentsiaal- ja integraalarvutus. Selle järgi oli suvalise pideva joone mis tahes punktis võimalik konstrueerida puutuja. Oma meetodi nime-tamisel fluktsioonimeetodiks pidas ta silmas muutuvate suuruste “voolamist” — muutumist üksteise suhtes kindlas vahekorras (ld *fluxus* — “voolamine”).

Siin, rohmaka toidulaua taga murdis Newton läätse abil päikesekiiri ja tõestas eksperimentaalselt, et valgus koosneb ühevärvilistest valguskiirtest. Siin nende akende taga kasvas maailma kuulsaim õunapuu, millelt kord tumeda potsatusega kukkus maailma kuulsaim õun, aidates kaasa üldise gravitatsiooniseaduse avastamisele. Tookord oli Newton vaid 23-aastane. Ise ta juba teadis, millised jõud hoiavad taevas Kuud, kuid maailm sai sellest teada alles kakskümmend aastat hiljem, sest Newtonil oli üks tähelepanuväärne iseloomujoon: ta ei kiirustanud oma töid avaldama. Ta oli järjekindel ja põhjalik mees, kelle lemmikväljendiks oli “Hüpoteese ma välja ei mõtle!”, mis pidi tähendama, et ta keeldub kahtlastest spekulatsioonidest. Mõistmaks gravitatsiooniseaduse sünnivalusid, heidame pilgu selle *Printsiipide* keskse probleemi ajaloole, mis on ühtlasi ka killuke astronoomiateaduse ajalugu.

Jumalate asupaik on ikka olnud taevas. See on püha paik, kus valitseb kord ja ettemääratus, mis pole võrreldav mitte millegagi maa peal. Kord ja ennustatavus pakuvad alati rahustavat kindlustunnet meie maailma ebakindlas segadikus.

Newton lõi omamoodi ühenduslüli jumaliku taeva ja maiselt madala Maa vahel, ise justkui uskudes, et tema teadus võib tuua maistesse asjadesse taevase selguse. Kuid ometi ei ole asjad päris selged ka taevas ja seda mõistsid juba muistsed astronoomid. Tähed tiirutavad küll kenasti üle öise taeva, joonistades täpseid ringjooni, kuid Päike ja Kuu ei pea nendega sammu. Kumbki liigub kinnistähtede foonil tasapisi edasi, korrates oma trajektoori — Päike iga aasta järel ja Kuu iga kuu järel. Kuid nende nihkuminegi pole päris ühtlane: Päike läbib poole oma tiirust kevadise ja sügisese pööripäeva vahel 184 päevaga, teise poole jaoks jääb vaid 181 päeva. Veel tujukamalt rändavad planeedid. Plato-

nit häiris igasugune hälve ringliikumise matemaatilisest lihtsusest ning ta püüdis koos teiste astronoomidega leida peidetud korda, mis "päästaks" need nähtused.

Üks ammune vastus Platonile oli see, et ka Maa on planeet, ja seda uskus juba Aristarchos 4. ja 3. sajandil eKr, kuid tal polnud oma õpetuse kinnituseks veel piisavalt vaatlusandmeid. Merkuuri ja Veenuse orbiidid on Maa omast seespool ja paiknevad Päikesele lähemal kui teiste planeetide orbiidid, mis on Maa omast suuremad ja mida need planeedid läbivad aeglasemalt. Kui Maa ületab ühe sellise välisplaneedi ja Päikese vahelise mõttelise sirglõigu, näib planeet liikuvat tagurpidi.

Arvamus, et Maa võiks liikuda, oli isegi enamiku 17. sajandi füüsikute meelest tervet mõistust ärritav ja pahandav. Valitses Klaudios Ptolemaiiose (u 90 – u 168) Maa-keskse maailmapildi mudel. Selle järgi tiirlesid kõik teised planeedid ümber liikumatu Maa. Iga planeet pidi liikuma mööda *epitsükliks* nimetatud ringjoont, mille keskpunkt liikus omakorda veel ühel ringjoonel, ja nii edasi kuni lõppringjoone ehk *deferendini*, mis paiknes ümber Maa. Mida täpsemaks muutusid vaatlusandmed, seda keerulisemaks läks Ptolemaiiose süsteem. Planeetide liikumise seletamiseks tuli appi võtta üha rohkem epitsükleid: nende arv ulatus lõpuks mitmekümneni. Hoolimata keerukusest jäi Ptolemaiiose süsteem üldtunnustatuks kuni 17. sajandi alguseni.

Kui poolakas Mikołaj Kopernik (1473–1543) taaselustas 16. sajandil Aristarchose idee heliotsentrilisest (Päikese-kesksest) süsteemist, ei suutnud temagi maailmamudel määrata planeetide asendit täpsemalt kui Ptolemaiiose oma. Ka tema mudel säilitas epitsükliid, sest planeedid ei tiirle ju ideaalsetel ringjoontel.

Konflikt Maa- ja Päikese-keskse maailmapildi vahel kulmineerus Tycho Brahe ja Johannes Kepleri töödes. Ka Saksa astronoom ja matemaatik Johannes Kepler (1571–1630) oli üks oma aja hiiglasi, kelle õlgadele sai Newton oma uuringutes toetuda. Kuigi teda ei mäletata nii hästi kui Kopernikut, oli just Kepler see, tänu kellele Poola astronoomi teooria koos arvutustulemuste ja vaatlustel põhinevate tõenditega lõpuks kõikjal omaks võeti.

Kepler võlgnes aga suure osa oma edust 16. sajandi teise poole kuulsaimale astronoomile, taanlasele Tycho Brahele (1546–1601). Viljakas töösuhe nende vahel oli üsnagi tormiline ja vaidlusterohke. Brahe ei toetanud Koperniku heliotsentrilist teooriat

universumist, küll aga hindas seda väga kõrgelt Kepler. Tycho Brahe mudel oli lihtne: nagu Ptolemaioselgi tiirleb tema Päike ümber Maa, kõik teised planeedid aga ümber Päikese. Vaatluste abil ei suudetud seda süsteemi Koperniku omast eristada, sest nii Päikese kui planeetide näivad asukohad taevavõlvil olid mõlemas süsteemis samad. Ainus vahe seisnes selles, et ühes oli paigale naelutatud Maa, teises Päike. Lõpliku otsuse pidi lange-tama füüsika, mitte astronoomilised vaatlused, ja Kepler oli esimesi astronoomi, kes seda taipas.

Kuigi hiljem selgus, et Brahe eksis, seisnes tema tähtsus Kepleri ja kogu astronoomia jaoks üldiselt selles, et ta oli geniaalne taevavaatleja ning märkis kõik oma andmed hoolikalt üles. Kui Brahe 1601. aastal suri, päris Kepler nii tema ametikoha kui ka käsikirjad, ehkki Brahe pärijad viimaste asjus protesti avaldasid. Kasutades Brahe kahekümne aasta jooksul tehtud märkmeid, sooritas Kepler nendega tõelise andmetöötluse ime, mis avaldab muljet isegi arvutiajastul. Siiski ei jõudnud ta rahuldavate tulemusteni kohe, sest jagas Koperniku arvamust, et planeedid tiirlevad mööda täiuslikke ringjooni. Ühel päeval ta "ärkas", mõistes äkki, et planeedid tiirlevad mööda ellipseid, s.t liiguvad väljavenitatud ringjoontel. Ühe hetkega oli Kepler taibanud seda, mis Kopernikule ja Ptolemaiosele märkamatuks oli jäänud. Loobumiseni ühtlasest ringliikumisest juhtis teda füüsikaline intuitsioon: ta ei suutnud seedida epitsükleid, sest epitsükli keskpunkt Ptolemaiose, Koperniku ja Brahe skeemis oli lihtsalt liikuv geomeetriline punkt, millel polnud mingit seost teda mõjutavate gravitatsioonijõududega. Kepler oli jõudnud tõdemuseni, et gravitatsioonijõud on universaalne tõmme kõikide materiaalsete kehade vahel. Ometi jäi planeetide liikumise tegelik põhjus Kepleril lõpuni lahti mõtestamata. Tema kujutelma järgi annab pöörlev Päike planeetidele vahetpidamata tõukeid, pannes nad sel viisil ümber enda tiirlema. Kuid siinkohal jäi talle endalegi segaseks, miks erinevad planeetide tiirlemisperioodid Päikese pöörlemisperioodist. Kepler ei suutnud mõista, et planeetide tiirlemise suuna ühtelangemine Päikese pöörlemissuunaga ei tulene mitte planeetide liikumise seadustest, vaid Päikesesüsteemi päritolust. Tehisplaneete oleks võimalik orbiidile lennutada niihästi Päikese pöörlemise suunas kui ka vastupidi.

Kepleri töö viljad on talletatud kahte kapitaalsesse raamatusse: *Uus astronoomia* (1609) ja *Maailma harmooniad* (1619), algmaterjal aga tööpäevikuisse. Selles ainulaadses pärandis toob ta peale oma järelduste emotsionaalselt esile ka nendeni jõudmise okkalise tee, mis oli niisama vaevaline kui ta endagi elutee. On huvitav, et oma müstilistes kaemustes paigutas Kepler Päikese universumi keskmesse sellepärast, et valguse- ja elutoojana on ta auväärsem ja seega jumalale lähemal kui Maa. Oma elutööna pärandas ta meile planeetide liikumise kirjelduse kolme seadusena, millest kujunes Newtoni gravitatsiooniteooria vundament. Neist **esimene** väidab, et planeedid liiguvad elliptilistel orbiitidel, mille ühes fookuses on Päike. **Teine** nendib, et iga planeedi kohavektor ehk kujuteldav joon, mis ühendab Päikest ja planeeti, katab võrdsetes ajavahemikes võrdsed pindalad. Sellest selgub planeedi kiiruste jaotus orbiidil: Päikesele lähemais asendeis on kiirus suurem ja sellest kaugemal väiksem. Kepleri **kolmas** seadus ütleb, et planeedi tiirlemisperiood (ühe täistiiru tegemiseks kuluv aeg) ruudus on võrdeline planeedi ja Päikese vahelise kauguse kuubiga. Äraseletatult tähendab see, et välimised planeedid liiguvad oma orbiidil aeglasemalt kui sisemised, nii et planeetide aasta pikkus kasvab kiiremini kui nende orbiidi mõõtmed.

Kuigi Kepleri orbiidid on ellipsid, pole nad kuigivõrd välja venitatud. Õiges mõõtkavas joonistatuna oleks selliseid ellipseid raske eristada ringjoontest. Ometi on ka väikesed hälbed täpsest ringjoonest väga olulised. Just need lubasid Newtonil veenvalt näidata, et vaid üks jõuliik võib tekitada vaadeldavaid liikumisi.

Kepleri seadused leidsid 17. sajandi õpetlaste hulgas kiiresti tunnustust. Vaid Galilei kaitses oma *Dialoogides* jonnakalt ring-orbiite, mis olid ometi vaatlustulemustega vastuolus. Oli siin põhjuseks lihtsalt inimlik kadedus?

Nii nagu Galilei oli ka Kepler jõudnud oma seadusteni empiirilisel. Planeetide liikumise oli ta küll ilusasti kaardistanud, kuid see tuli tõestada ka matemaatiliselt. Ja sellest pidi saama oma-moodi proovikivi, mille iga uus teooria peab läbi tegema. Astronoomiahuviline arhitekt Christopher Wren (1632–1723) pani gravitatsiooniseaduse leidmise eest välja auhinna. Ülesanne ei seisnenud mitte pelgalt planeetide liikumise kirjeldamises, vaid ka selle põhjuste selgitamises. Mitme tippõpetlase katse preemiat saada oli nurjunud. Nüüd oli kord Newtoni käes.

Juba eespool oli juttu sellest, kuidas Galilei langemisseadus viis Newtoni mõttele gravitatsioonijõu ja massi võrdelisusele. Nõustudes Kepleri teesiga universaalsest tõmbest, oleks loogiline pidada seda võrdeliseks *mõlema* tõmbuva keha massiga. Kuid Newtonil puudus igasugune võimalus hinnata Maa, Päikese ja planeetide massi, seepärast võis edu saavutada üksnes Kepleri seadustesse süüvides. Tema teisest seadusest lähtudes õnnestus Newtonil tõestada, et planeetide liikumist põhjustavad jõud on suunatud Päikese poole. Seejärel näitas ta, et Kepleri esimene ja kolmas seadus saavad kehtida vaid siis, kui see jõud muutub pöördvõrdeliselt kehadevahelise kauguse ruuduga, mis valemina avaldub kujul

$$F = G \frac{mM}{r^2},$$

kus F tähistab kahe keha vahelise tõmbejõu arvvaartust, m ja M nende massi, r nendevahelist kaugust ja G universaalset konstanti, mis määrab jõu suuruse.

Eesti keeles kõlab gravitatsiooniseadus järgmiselt: *kõik kehad tõmbavad teisi kehi enda poole jõuga, mis on võrdeline nende masside korrutisega, kuid kauguse suurenedes külgetõmbejõud väheneb pöördvõrdeliselt nendevahelise kauguse ruuduga.*

Sellist gravitatsioonilist pöördruutude sõltuvust kahe keha vahel aiasid ka Christopher Wren ja astronoom Edmond Halley (1656–1742), sest kõik, mis kiirgab ühtlaselt igasse suunda (ka valgus), laotub üle pinna, mis kasvab võrdeliselt kauguse ruuduga. Seega kahaneb kiirguse, tõmbe jne tugevus pöördvõrdeliselt pindalaga. Näitamaks, et ka Kepleri teine seadus tuleneb gravitatsioonijõu pöördruutsõltuvusest, tuli Newtonil ilmutada tõelist matemaatikuosavust. Ta pidi tõestama, et selles sõltuvuses tuleb kehadevaheliseks kauguseks võtta vahemaa kerakujuliste kehade keskpunktide vahel.

Newtoni huviorbiiti nihkus nüüd Kuu — ainus taevakeha, mille kaugus Maast oli juba küllaldase täpsusega teada. Vanemas eas ei väsinud ta kinnitamast, et gravitatsiooniseadust aias ta juba 23-aastaselt oma koduaias õunapuu all, kui mahakukkunud õun tekitas tas küsümuse, kas õuna kukutanud jõud, selle mõju ulatub ka Kuuni. Ta juba teadis, et Maa raadius on 60 Kuu raadiust ($R = 60r$), et Kuu kese asub järelikult Maa keskmest 380 miljoni meetri kaugusel ja et ta liigub Maa suhtes ühtlaselt kiirusega 1016 m/s.

Nii sai Newton raskuskiirenduseks Kuul — arvestades, et keha liikumisel kiirusega v mööda ringjoont raadiusega r on kiirendus $a = v^2/r$ —

$$a = \frac{1016^2}{380000000} = 0,00272 \text{ m/s}^2,$$

mis on tublisti väiksem raskuskiirendusest Maa pinnal ($9,8 \text{ m/s}^2$). Pöördruutsõltuvuse järgi peaks kiirendus Kuul olema $r^2 = 60^2 = 3600$ korda väiksem:

$$a = \frac{9,8}{3600} = 0,00272 \text{ m/s}^2.$$

Kõikide Newtonil kasutada olnud arvväärtuste ligikaudsust arvestades oli see suurepärase kokkulangevus. See veenis, et Kuu tiirleb ümber Maa sama jõu mõjul, mis kukutab õuna puu otsast. See oli esimene kvantitatiivne seos ühe taevase ja ühe maise nähtuse vahel.

Newtoni gravitatsiooniseadus on muljet avaldav näide looduseadusest, mis on midagi enam kui vaatlusandmete lihtne kokkuvõte. Et gravitatsioonijõud on suhteliselt nõrk, pidi Newton uurima tõmbuvate kehade paare, millest vähemalt üks oli astronoomiliste mõõtmetega, kuid mass paraku tundmatu. Seepärast polnud tal mingit võimalust määrata gravitatsioonikonstandi täpset väärtust. Alles 19. sajandi alguses õnnestus Henry Cavendishil (1731–1810) mõõta oma aparaadiga nõrgukest jõudu kahe kaalutud keha vahel ning arvutada sel viisil konstant G .³

Kuni tänapäevani saame taevakehade masse määrata ainult tänu sellele, et usume gravitatsiooniseaduse õigsust. Kui tõmbejõud peaksid hiigelkehade puhul massist pisut teisiti sõltuma, ei saaks me seda kuidagi teada. Gravitatsioonijõu universaalsuse ootus on paljuski rajanenud esteetilistel uskumustel. Ka pöördvõrdelisus kauguse ruuduga pole sugugi nii kaljukindel. 1980. aastail tehtud mõõtmised näitasid Maa gravitatsiooni umbes üheprotsendilist muutlikkust mõnesajameetrisel vahemaal. Ometi

³Gravitatsioonikonstant näitab jõudu, millega tõmbavad teineteist ühikmassid ühe pikkusühiku kaugusel. Selle arvuline väärtus on $6,6720 \times 10^{-11} \text{ Nm}^2/\text{kg}^2$. Toim.

ei sõandanud eksperimentaatorid Newtoni seadust kahtluse alla seada, vaid arvasid, et tegemist on mingi uue jõuga, mis tungib gravitatsioonivälja.

Viimase aja üksikutele kõhklustele vaatamata on gravitatsiooniseadus olnud planeetide liikumise kirjeldamisel hämmastavalt täpne ning muutnud otsustavalt inimkonna teadmiste ajalugu. Selle üheks kaunimaks näiteks on olnud planeet Neptuuni avastamine Urbain Le Verrier' (1811–1877) arvutuste põhjal.

Oli aasta 1845. Planeetide liikumisteed, mis tolleks ajaks olid välja arvatud, ja astronoomilised vaatlustulemused klappisid omavahel oiavaliselt. Kas ikka kõikide planeetide puhul? Ei, siiski mitte! Tujutses Uraan: see kaugel planeet ei allunud Newtoni gravitatsiooniseadusele. Võimatu! Veendumus selle seaduse vanakumatus õigsuses oli juba nii tugev, et selles kahtlemine tähendas kahtlemist teaduses üldse. Nähtavasti, arutles Le Verrier, eksisteerib veel üks, seni märkamata planeet, mille külgetõmbejõud ei sisaldu liikumisvõrrandis. Kaugematele planeetidele on ta mõju tõepoolest peaaegu olematu, kuid Uraanile, mille läheduses ta peaks liikuma, väga oluline. Seepärast ei saagi Uraan siis liikuda seni väljaarvatud orbiidil.

Ja Le Verrier püstitas pöördülesande: arvutada välja Uraani hälbed talle seni ettekirjutatud trajektooriga, et nende hälvete põhjal teha kindlaks tundmatu planeedi liikumisteed. On ju Uraani suuremate hälvete korral tolle planeedi mõju tugevam ja ta asub sel ajal Uraanile lähemal ning vastupidi. Le Verrier tegigi täpse arvutuse ja leidis nähtamatu planeedi trajektoori. Et nüüd oli teada, mis ajal ja millistest taevapunktidest teda otsida tuleks, avastatigi õige pea uus planeet. Nii täienes planeetidepere septembris 1846 Neptuuniga, mis tegelikult oli avastatud sulleotsaga. Juba üksnes nendest arvutustest piisas Le Verrier'le, et teadusajalukku minna.

Oma titaanliku mõttetööga kinkis Newton inimkonnale gravitatsiooniseaduse. Kuid juba küpse teadlasena mõistis ta, et tema argumendid on täiesti veenvad alles siis, kui ta loob süsteemi *mis tahes liikumise uurimiseks*. See uurimine kulmineerus Newtoni *Printsiipidega*, mis esitleb kolme seadust. Newtoni sisetunde ütles, et Galilei, Descartes'i ja Huygensi töödes puudub põhiline: *viis liikumise ülekande iseloomustamiseks*. Selle puudujäägi kõrvaldamiseks kujutles ta siiret pideva vooluna, mitte hetkelise vastastikmõjuna, nagu seda mõistis Descartes. Sõna "jõud"

defineeris ta impulsi siirdena ajaühikus. Esitame need kolm seadust, mis on alati olnud nüüdisaegse füüsika keskmes.

I seadus ehk **inertsiseadus**. *Iga keha on paigal või jätkab ühtlast sirgjoonelist liikumist seni, kuni seda olekut ei muuda talle rakendatud jõud.*

Kas ei ole see enesestmõistetav? Kaugeltki mitte. Esmapilgul näib see meie praktilise kogemusega hoopis vastuolus olevat. Näiteks mootori seiskudes jääb tasasel teel kihutav auto lõpuks seisma. Ja nii on iga kehaga. Tarvitseb ta ainult omapead jätta, kui tema liikumine lõpuks lakkab. Siit järeldasid mõned antiikaja filosoofid, et vaba keha ei muuda oma *asukohta* ruumis. Galileil ja seejärel Newtonil õnnestus lõplikult kummutada üks inimkonna suurimaid eksiarvamusi kehade liikumise kohta, väites, et vaba keha ei muuda oma *kiirust* ja liigub ühtlaselt ning sirgjooneliselt — ilma kiirenduseta.

Inertsiseaduse katseline kontrollimine tekitab aga tõsiseid raskusi: seadus räägib vabadest kehadest, kuid loodusest me selliseid kehi ei leia. Igale kehale mõjub vähemalt raskusjõud. Seiskunud mootoriga auto peatavad ilmselt õhutakistus ja rataste hõõrdumine. Mida teeks aga auto õhutakistuse ja hõõrdumise puududes? Niisugust autot pole me kunagi näinud. Seda, kas inertsiseadus sellisel kujul ikka kehtib, ei saa me kuidagi otseste vaatluste teel kontrollida. Ja ometi näitavad selle kehtivust üldisemad vaatlustele toetuvad kaalutlused.

Matemaatilised arutlused näitavad, et planeedi orbiidi elliptilisest kujust tuleneb otseselt Galilei-Newtoni inertsiseadus. Alates 1957. aastast saame inertsiseadust kontrollida ka eksperimentaalselt, kui jälgime tehiskaaslaste liikumist ümber Maa. Nende liikumine koosneb kahest komponendist: Maa-suunalise komponendi tekitab Maa raskusjõud, horisontaalsuunaline liikumine on inertsiaalne. Maale need kehad ei kuku, sest olles saavutanud I kosmilise kiiruse, kukuvad nad Maast pidevalt mööda. Tõsiasi, et sellised satelliidid püsivad üleval kuude kaupa ja läbivad seejuures kümneid miljoneid kilomeetreid, on inertsiseaduse otseseks kinnituseks. Sellise inertsiaalse liikumise jälgimisest miljonite kilomeetrite ulatuses ei osanud aga ei Galilei ega Newton unistadagi. On kindel, et kui puuduks üliväike õhutakistus ja teised tegurid, mis satelliidi lõpuks alla toovad, kestaks niisugune inimeste tekitatud inertsiaalne liikumine lõputult.

II seadus ehk **dünaamika põhiseadus**. *Impulsi muutumiskiirus on võrdeline kehale rakendatud liikumapaneva jõuga ja toimub mööda selle jõu mõjusirget.*

Enamikul juhtudel jääb impulssi vahetavate kehade mass muutmataks ja muutub ainult kiirus. Sel juhul lihtsustub see seadus kujule

$$\vec{F} = m\vec{a},$$

kus \vec{F} tähistab kõigi kehale mõjuvate jõudude geomeetrilist summat ja \vec{a} punkti kiirendust. Seejuures valitseb kiirenduse ja jõu mooduli vahel seos

$$F = ma.$$

Võrdetegurit m hakkas Newton nimetama keha *massiks*. Oma kõnepruugis kasutas ta selle seaduse formuleerimisel sõna “keha”, kuigi mõistis selle all midugi massipunkti, sest üldiselt liiguvad ühe keha punktid erinevalt.

III seadus ehk **mõju ja vastumõju seadus**. *Kahe keha vastastikused mõjud on alati võrdvastupidised.*

Esimeses seaduses tundsiime ära Galilei inertsiseaduse. See võrdsustab liikumise erijuhu, ühtlase sirgjoonse liikumise (inertsiaallikumise) paigalseisuga. Iga hälve sellest viitab jõu olemasolule. Kolmanda seadusega rõhutab Newton lihtsalt impulsi jäävust, nagu selle sõnastas juba Huygens.

Teine seadus on aga puhtalt Newtoni oma. Suurusel $m\vec{a}$ on selles seaduses jõu mõõde ja seda nimetatakse *inertsijõuks*. Kui mass avaldub inertsijõuna, siis jõud on kiirenduse põhjustaja. Oma olemuselt on inertsijõud dünaamiline suurus, mis saab tekkida vaid kiireneval (ka aeglustuval — siis on kiirendus negatiivne) liikumisel. Näiteks lennuki ühtlasel sirgjoonelisel liikumisel (kiirenduse puududes) ei taju lennukis viibijad liikumist üldse ja neile tundub, et riputakse õhus. Kuid kiirenduse tekkides (lennuki õhkutõusmisel) selline illusioon puudub ning lendajad tunnevad survet istme seljatoelt.

Ülaltoodud valemis märkasime vektoriaalseid suurusi. Nii jõus, kiiruses kui ka kiirenduses avaldub nende vektoriaalne iseloom. Näiteks praktikas ei huvita meid tavaliselt mitte ainult jõu arväärtus, vaid ka selle suund. Kui laev väljub sadamast, siis on

peale kiiruse tähtis ka tema liikumissuund (kiirusvektori suund), sest just sellest sõltub, kuhu laev lõpuks välja jõuab.

Kiirusvektori arvvärtuse ehk mooduli muutus väljendub puute- ehk *tangentsiaalkiirenduses* a_τ , tema suunamuutus aga *normaalkiirenduses* a_ν . Nende komponentide geomeetrilisel (vektoriaalsel) liitmisel saadakse *täiskiirendus*. Valemi normaalkiirenduse arvutamiseks tuletasid teineteisest sõltumatult Huygens ja Newton. Punkti liikumisel kiirusega \vec{v} mööda ringjoont raadiusega r avaldub normaalkiirenduse arvvärtus kujul

$$a_\nu = \frac{v^2}{r}$$

ning kiirendus on suunatud ringjoone keskpunkti. Newton nimetas seda *tsentripetaalkiirenduseks* ja selle tõestuskäigu võib leida igast mehaanikaõpikust. Ühtlasel sirgjoonelisel liikumisel normaalkiirendus puudub, sest sel juhul $r \rightarrow \infty$.

Antiikaja inimesed pidasid ühtlast ringliikumist ideaalseks liikumiseks, sest niiviisi näis liikuvat enamik taevakehi. Kuid ka ühtlane liikumine ei ole inertsiaalne, kui selle liikumistrajektor kõverdub. Järelikult nõuab kõverjooneline liikumine oma tekkeks jõudu. Näiteks kivi keerutamisel nõõri otsas tõmbab inertsjõud suurusega $ma_\nu = m\frac{v^2}{r}$ nõõri pingule, seda jõudu tasakaalustav nõõri tõmme mõjub aga kivile, sundides viimast liikuma kõverjooneliselt. Samale seaduspärale alluvad ka tiirutavad taevakehad nii ringjoonelistel kui elliptilistel orbiitidel. Siit saab selgeks, et orbiidil liikumisel on nii tõmbejõud kui ka kiirendus suunatud orbiidi tsentrisse. Just seetõttu nimetaski Newton selle tsentripetaalkiirenduseks.

Newtoni seadustele on omane kõikehõlmavus, sest neile alluvad üllatava täpsusega niihästi tohutud taevakehad kui ka tuulest kantavad üliväikesed liivaterad. Ka tuul ise — silmaga nähtamatute õhusakeste liikumine — allub samadele seadustele.

Newton ainult kirjeldas gravitatsiooni, kuid ei suutnud selgitada selle olemust tolleagse teaduse taseme tõttu. Veel olid teaduses toimumata sellised fundamentaalsed nihked nagu välja mõiste tekkimine, elektrodünaamika sünn ja relatiivsusteooria loomine.

Printsiipide avaldamine lõpetas Newtoni erakluse ja tegi temast avaliku elu tegelase. Oma ülikooli esindajana tuli tal sõita Londoni vahet. Need sõidud olid ühtlasi tema pikimad teekonnad üldse, sest kogu elu jooksul ei reisinud Newton kodust kaugemale kui 180 km. Ta ei sõitnud kordagi üle La Manche'i ega lahkunud Inglismaalt ühekski päevaks.

Inglise teaduse päris kodu oligi London, kus elasid Edmond Halley, Christopher Wren, filosoof John Locke, aga ka Newtoni rivaal, füüsik Robert Hooke, ja nende elu keerles Suurbritannia vanima teadusühingu, Kuningliku Seltsi ümber. Seltsi juhtmõte *nullum in verbis* (ära [usu] kedagi vaid sõnade järgi) tähendas, et vaid katsete kadalipu läbinud väiteid võib usaldada. Selle ringi liikmete silmis oli usk ammugi minetanud ülimalt tõe aupaiste ja usutülidest lõhestatud Euroopas tuli midagi selle asemele leida. Kuigi enamik neist meestest tunnistas ristiusu põhidogmasid, kaldusid nad *deismi* — usku jumalasse, kes on küll loomise ajal looduse seadused paika pannud, kuid ei sekku enam maailma asjusse. Teravmeelitsejad on selle tõdemuse kokku võtnud lausega “Jumal on pensionil olev insener”.

Oma rahaasjades polnud Newton sugugi eluvõõras unistaja. Kuigi kaval ja kokkuhoidlik, abistas ta oma kitsikusse sattunud sõpru meeleldi. Eriti suuremeelne oli ta noorte suhtes.

Kirjutada Newtonist olevat olnud raske: ei mingeid seiklusi, ebataavalisi kokkupõrkeid ega uskumatuid lugusid. Vaevalt osanuks me kusagil külas või inimsummas pöörata tähelepanu sellele vaikivale, alla keskmist kasvu, üldsegi mitte teravmeelsele ja kõige tavalisema välimusega mehele. Räägitakse, et ta olnud igav vestluskaaslane, kes võinud keset jutuajamist ootamatult vait jääda ning tardunud pilgul mõtteisse vajuda. Säärastel meestel pole naiste hulgas menu, ja Newton ei abiellunudki. Armuski ta vaid ühe korra, kui õppis Granthamis, kenasse neiusse preili Storerisse. Talle jäi Newton igavesti truuks ja külastas oma noorusarmastust veel vanaski eas.

Newtoni ajalikkust hindas Cambridge kõrgelt, kui saatis ta jaanuaris 1689 ülikooli esindajana Inglismaa parlamenti. Parlamendis istus Newton kuni selle laialimine kuni 1690. a. Pidamata seal ühtki kõnet, täitis ta oma ametiülesandeid ometi kohusetruult

ega hoidnud poliitikast kõrvale. Ühe sõnavõtu parlamendis on ajalugu meile siiski talletanud — palve sulgeda külma tuuletõmbuse tõttu aken.

Kuningakoja toetus Newtonile võimaldas tal auväärset riigiametit taotleda. Tänu oma mõjuvõimsatele sõpradele ja mitmele intriigile rivaalitsevate konkurentide vahel saigi ta selle lõpuks: 1696. aastal lahkus Newton Cambridge'ist alatiseks, temast sai kuningliku rahapaja ülem. Kuigi seda peeti pigem sinekuuriks, võttis Newton asja tõsiselt. Leidnud eest üsna käestlastud asjaajamise, asus ta talle omase energiaga tööle, osutades pikka aega erakluses elanud mehe kohta üllatavat administreerimistalenti. Aastatel 1696–1698 reformis ta müntimise, mille järel talle omistati mündimeistri tiitel.

Aastatel 1701–1702 esindas Newton taas Cambridge'i ülikooli parlamendis. 1703. aastal valiti ta Londoni Kuningliku Seltsi presidendiks ning sellesse ametisse jäi ta kahekümne neljaks aastaks, kuni oma elu lõpuni. Tehes tööd ausalt ja kohusetundlikult, päästis ta seltsi finantskrahhist. 1705. aastal tõstis kuninganna Anne Newtoni aadliseisusesse, ilmselt pigem teenete eest rahaasjanduses kui teaduspõllul.

Lood Newtoni äärmisest hajameelsusest on olnud omaette teema. Hommikuti mõtteisse vajununa ja töösse süvenenuna unustanud ta tihti söömise. Asudes kord koos külla saabunud sõbraga lõunastama, tõtanud ta ootamatult kõrvaltuppa, et üht äkitselt tekkinud ideed uurida. Ootama jäänud külaline, kelle kannatus jõudis juba katkeda, asus üksinda praetud kana kallale, mille teenija oli serveerinud. Kui nälgjane Newton lõpuks saabus, oli praest järel vaid kondihunnik. Tema reaktsioon toimunule oli ehtnewtonlik: “Näib, et oleme tõepoolest juba lõunastanud, vaat kuidas võib mõnikord eksida!”

Ja veel ühest anekdootlikust seigast. Newtonile külla tulnud sõber huvitunud, mida too kõõgis parajasti teeb. “Keedan muna,” vastanud Kuningliku Seltsi president. “Aga miks on siis keedupotis ajamõõtja ja sinu peos muna?”

Newtonit on mainitud ka kui veidrikku, kes olevat “unustanud” abielluda. Londonis kaunistas tema kodu aga noor nõbu, kelle ilu ja vaimsus lisasid sära kuulsa teadlase mainele.

Pealinnas elades ei teinud Newton enam tõsist teaduslikku tööd. Nüüd oli ta juba uhkuseasi, Inglismaa vaimne ehe. Tema kodu sai nii Inglise kui ka välismaiste külalisteadlaste salongiks. Oma vaimujõudu demonstreeris Newton veel 74-aastaselt. Üks tollaseid matemaatika suurkujusid Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) pakkus avalikkusele lahendamiseks ühe talle endale raskena tundunud ülesande. Saanud sellest teada pärast lõunat, lahendanud Newton selle sama päeva õhtuks. Newtoni riivaalina tuntud Leibniz oli salamahti lootnud, et kuulus inglane jääb ülesande lahendamisega hätta. Matemaatika ajaloost pole teada ühtki teist, kes oleks probleemile keskendumise võimelt Newtoni tasemeni tõusnud.

Isegi elu lõpupäevil ei vedanud geniaalne vaist Newtonit alt. Jälginud sädemeid, mis hüplesid nõela ja villase esemega hõõrutud merevaigutükikeste vahel, tõdes ta, et need sädemed sarnanevad väikeste välkudega. Ta tajus enda ees tundmatut maailma, saladuslikku elektri- ja magnetismimaailma, ning oli juba valmis sinna tungima, kuid aeg sai otsa. Aastate möödudes kinkisid Newtoni kaasmaalased Faraday ja Maxwell inimkonnale selle, mida tema enam teha ei jõudnud.

Newton suri Londoni lähedal Kensingtonis 31. märtsil 1727 kaheksakümne viiendal eluaastal. Ta oli kannatanud põiekividest tingitud piinu, mis pikkamööda vaibusid. Siis ta naeratas, vestles arstiga, luges ajalehti. Kosumine oli paraku petlik. 29. märtsil langes ta koomasse ja kaks päeva hiljem, öösel kella ühe ja kahe vahel lahkus une pealt. Newton on maetud Westminster Abbeysse.

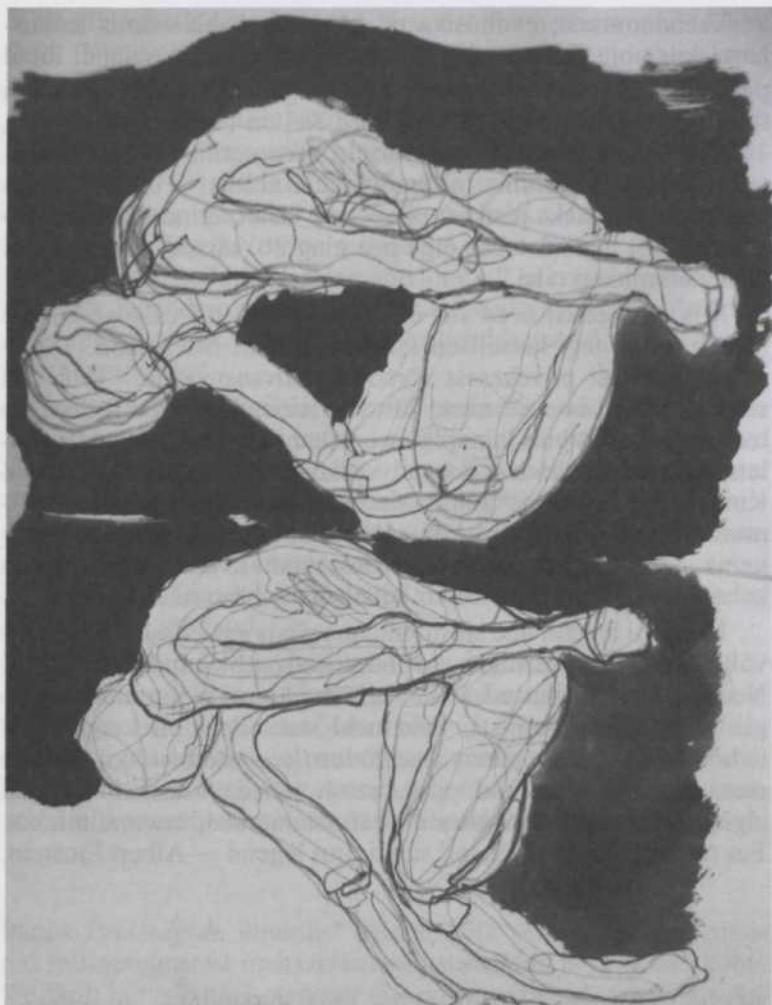
Pärast *Printsiipide* ilmumist heideti kõik senised spekulatsioonid mitmesugustest mehaanikaseadustest Maa ja kosmose kohta lõplikult kõrvale ning otsustati ühe universaalse süsteemi kasuks. Newtoni maailmapilt oli loodud: kõik kehad ja osakesed liiguvad nii, nagu nõuavad Newtoni seadused. Kui on teada valemid, mis kirjeldavad vastastikku mõjuvate kehade vahelisi jõude nende kehade omaduste ja omavaheliste kauguste kaudu, tuleb nende jõudude matemaatilised avaldised diferentsiaalvõrrandesse panna ja need lahendada. Nii on see vähemalt põhimõtteliselt; seejuures tekkivad praktilist laadi raskused oleksid aga juba omaette jutu-tema.

Veendumusest, et füüsika on põhimõtteliselt valmis teadus-haru, kus pole enam midagi avastada, lähtusid 19. sajandi lõpul paljud füüsikateoreetikud. Ärksa vaimuga noortel soovitati mõni muu tegevusala valida. Füüsik lord Kelvin (William Thomson, 1824–1907) lausus ühel esinemisel: “Teoreetiline füüsika kujutab endast harmoonilist ja lõpuleviidud ehitist. Füüsika selges taevas on veel kaks pisikest pilvekest. Usun, et needki kaks üksikküsimust lahendatakse õige pea ning 20. sajandi füüsikutele ei jää enam midagi teha.”

Mis pilvekesed need siis olid? Neist üks oli valguse kiiruse jäävus, mille tegi katseliselt kindlaks Albert Michelson (1852–1931). Sellest pilvekesest võrsus relatiivsusteooria. Teine oli soojuskiirguse intensiivsuse sõltuvus lainepikkusest. Tolleaegse teooria kohaselt pidi lainepikkuse kahanedes (valgusspektri violetse otsa poole minnes) intensiivsuskõver aina ülespoole ronima. Kuid selline katse viis “ultravioletse katastroofini”: pärast maksimumi saavutamist hakkas kõver lühemate lainepikkuste poole langema. Sellest teisest ebameeldivusest sündis kvantfüüsika. Nende kahe pilvekesega tabas Kelvin niisiis päris hästi märki.

Newtoni legend uue ajastu loojana püsis aga edasi. Tööstusrevolutsiooniga kaasnenud uued praktilised probleemid nõudsid küll Newtoni mehaanika edasiarendamist (järgmise sammuna energia mõiste sissetoomist), kuid neid uusi ideid oli kerge sobitada tema vaimsesse pärandisse, *Printsiipide* raamistikku. Sellele monumendile oli antud puutumatult püsida kuni 20. sajandi algkümnendini. Füüsikamaailm jäi ootama uue Newtoni tulekut. Ees terendas aasta 1879, mil sündis uus legend — Albert Einstein.

TAIVO LIIVA (sünd. 1940) lõpetas 1964. a Tartu ülikooli matemaatikaosakonna mehaanika erialal; füüsika-matemaatikateaduste kandidaat (Leningradi ülikool, 1970). Praegu Tallinna Tehnikaülikooli Tallinna kolledži emeriitdotsent. Varem *Akadeemias* avaldanud artikli “Albert Einsteinist kui füüsikust ja inimesest” (2009, nr 12, lk 2218–2235).

LIISI ÖRD. Kaks figuuri (2010)

EESTI IDENTITEEDI KUJUNDAMINE: RINGHÄÄLINGU VALIKUTE TEEKOND

*Maarja Lõhmus, Helle Tiikmaa,
Andres Jõesaar, Ants Johanson*

Artikkel keskendub Eesti ringhäälingu kui avalikkuse arenguetappidele aastail 1990–2010. Nõukogude parteimeedia süsteemi lagunemise järel valitses idealistlik usk kodanikuühiskonna ning avalik-õigusliku süsteemi ülesehitamisse, samas kujunes sellele ideaalile vastujõud ning ringhäälingu arendamine takerdus nõrkade, visioonideta juhtide ja rahastuse sihikindla vähendamise tõttu. Eesti avalik-õigusliku meediasüsteemi ülesehitamist ei seatud tõsiseks poliitiliseks eesmärgiks. Uute ettevõtjate usk vabaduste piiramise negatiivsetesse mõjudesse pääses võidule koos individualismi ideoloogiaga. Paberil eksisteeriv idealistlik visioon avalik-õigusliku ringhäälingu osast poliitilisel väljal, kultuurikandjana ja -loojana on seega pidevas vastuolus praktiliste otsustega. Visioon on sõnastatud seaduste, arengukavade ja poliitiliste avalduste tekstides, ent ringhäälingu perspektiivide tegelikul otsustamisel on juhitud erinevate huvirühmade majandushuvidest. Kommertsmeedia poliitiline eelistamine on põhjustanud avaliku ringhäälingu pikaajalise alarahastamise ja taandarendamise, vajadus teha ringhäälingu sees valikuid sisulise ning tehnilise arendamise vahel on vähendanud sihipäraselt kvaliteetprogrammi osa. Ebastabiilsust on lisanud pöördelised ümberkorraldusotsused, mis pole võimaldanud pikaajaliste plaanide tegemist

Uurimust on toetanud Kultuuriteooria tippkeskus EL Euroopa Regionaalarengu Fond ja Eesti Teadusfond SF0180002s07, ETF8329, ETF 5854.

ja elluviimist. Järgnevalt anname ülevaate ringhäälinguvastuolu kujunemise poliitilistest ja majanduslikest põhjustest ning sisulistest tagajärgedest.

EESTI ELEKTROONILISE MEEDIA UUED SUUNAD

Ühiskonnasüsteemi muutus 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul näitas, et meedia võib olla poliitilise süsteemi ja ühiskonna muutuste üks vedajaid. Samal ajal on reflekteeriv ja arutlev ringhääling olnud kodanike ühendaja.

1990. aastal toimus Eestis riiklik ringhäälingusüsteem ühe telekanali ja kolme raadiokanaliga. Vabade olude saabudes 1980. aastate lõpul oli ringhääling kiiresti orienteerunud ühistegevuse suunamisele ja ühishuvide kaitsele. Võime öelda, et ringhääling toimis kui avalik-õiguslik ajakirjandus ilma seda ametlikult olemata. Struktuurilt, saadete tasemelt ja sotsiaalsuselt oli Eesti 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse elektrooniline meedia lähedane Põhjamaade avalik-õigusliku meediasüsteemi mudelile, sarnanedes sellega nii struktuuri stabiilsuse, väga professionaalsete ajakirjanike kui ka saateprogrammide sisemise mitmekülguse ning samuti lõpptulemuse — sotsiaalsel vastutusel põhineva intensiivse ajakirjandusprogrammi poolest (vt Hallin, Mancini 2004: 143–197; Lõhmus, Vihalemm 2004b, tabel 2).

Eesti ringhäälingu kõige aktiivsem periood Eesti ühiskonna kujundaja ja suunajana oli aastatel 1987–1992. Seda aega on nimetatud Eesti Televisiooni (ETV) ja Eesti Raadio (ER) kuldajaks: loomungulisi töötajaid oli piisavalt, programm oli ajakirjanduslikult ja esteetiliselt tugev, ajastutundlik publitsistika kandis aktiivset kodanikupositsiooni. Auditooriumi huvi, usaldus ja hinnangud saatekavale olid kõrged (vt IAK uuringud 1990 ja 1991, andmebaasis ESTA).

Selle saavutuse üheks taustaks oli ETV ja ERi analüüsikeskuse töö. Eesti Raadio informatsiooni- ja arvutuskeskus (IAK) töötas aastast 1969, aastail 1970–1990 viidi läbi süsteemseid elanikkonna arvamusuuringuid auditooriumi huvide ja ootuste ning potentsiaalse käitumise kohta.¹

¹ETV metoodikaosakond tegi suuri auditooriumiuuringuid alates 1976. aastast. ETV metoodika, perspektiivse planeerimise ja kaadri

Tele-raadiosüsteemis valitses siis tehnikakultus, mis 1990. aastatel taandus. Tehniline moderniseerimine on olnud ringhäälingusisene tehnikapersonali ideoloogia.²

1990. aastate ringhäälingu muutused Eestis ja teistes Euroopa riikides on olnud vastuolulised. 1990. aastate algul tuli ühiskonda kui turule plahvatuslikult uusi kanaleid ja saadete maht suurenes. Näeme uue meediaomandusega tekkinud uut meediasüsteemi ja võitlust positsioonide pärast. 2000. aastaid võib pidada väljakujunenumaks.

Ringhäälingu üleminek totalitaarreežiimist uude süsteemi algas 1990. aastal Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsusega saata laiali Eesti NSV Riiklik Televisiooni ja Raadio Komitee ning asendada see riigiringhäälinguga, kuhu kuulunuks nii televisioon, raadio kui ka saatekeskus. Samal aastal sundisid erimeelsused või kartused riigiringhäälingu ühtse juhi osas riigiringhäälingu lahutamata eraldi organisatsioonideks ja nii loodi nõrga variandina Eesti Televisioon (ETV) ning Eesti Raadio (ER), millel olid sarnased, kuid eraldi seisvad struktuurid ja statuut, mis kehtestas aruandluskohustuse Ülemnõukogu ees. Pärast iseseisvuse taastamist 1992. aasta rahvahääletusel vastu võetud põhiseaduses kehtestati igapäevane seaduslik õigus saada teavet ja keelati tsensuur. Esimesed ajutised litsentsid kommertskanalitele anti välja 1992. aastal.

Eesti ühiskond sattus 1990. aastate poliitilises struktuurimuutuses kiiresti täiesti uude tegelikkusesse: uute omanike tuleku ja nende ideoloogiate kehtestamisega tekkis seni puudunud omaenda poliit- ja kommertsmaailm, sealhulgas ka meediasüsteemis. 1990. aastate alguse sotsiaalselt aktiivne elanikkond pidi läbi tegema veel oma struktuurimuutuse, pidi suunduma uues keskkonnas uute radade ja rollide otsingule. Tausta kujundas kommerts-

väljaõppe osakonna *Televisiooni Informatsioonileht* hakkas ilmuma 1979 ja *Teleraadiokomitee aastaraamat* 1983. a. Moderniseerimine ETVs ja ERis algas 1970. aastate keskel, ERi ja ETV juhtimise korrastamist toetasid Raoul Üksvärav, Madis Habakuk, Jaak Leiman; kaasatud olid ka Ukraina TA Kübermeetika Instituudi professori Valeri Tereštšenko juhtimisideed jms.

²1980. aastate ringhäälingutöös oli vastuolu tehnoloogiakeskse tootmisideoloogia ja avaliku müüdiideoloogia vahel: "Rääkisime juba avalikult saadete tootmisest, samal ajal toimus kogu tegevus õhus hõljuva legendi põhjal" (Peep 2005).

meedia, mis kandis uut liberaalset ilmavaadet kui igapäevaelu uuendamise ideoloogiat. Avalik-õiguslik meedia ei kohanenud uue turuideoloogiaga nii kiiresti ega leidnud oma nišši. Tegevus nendes valdkondades, mis muutustes sattusid eriti keerulisse ideoloogilisse seisu, lõpetati (näiteks likvideeriti Eesti Raadio Sümfooniaorkester ja Eesti Telefilm, lastesaadete maht Eesti Raadios vähenes miinimumini).

1990. aastail kaotas Eesti avalik-õiguslik meedia märkimisväärselt osa auditooriumist. Võrdluseks toome Põhjamaade näite, kus avalik-õigusliku ringhäälingu osakaal on olnud traditsiooniliselt suur ning seetõttu auditooriumi osa püsikindel või tõusevgi (tabel 1).

Tabel 1

AVALIK-ÕIGUSLIKU RINGHÄÄLINGU AUDITOORIUMI
MUUTUSED EESTIS JA PÕHJAMAADES 1995–2008
(vaatajate osakaal elanikkonnast, protsentides)

Riik, AÕR	1996	1998	2004	2008
Eesti ETV	27	23,2	18	15,8
Eesti ER	1995 eesti 75, mitte-eesti 62	42,7	38,7	35,5
Soome YLE-TV	48,2	45,7	45,2	45,5
Soome YLE-R	67	61	50	43
Rootsi STV	49	48,2	40,4	34,1
Rootsi SR	67	65	63,6	64,1
Taani DKTV	27	31	34,1	28,7
Taani DKR	74	70	65	71

Allikad: EBU Guides, Vol. 2: EBU Members' Audience Trends 1992–2003, September 2004, EBU Strategic Information Service (SIS); EBU Members' Audience Trends 1995–2007, July 2008, EBU Strategic Information Service (SIS); EBU Members Audience 2008, 2009, EBU Strategic Information Service (SIS); MBF TV ja Raadio päevikuurimus 1996–1999.

EESTI RINGHÄÄLINGU KUI AVALIKKUSE ARENGUETAPID 1990–2009

Ülevaatlikkuse mõttes võib muutumisprotsesse käsitada Eesti avalik-õigusliku ringhäälingu (AÕR) arenguperioodidena, mis omakorda põhinevad muutustel Eesti ühiskonnas ja on vaadeldavad avalikkuse toimimise eri ajajärkudena.

Nii saame eri perioodidena vaadelda avalikkuse poliitilist struktuurimuutust ja ringhäälingumuutust (1991–1994), avaliku välja jagunemist ja AÕRi kujundamist (1994–2000), avaliku välja tähenduse ja tähtsuse tõusu, avalikkuse fragmenteerumist (2000–2007), avalikkuse stabiliseerumist, suunatust ühistegevusele ning uut AÕRi reformi (2007–...), mil on taas käsil AÕRi ümberkorraldamine.

1991–1994

Perioodi iseloomustab püüe Euroopa “vanades” demokraatias hästi juurdunud ideesid kohandada Eesti avalikkusele ja idealistliku visiooni järgimine. Kommertskanalite tulek tähistas uue ringhäälinguspektri tekkimist — toimus pööre monopoolselt süsteemilt mitmekanalisüsteemile.

ETV ja ER on arengufaasis, mida iseloomustab eraldumine nõukogudeaegsest institutsioonist ja riigipoolse kontrolli seljataha jätmine. Seadusandjad tegelevad üldiste kontseptsioonide määratlemisega ning ETV-ER reguleerivad end ise, loovad oma restruktureerimise põhimõtted.³ Peamine saavutus oli hoidumine muutumast poliitiliselt manipuleeritavaks institutsiooniks, milline faas oli iseloomulik mitmele nn üleminekuriigile.

Esimene kommertskanal, mis jättis jälje televisiooni muutuvale struktuurile, Reklaamitelevisioon (RTV), loodi ETVs 1992. aastal esialgse eesmärgiga tekitada Eesti Televisioonile kasumit tootev kommertskanal (Šein 2005). Ideest loobutakse ja RTV eraldub ETVst.

³ AÕRi süsteemi ümberkujundamiseks esitas ETV peadirektor Hagi Šein 1993. a 1. veebruari uuenduskavas idee, et ETV suhete muutmiseks peab ETV kõigepealt alustama struktuurireforme, sest “praegu kehtiv ETV struktuur on ebamugav ja takistav tegur” ning ühtlasi “ETV peab võtma aktiivse majandussubjekti rolli”. Avalik-õiguslik programm ja ETV jäid alles (Šein 2005: 403–405).

Raadioturu areng sel ajal sisaldab mitme muusikale, meelelahutusele ja reklaamile orienteeritud kanali teket — sh Raadio 2 ERI struktuuris —, ning üleminekut ultralühilähi-(UKV-), lühilähi- ja kesklainealalt FM-sagedustele. Esimene eraraadiokanal alustas tööd 1991. aastal (Lõhmus 2002).

1994–2000

Perioodi iseloomustab institutsiooniloomine, sh avalik-õigusliku ringhäälingu (ER neli kanalit ja ETV) ning ringhäälingu nõukogu töölerakendumine. Riigikogu hakkab seadusandlikult määratlema ja jälgima avalikkuse kujundamist AÕRi kanalites selle iga-aastase eelarve ja tegevusaruande arutamise kaudu. 1990. aastate keskel valitses seadusandluses ja kontseptsioonides suund eelistada kommertsringhäälingut avalikule. Aastail 1996–2000 teevad kommertsringhäälingu omanikud ja juhid ning mõned poliitikud rohkesti avaldusi avaliku ringhäälingu kaotamiseks. Variandina pakutakse ka programmide vähendamist ja sulgemist — üheks võimaluseks on AÕR ühe raadio- ja ühe telekanaliga, mis edastaks olulist informatsiooni (Allikmaa 1999). See plaan kohtab avalikkuses suurt vastuseisu, mistõttu ta otsesel kujul ei käivitu. Kommertskanalite lobitegevus tugevdab aga ikkagi nende positsiooni.

Varjatult on 1990. aastatel eelised antud kommertskanalitele, võimaldades neil “piiratud teenuste” pakkumisega kasumit teenida ning jättes avalikkusekohustused avalik-õiguslikule ringhäälingule. Avaliku teenuse kõrval seatakse sisse piiratud teenuste idee, mis põhineb majanduslikul tõhususel: et saadete tootmine muutub järjest kallimaks, peab avalik ringhääling piirama oma tegevusmahtu ja mitmekesisust, keskendumata “demokraatia ja kultuuri arengu seisukohast olulisema programmi tootmisele”, samuti eelkõige nende valdkondade ja teemade käsitlemisele, mida kommertsringhääling ei puuduta (Šein 2002: 107). See tähendab programmi marginaliseerimise nõuet, pealiinilt kõrvale tõmbumist. Avalik ringhääling kaotab võime ühiskonnas kuuldavalt kaasa rääkida.

AÕRi programmi mitmekesisust vähendatakse, kaotatakse paljud kultuuri- ja lastesaated, kokkutõmbumine madaldab saadete kvaliteeti, töötajad seatakse ressursinappuse ja heitlike ideoloogiate surve alla.

Selgub, et omatoodangu kulutused “väikese kultuuripiirkonna iseärasusena” on kaheksa korda suuremad kui sisseostetud välismaised programmid, seejuures on üksnes avalik-õiguslikul ringhäälingul kohustus toota vähemalt 51% omaprogrammi (Šein 2002: 107).

2000–2007

Perioodi alguseks on toimunud paradigmuutus ühiskonna häälestuses, majandushuvid on seatud avalikult ettepoole kodanikonna omadest. Eesti sotsiaalteadlaste manifest “Kaks Eestit” (2001) avab uuesti vaheperioodil 1994–2000 päevakorrast puudunud avaliku sotsiaalpoliitiliste ja kultuuriliste küsimuste arutamise. Peetakse konverents Eesti ringhäälingute arengust ja ilmub seda käsitlev väljaanne *Avalik-õiguslik ringhääling Eestis* (Lõhmus, Ehand 2000).

Avaliku ja kommertsringhäälingu vastasseis maheneb 2002. aastal. Selleks ajaks on vastu võetud uus ringhäälinguseadus. Poliitilises sfääris võetud suund ühinemisele Euroopa Liiduga tekitab vajaduse kanali järele, mis edaspidi kindlustaks ELile vajaliku info liikumise.

Muutunud on ühiskonna juhtide hoiakud, suhtumine AÕRi on vastuoluline, juhtidel jääb puudu riigimehlikust tahtmisest kujundada kodanikele olulist avalikkust. “Isegi kui ETVd uuesti reklaamist loobuma sundijad olid erakanalite huvides tegutsevad poliitikud ja ametnikud, olid avalikku arvamusse tekkinud ka hääled, mis rääkisid reklaamist kui pärispatust” (Raag 2006).

Kommerts kanalite ülimalt energiline majanduskasumi nõudmine reklaamitootmise monopoliseerimiseks läks läbi. AÕR loobus reklaami edastamisest ja tänu sellele jõudsid erakanalid kasumisse. Samal ajal ei võimaldanud ebapiisav riiklik toetus ER-ETV AÕRi arendamist.

Poliitikud väitsid, et AÕRi selge eristumine kommertsringhäälingust tuleb kasuks tema kuvandile. Paradoksaalsel kombel muutus samas ebamäärasemaks avaliku ringhäälingu funktsioon, sh “arusaamine, et avalik-õiguslik telekanal võiks olla pigem kodanikuühiskonna agent ja mitte riigis parasjagu võimul [oleva] koalitsiooni käepikendus, ei ole aga väljaspool telemaja seni ajani eriti kohale jõudnud” (Raag 2006).

2007–...

Perioodi iseloomustab kodanikualgatuste suur tõus ja ühissetevõtmistel osalemine, sh “Teeme ära” (2008, mai, ühine prügikoristus kogu riigis), mõttetalgud (2009, mai, üleriigiline ühisedeede arutamine).

2000. aastate keskel oli AÕR saavutanud teatud stabiilsuse, ent 2007. aasta ümberkorralduste käigus, ERI ja ETV kiirel liitmisel saab see tugeva hoobi, mis nõrgendab AÕRi. AÕR langeb sisestruktuurilisse kriisi, sest varasem struktuur lõhutakse, kuid uut süsteemi ei saada toimima. Uue organisatsiooni sünergia tekib vaevaliselt (nt ETV, ER ja portaalide ühise uudistetoimetuse olemasolu peamiselt vaid paberil). Majanduslangusest tulenev eelarve kahandamine tähendab AÕRi eraldise kahanemist. Siiski säilib auditooriumi usaldus AÕRi suhtes, ka tema kuulajate ja vaatajate hulk suureneb.

Tabel 2

EESTI AVALIKKUSE JA RINGHÄÄLINGU MUUTUMINE
1991–2009

	Struktuurimuutus avalikkuse ja ringhäälingus 1991–1994	Avaliku välja jagumise uus meedia-süsteem 1994–2000	Avaliku välja tähendamise avalikkuse jagunemine 2000–2007	Avalikkuse fragmenteerumine ja ühistevõtmise tõus 2007–...
Ühiskonna üldmuutused	<ul style="list-style-type: none"> * avalikkuses osalemise üldine aktiivsus, kõrge kodanikuaktiivsus * EV põhiseaduse kehtestamine ja Riigikogu tööle hakkamine * ER ja ETV eraldamine, nõukogude Teleradiokomitee lammutamine * AÕRi restruktureerimine * kommertskanalite loomine * kommertskanalite võistlus ERiga ja ETVga sisu poolest 	<ul style="list-style-type: none"> * avalikkuses osalemise kriis * keskendumine sisearengutele * avaliku välja jagumise avalik-õiguslikuks ja eraõiguslikuks süsteemiks * AÕRi loomine, struktureerimine * kommertskanalite agressiivne välja hõlvamine ja AÕRi olemasolu ründamine (1996–2000) * usaldus avalik-õiguslike kanalite vastu 	<ul style="list-style-type: none"> * avalikkuses osalemise ja kodanikualgatuste tõus * tulipunktis globaalpoliitilised struktuurimuutused, Eesti ühinemine ELi ja NATOga * elanikkonna käsitamine auditooriumina, võitlus tähelepanu saavutamise eest (reititud) * avalikkuse huvirühmade – kasumisaamine vs. kodanikkond – vastuolud * RHNi asumine kommertsühvide poolele * AÕRi avalikkuse ja kodanikkonda kujundav suund * kommertskanalite “kultuuritõustuse” suund 	<ul style="list-style-type: none"> * avalikkuse ja kodanikkonna ühishuvide eest seismise väärtustamine * ERRi loomine ERI ja ETV alusel * strateegilised arutlusteed: võim ja kontroll * tehnoloogilised muutused – üleminek digitaalsetele * adekvaatsuse otsing * protsesside kontekstualiseerimise vajadus

Programmi tüüp	1991–1994	1994–2000	2000–2007	2007–. . .
AÕR	<ul style="list-style-type: none"> * aktiivne osalemine poliitilises läbimurdes * programm töötab kui poliitiline ja sotsiaalne foorum * riigiringhääling kui transformatsiooni-süsteemi osa * eelistatud teemad: kultuur ja poliitilised uudised * ringhäälingus tõstatatud keerulised teemad * professionaalne esteetiline komponent 	<ul style="list-style-type: none"> * programmide võistlus * analüütilise tagasi- ja professionaalse strateegia puudumine * uue poliitilise struktuuri institutsioonide legitimeerimine * sotsiaalprobleemide ja igapäevaelu vilets kajastus, lastesaadete kadumine * professionaalne esteetiline põhi 	<ul style="list-style-type: none"> * poliitiliselt ja ajakirjanduslikult tasakaalustatud programmi poole püüdlemine * deklareeritud avatus ilma tegeliku avatusega * RHNi aktiivsuse-tõus probleemide lahendamisel * kodanikest koosnevale auditooriumile orienteerumine * professionaalne esteetiline põhi * reklaamivaba programm (a-st 2002) * programmi odavne-mine * digitaliseerimise al-gus 	<ul style="list-style-type: none"> * organisatsiooni re-formidest tingitud si-sepingetest hoolimata on auditooriumi usal-dus kõrge ja reiting tõusev * AÕRi uus struktuur ETV ja ERI Eesti Rah-vusringhäälinguks ühendamise kaudu * ERI ajaloolise nime kaotamine * professionaalne esteetiline põhi nõrge-neb * digitaliseerimine kui tuleviku selge eesmärk * internetiportaaliid kui AÕRi kasulik osa
Kommerts-ringhääling	<ul style="list-style-type: none"> * 1991–1995: eraka-nalite hulga kasv * uut tüüpi program-mide ja TVs ning raad-ios uue rolli teke (aja-kirjanduseta meedia-kanal, DJ-raadiod) * sisseostetud pro-grammi suur protsen-tuaalne osakaal * reklaam kui kinnis-tunud element * 1996–1999: oman-ikumuuatus, välisin-vestorite osakaalu kasv * suund auditooriumile kui tarbijale * nõrk esteetiline taust 	<ul style="list-style-type: none"> * väliskapitali mõju kasv * programmi odavne-mine (Raadio Kuku, Raadio Tartu) * odavate TV-seriaa-lide küllus * "kultuuritõotuse"-raja valik kommerts-kanalites * nõrk esteetiline taust 	<ul style="list-style-type: none"> * internetivälja kaa-samine ja suund * erilised võistlussaa-ted (tantsud, lau-lud jne) * õnne- ja rahamän-gude rohkus * esteetilise tausta kaa-samine * monopol TV-rek-laamiturul * sügavasisulised programmid * sisseostetud pro-grammid 	<ul style="list-style-type: none"> * infotainment- ja edutainment-pro-grammid * meelelahutusliku komponendi oluliseks pidamine * üleriiklike TV-ka-nalite digitaalsed "tütarkanalid"
Muud kanalid	<ul style="list-style-type: none"> * 1992–1995: koha-like kommertskanalite keti teke * fookus kohalikul tea-bel, kohalikel prob-leemidel 	<ul style="list-style-type: none"> * usulise suunaga raadiojaamade teke * muusikajaamade le-vik * eksperimentaalsete raadiojaamade loo-mine (nt Nõmme Raadio) 	<ul style="list-style-type: none"> * jätkuv auditooriumi killustumine * huvi- ja tarbijarüh-made eraldumine * üldauditooriumist 	<ul style="list-style-type: none"> * kohaliku TV-kanali kui poliitilise relva idee (Pealinna TV) * selged eesmärgid ja sihtrühmad (religioon jt)

RINGHÄÄLINGUSEADUS KUI STRATEEGILINE PLAAN

Meedia seadusliku aluse kujundamisel ja reguleerimisel oli Eesti kogemus kuni 1990. aastani erinev demokraatlikust mediavälja korraldamisest. 20. sajandi algupoolel, iseseisvas Eesti Vabariigis kehtis pigem paternalistlik Euroopa mudel, mis süvenes nn vaikiva ajastu saabudes 1930. aastail, kui riigi sekkumine ajakirjanduse korraldusse ja sisusse suurenes. Nõukogude ajastul kehtisid küll sõnades demokraatlikud seadused (nt põhiseaduses kehtestatud sõnavabaduse õigus), kuid tegelikult juhti meediat partei poolt ja kaudu. Sovetiperioodil peeti meediat, eriti ringhäälingut avalikkuse suunamise kesksks vahendiks, mida võim pidi täielikult kontrollima. Uuringud (nt Jakobowicz 2001; Harro 1994) on näidanud, et “sotsialistliku” võimu alt vabanenud Ida- ja Kesk-Euroopa riigid võtsid oma seadustesse “läänelikke” ideid nende tegelikku sisu ja protsesside mõju eelnevalt uurimata. Ringhäälingupoliitika alguseks Eestis võib pidada 1992. aasta novembrit, kui Riigikogus Isamaa fraktsioon esitas eelnõu ringhäälingu reguleerimiseks. Väitlus tõi esile poliitilised erinevused suhtumises ringhäälingukorraldusse.

Esimest ringhäälinguvaldkonda reguleerivat seadust hakati välja töötama 1993. aastal. Eelnõu autoriteks olid juristid Rein Lang ja Märt Rask, kes lähtusid enda sõnul demokraatlikus riigis levitatava informatsiooni vabaduse põhimõttest, mida piiratakse vaid paratamatutel juhtudel (Kilvet 2009: 33). Seadus, mis võeti vastu 1994. aastal, kehtestas avalik-õigusliku ringhäälingu mõistena, kuid jättis selle lõplikult määratlemata ning väljendas põhiliselt nende poliitikute ja ringhäälinguringide huve, kes soovisid tugevdada eelkõige kommertsringhäälingu positsiooni ühiskonnas. Seega polnud tegemist ühise kontseptsiooniga, vaid kompromiss-seadusega. Seadusega püüti tõkestada meedia koondumist ning välisinvestorite laialdast sissetungi Eesti turule (Jõesaar 2009). Samuti reguleeriti seadusega eraringhäälingu lubade väljaandmist ja reklaami osakaalu programmides. Vastuvõetud seaduses olid mitmed olulised mõisted defineerimata või ebapiisavalt, ajuti ka idealistlikult määratletud. Ennekõike võimaldas see kommertsringhäälingul seadust justkui täites oma

kommertseesmärke järgida. Avalik-õiguslikule ringhäälingule kehtestas seadus programmilised nõuded, loodi ringhäälingu nõukogu kui kõrgem järelevalve- ja juhtorgan ning määrati kindlaks rahastamise segasüsteem, mis koosnes riigieelarvelisest eraldisest ja reklaamimüügitulust ning millest hiljem sai ringhäälinguväljal tekkinud kriisi põhijõhjus. Seadusandja pidas konflikti erakanalite ja AÕRi vahel vajalikuks neoliberalistliku mudeli kinnistamisel ja võib-olla ei arvestanud otsustamisel piisavalt Eesti reklaamituru väiksusest tulenevaid probleeme (Jõesaar 2009).

Vajadus ringhäälinguseadust parandada tekkis kohe pärast selle vastuvõtmist Riigikogus. Esimene parandus ringhäälinguseadusesse tehti kohe 1994. aastal ja praeguseks on seda muudetud 33 korda. Mitmed parandused on tehtud ringhäälinguseaduse sobitamiseks teiste vastuvõetud või muudetud seadustega. Aastail 1998–2002 viidi ringhäälinguseadus vastavusse Euroopa Liidu meediapoliitikaga, kus muu hulgas kehtestati 51%-line nõue Euroopa päritolu saadete hulgale aastas (sellest mahust arvati maha uudised, reklaam, sport ja mängud) kõigi ringhäälingute programmides.

Lisaks püüti ringhäälinguseadust muuta nii, et ta veelgi enam vastaks just kommertsringhäälingute huvidele. Näiteks 1995. aastal esitas Reformierakond eelnõu piiramaks AÕRi reklaamiedastamist kolmele minutile tunnis senise 12 minuti asemel. Töötati välja mitu eelnõu, et kehtestada kindel suhe AÕRi eraldise ja riigi maksutulu vahel, kuid ükski neist ei leidnud toetust. Kindel vahetorkord või protsent ja sellest tulenev püsikindla rahastamise skeem on tänapäevani välja töötamata.

Olulised muudatused ringhäälinguseadusesse sundis valitsusele ja Riigikogule peale ETV kriisi aastail 1998–2000. 2000. aastal muudeti ringhäälingu nõukogu ülesehitust ja pädevust. Uus ringhäälingu nõukogu koostamispehimõte (üks esindaja igast Riigikogu fraktsioonist ja neli eksperti) ei vastanud tegelikult poliitiliselt sõltumatu juhtorgani nõuetele, sest peale selle, et uues redaktsioonis oli poliitikute arv ekspertidega võrreldes suurem, polnud seal sätestatud ka eksperti poliitilise sõltumatuse nõuet.

Uuendatud seadus, mis määratles varasemast erinevalt AÕRi rahastamise pehimõtted, võeti vastu 2001. aastal. Selle seaduseparandusega kaotasid ETV ja ER reklaami ja sponsorteabe edas-

tamise õigused, välja arvatud erijuhtumitel. Kehtestati ka loatasa kommertskanalitele. Samas piirati üleriiklike kommertstelekanalite arvu kahele, mis *de facto* sulges turu uutele tulijatele ja andis kahele olemasolevale eratelekanalile, Kanal 2-le ja TV3-le, eelisseisundi telereklaamiturul. Seega kinnitati seadusega Eesti televisioonialase meediapoliitika muutumine liberaalsest protektsionistlikuks, mis Euroopas on ainulaadne (Jõesaar 2005). See samm annab tunnistust kommertsringhäälingu tugevast lobitööst seadusandjate hulgas, mis hilisemate poliitiliste otsustega veelgi selgema kuju sai.

Kui sisuliselt on ETV reklaamisurvest vabastamist nähtud positiivse mõjutajana (nt Šein 2005: 288; Raag 2006), siis negatiivseks osutus rahastamissüsteemi poliitilise surve meelevalda jätmine. Stabiilse rahastamiskindluse tagamiseks kehtestati AÕRi arengustrateegia juurde kolme aasta eelarveplaani esitamise nõue, kuid eraldas määrati iga-aastase eelarvevaidluse käigus. Seega tagas riigieraldise määramise skeem stabiilse rahastamise vaid selles mõttes, et teatav summa riigieelarvest alati eraldati. Kuigi igal poliitilise sfääri tasemel tunnistati põhimõtteliselt, et AÕR vajab stabiilset piisavat rahastust, sai otsuste tegemisel määravaks riigieelarve üle täieliku kontrolli omamise põhimõte, millest ei tehtud erandit ka AÕRile.

Suurim muutus ringhäälinguregulatsioonis toimus 2007. aastal, kui võeti vastu rahvusringhäälingu seadus, mis hakkas eraldi reguleerima AÕRi, kuid ei asendanud seni kehtinud ringhäälinguseadust. Rahvusringhäälinguseadus hakkas senisest üksikasjalikumalt reguleerima ETV ja ERi alusel loodud Eesti Rahvusringhäälingut (ERR). ETV-ERi ühendamist oli osa poliitikud vajalikus pidanud juba Eesti iseseisvuse taastamisest peale, tuues põhjenduseks säästlikuma ja paindlikuma majandamise ning juhtimise võimaluse. Ka uut seadust iseloomustati kui kompromisseelnõu, millega keegi tegelikult päriselt rahul polnud (Kilvet 2009), ja AÕRi sõltumatuse kaitsemehhanismid jäid lõpuni määratlemata. Nagu varem ringhäälinguseaduses, puudub ka rahvusringhäälinguseaduses riigil täpselt määratletud finantskohustus AÕRi ees.

Ringhäälinguseadusse tehti lisaks AÕRi teema väljaviimisele samal ajal põhimõtteline muudatus, mis kaotas eratelekanalitele

2002. aastast kehtestatud litsentsitasu. Põhjenduseks toodi vajadus toetada kommertstelevisiooni digitaliseerimist, millele analoogtehnoloogiaga erakanalid pole huvitatud üle minema, samuti kõigi Eestis levivate telekanalite võrdse kohtlemise vajadust (Sookruus 2009; Riigikogu stenogrammid, kultuurikomisjoni istungite protokollid 2006–2007). Tegelikult kinnitab see kommertskanalite lobitöö edukust ja poliitilises sfääris üleminekut kommertsringhäälingu varjatud eelistamiselt avalikule eelistamisele.

Tabel 3

RINGHÄÄLINGUSEADUSTE PEAMISED MUUTUSED
1994–2007

1994	Muutused 1998–2006	2007
Ringhäälingujaamal kohustuslik edastada päevamahus 5% uudistesaahteid, v.a pühapäevane ja riiklike pühade programm; ETV ja ER tagavad oma programmides vähemalt 51%-lise omanoodangu osakaalu	Ringhäälinguorganisatsioonil kohustus edastada päevamahus 5% uudistesaahteid, kalendrikuu mahust (maha arvatud uudised, reklaam, sport ja mängud) ja 10% omasaateid, teles aastamahust 51% (maha arvatud uudised, reklaam, sport ja mängud) Euroopa päritolu teoseid (sh Eesti ja ELi liikmed)	Ringhäälinguorganisatsioonil kohustus edastada päevamahus 5% uudistesaahteid, kalendrikuu mahust (maha arvatud uudised, reklaam, sport ja mängud) ja 10% omasaateid, teles aastamahust 51% (maha arvatud uudised, reklaam, sport ja mängud) Euroopa päritolu teoseid (sh Eesti ja ELi liikmed)
Ringhäälingujaamal on õigus seadustest ja ringhäälinguloo tingimustest kinni pidades vabalt otustada oma saadete ja programmide sisu üle.	Ringhäälingujaamal on õigus seadustest ja ringhäälinguloo tingimustest kinni pidades vabalt otustada oma saadete ja programmide sisu üle. * Saateaja andmisel erakonnale või poliitilisele liikumisele oma seisukohtade tutvustamiseks peab ringhäälinguorganisatsioon tagama samas programmis võimaluse anda seda põhjendamatu viivitusega ka teisele erakonnale või poliitilisele liikumisele	Ringhäälingujaamal on õigus seadustest ja ringhäälinguloo tingimustest kinni pidades vabalt otustada oma saadete ja programmide sisu üle. Saateaja andmisel erakonnale või poliitilisele liikumisele oma seisukohtade tutvustamiseks peab ringhäälinguorganisatsioon tagama samas programmis võimaluse anda seda põhjendamatu viivitusega ka teisele erakonnale või poliitilisele liikumisele
Reklaam peab olema aus ning õiglane ega tohi tarbijat eksitada.	Ringhäälinguorganisatsioonil on varjatud reklaam keelatud.	Ringhäälinguorganisatsioonil on varjatud reklaam keelatud.
Reklaami maht teleprogrammis ei tohi ületada 12 minutit programmi suvalises ühetunnises lõigus	Eesti Raadio ja Eesti Televisioon reklaami ega otsepakkumist ei edasta. Eesti Raadio ja Eesti Televisioon ei kasuta sponsoreid oma saadete ja programmide hankimiseks, tootmiseks ega edastamiseks v.a loetletud erandjuhtumitel. Eesti Raadio suhtes rakendatakse reklaamikeeldu alates 2005. a 1. jaanuarist.	** Rahvusringhääling ei edasta reklaami ja otsepakkumist ega võta vastu sponsori lusest saadavat toetust v.a loetletud erandjuhtumitel.

Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni kõrgeim organ Ringhäälingu nõukogu koosneb 9 liikmest (kultuuri-, ülikooli, omavalitsuste ja 3 erakondade esindajat)

Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni kõigi tulude ja kulude kohta koostatakse eelarve, mis peab igal aastal olema tasakaalus.

Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni tulud moodustuvad:

- 1) seadusega kehtestatud maksudest;
- 2) vahetult riigi eelarvest eraldatud summadest;
- 3) reklaamist, mille edastamise korra, hinna, kasutamise ja mahu otsustab ringhäälingu nõukogu, kusjuures reklaami maht ei ületa 5% päevasest programmi saatemahust Eesti Televisiooni ühel ja Eesti Raadio kahel kanalil, millest üks on vöörkeelne;
- 4) fondidest, sponsorlusest, saatjate võrkude renditasust ja muudest allikatest laekuvad summad.

Riigieelarvest avalik-õiguslikule ringhäälingule eraldatava toetuse suurus planeeritakse kolmeaastaseks perioodiks, lähtudes Riigikogu heakskiidetud Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni arengukavast.

Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni tulud moodustuvad:

- 1) riigieelarvest eraldatud toetusest;
- 2) annetustest ning sihtotstarbelistest projektitoetustest;
- 3) vara, sealhulgas saadete kasutada andmisest ja võõrandamisest laekuvatest summadest;
- 4) ER-ETV-le vajalike avalike ürituste ja koolitusprogrammide korraldamisest saadavast tulust;
- 5) ER-ETV omatoodangust laekuvatest summadest;
- 6) muudest laekumistest

**Rahvusringhäälingu kõrgeim juhtimisorgan rahvusringhäälingu nõukogu Riigikogu liikmetest (1 esindaja igast fraktsioonist) ja 4 Rahvusringhäälingu tegevusvaldkonna tunnustatud asjatundjatest

** Rahvusringhäälingu eelarve koostatakse tekkepõhiselt. Igal majandusaastal koostab Rahvusringhäälingu juhatus arengukava nii, et see hõlmab järgmist majandusaastat ja sellele järgnevat kolme majandusaastat.

** Rahvusringhäälingu tulud on:

- 1) iga-aastane eraldi riigieelarvest;

- 2) tulud oma saadete ja meediateenuste ülekande- ja levitamisdiguse müügist;
- 3) tulud arhiivimaterjalide kasutada andmisest tulundusliikluse tegevuseks;
- 4) tulud Rahvusringhäälingu vara müügist;
- 5) kingitused ja annetused, mis ei ole käsitatavad sponsorlusest saadava toetusena;
- 6) intressid ja muud finantstulud;
- 7) Rahvusringhäälingu toodete ja teenuste müügi tulud, mis ei ole vastuolus Rahvusringhäälingu eesmärkidega;
- 8) sihtotstarbelised projektitoetused;
- 9) muud Rahvusringhäälingu tegevusest saadud tulud, mis ei ole vastuolus Rahvusringhäälingu eesmärkidega ja mille on heaks kiitnud rahvusringhäälingu nõukogu.

Ringhäälinguluba on käesoleva seaduse alusel välja antud tasuline riiklik dokument, mis annab sellel märgitud isikule õiguse tegevuseks loaga määratud tingimustel. Ringhäälinguloa maksumuse määrab Kultuuri- ja Haridusministeerium.

Ringhäälingu loa tasu sõltuvalt liigist on:

- 1) kohalik ringhäälinguluba televisioonivõrgus, kui saatja tegevuslatus katab Harjumaa või Tallinna või mõlemad – 10 000 000 krooni;
 - 2) üleriigiline ringhäälinguluba televisioonivõrgus – 15 000 000 krooni;
 - 3) rahvusvaheline ringhäälinguluba televisioonivõrgus – 15 000 000 krooni.
- Ringhäälinguloa tasu laekub riigielarvesse.

Ringhäälinguluba on tegevusluba, mis annab loal märgitud füüsilisele või juriidilisele isikule õiguse loaga määratud tingimustel edastada saateid ja programme ringhäälingus. Ringhäälinguloa annab välja Kultuuriministeerium.

Kõik tasud ringhäälinguloa eest tunnistatakse kehtetuks alates 1. juunist 2010.

Märkus: * muutus seotud ELi meediapoliitikaga; **2007 rahvusringhäälinguseadus.

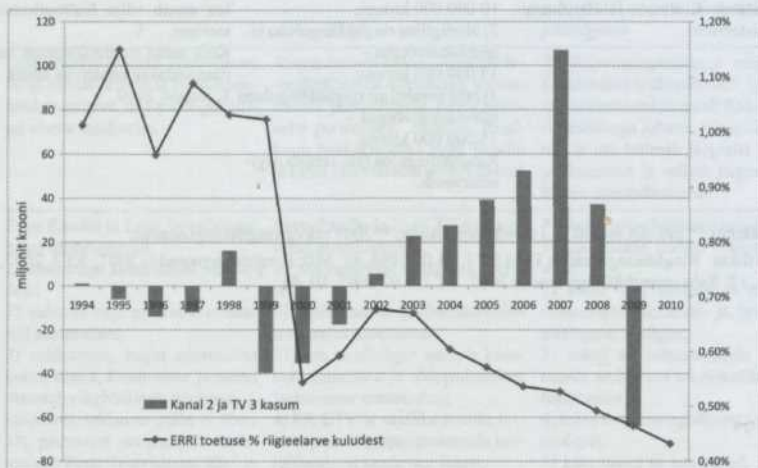
Allikas: Ringhäälinguseadus 1994 RT I, 14.06.1994, 42, 680; Ringhäälinguseadus 2007: RT I, 2007, 3, 12; Rahvusringhäälingu seadus 2007: RT I, 6.02.2007, 10, 46.

RINGHÄÄLINGU RAHASTAMINE

1994. aasta ringhäälinguseadus kinnitas AÕRi rahastamiseks segasüsteemi, mis sisaldas iga-aastast riigieraldist ning reklaami- ja muid tulusid. Süsteem paigutas AÕRi reklaamiturule võistlema kõrvuti kommertskanalitega, mida kommertsmeedia pidas ebausaks konkurentsiks (Šein 2005). Seaduse vastuvõtmise eel kaaluti ka muid finantseerimisvõimalusi, enneõike mitmel pool mujal Euroopas kasutusel olevat TV-litsentsitasu kehtestamist elanikkonnale, mida poliitikud põhimõttena ka toetasid, kuid ellu ei viinud, et mitte olla seotud uue maksu kehtestamisega ja kaotada seeläbi populaarsust (Sookruus 2009).

Eesti reklaamituru väiksus, telekanalite suur arv ja AÕRi edu reklaamiturul tekitasid pingeid kuni 2002. aastani, mil AÕRi rahastamissüsteemi muudeti ja peamiseks sissetulekuallikaks sai eraldis riigielarvest. Muutusest lõikas kasu kommertsmeedia, mis küll hakkas maksma kindlaksmääratud summas litsentsitasu, kuid sai ka monopoolse seisundi reklaamiturul. AÕRi riigieraldise suurus langes ka siis, kui Eesti majandus üldiselt oli tõusuteel,

AÕRI JA KOMMERTSKANALITE RAHALISED VÕIMALUSED 1994–2010

Allikas: Allikad: äriregister, rahandusministeerium, A. Jõesaar.

sest suhtarvuliselt riigieelarvest finantseerimine vähenes (Jõesaar 2005) vt joonis 1.

Muutus poliitikute lähenemine kommertsringhäälingu, kultuuriministeeriumi, Ringhäälingute Liidu ja ETV-ERI lepingule, mille alusel ETV lahkus reklaamiturult ja erakanalid hakkasid maksma litsentsitasu. Leping kirjutati alla heas usus, et litsentsitasust saadav tulu suunatakse AÕRi eelarvesse kui hüvitus kaotatud reklaamitulu eest. Plaani vastu asus rahandusministeerium, kelle väitel ei saanud ükski eelarvelaekumine olla seotud kindla kasusaajaga, mistõttu kommertskanalite makstud litsentsitasu ja AÕRi kaotus reklaamist loobudes ei olnud omavahel seotud (Sookruus 2009).

RINGHÄÄLINGUPROGRAMMID — DÜNAAMIKA JA KESTUS

Programmide kestus on 1990. aastast tänapäevani suurenenud raadiokanalites 17 ja telekanalites 5 korda. Suurenenud kanalite arvega pikenenud saateaeg ei toonud kaasa programmide mitmekesisust, selle asemel on kommertskanalites omatoodangu hulk langedud (vt tabel 4). 1990. aastate algusest kuni 2000. aastani kallutas eraringhäälingu turuletulek ja AÕRi reklaamiturul osalemine kogu ringhäälingu programmi silmatorkavalt meelelahutuse ja massikultuuri poole. Võitlus auditooriumi ja reklaamituru suurendamise eest sundis telekanalitele peale eristumise, mis 2002. aastaks oli välja kujunenud küllaltki selgelt — avalik-õiguslikus ETVs olid ülekaalus uudised ja ühiskonnaelu saated, hariduslikud ja elusaated; erakanalitest Kanal 2-s domineerisid välismaised filmid, seriaalid ja seebiooperid ning TV3-s olid keskseks tõsielusaated ja rahamängud.

Raadio meediaväljal oli võitlus auditooriumi ning reklaamiraha pärast vähem valulik, sest enamik kommertskanaleid orienteerus kergele muusikale ning meelelahutusele. Iseloomuliku näitena edastas 2004. aastal avalik-õiguslik ER ühe minuti uudistega arvamussaadete kohta 1,5 minutit muusikaprogrammi, samas kui kommertskanalites oli see suhe 1 : 8,4 (Eesti statistika... 2007: 114–115). Leidus ka erandlik kanal, nagu Raadio Kuku, mis võttis oma motoks “Raadio mõtlevale inimesele” ning lähenes oma programmiga tugevalt AÕRi eesmärkidele.

Tabel 4

EESTI RINGHÄÄLINGU KANALITE
PROGRAMMIDE KESTUSE JA AUDITOORIMI DÜNAAMIKA
1991–2008

Kanalid, kestus	1991	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
Telekanalite arv kokku	4	7	7	7	5	4	4	4	15*
AÕR (ETV)	1	1	1	1	1	1	1	1	2*
Erakanalid	3	6	6	6	4	3	3	3	13*
Raadiokanalite arv kokku	–	21	22	27	33	30	31	32	34
AÕR (ER)	–	1**	1**	1**	5	5	5	5	5

Ringhäälingu valikute teekond

Erakanalid	-	17	20	26	28	25	26	27	29
Kestus - TV h	19307	6457	8767	23489	32463	19607	20743	23401	71385
Omatoodangu % kogumahust	9,8	46,9	39,6	30,5	50,5	26,6	17,1	15,5	
Kestus R h	-	104507	155439	234734	267078	238247	227654	277195	287337
Omatoodangu % kogumahust		96,9	97,5	75,8	90,6	93,5	94,5	94,3	95,5
TV - programmide % kogumahust	1991	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
Uudised, ühiskonnaelu	-	-	-	19,3	24,3	20,3	17,2	18,0	21,7
. . . AÕR	22,6	22,4	23,7	21,9	23,9	26,2	24,9	-	23,0
Meelelahutus	-	-	-	13,8	14,6	8,5	21,2	11,4	11,6
. . . AÕR	6,1***	10,2	9,0	11,5	10,6	15,1	17,1	-	17,0
Sport	-	-	-	7,3	4,8	9,3	7,6	6,4	10,1
. . . AÕR	4,1	14	14	8,2	9,4	9,9	9,0	-	7,0
Telelavastused, filmid	-	-	-	53,5	45,6	48,7	48,5	54,7	35,0
. . . AÕR	43,5	19	26,1	28,9	28,8	23,9	31,3	-	21,0
Raadioprogrammide % kogumahust	1991	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
Uudised, ühiskonnaelu	-	-	-	23,9	34	31,9	31,8	28,7	27,1
. . . AÕR	-	-	-	22,8	32,2	26,0	27,9	-	-
Meelelahutus	-	-	-	7,9	4,8	15	7,7	7,3	7,5
. . . AÕR	-	-	-	8,6	5,1	13,1	7,1	-	-
Sport	-	-	-	1,2	0,7	1,1	1,0	0,8	0,9
. . . AÕR	-	-	-	1,1	0,7	0,9	0,9	-	-
Muusika	-	-	-	52,7	48,9	38,1	45,2	47,9	50,2
. . . AÕR	-	-	-	50,2	46,4	31,1	40,0	-	Na
Auditooriumi osakaal %: TV	1991	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
ETV	-	-	27,0	24,4	16,1	-	18,1	17,3	15,6
ETV2 (digi)****									0,2
K2	-	-	15,0	12,7	12,5	-	19,7	21,9	19,8
TV3	-	-	15,6	15,9	17,4	-	23,7	20,0	18,2
TV1 *****				6,4	9,5				
K11 (digi)****									0,8
TV6 (digi)****									0,8

Muud	–	–	32,1	40,6	44,1	–	38,5	38,4	44,6
Auditooriumi osakaal %: R	1991	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
Vikerraadio	–	–	–	15,1	17,2	17,8	22,6	21,7	22
R2	–	–	–	8,0	7,7	6,1	5,8	2,9	3,4
R4	–	–	–	10,5	8,1	10,0	9,5	10,0	9,1
Klassikaraadio	–	–	–	0,4	0,5	0,8	0,5	0,7	0,7
Elmar	–	–	–	16,4	13,7	15,7	14,2	11,4	14,8
Sky Plus	–	–	–	6,3	7,5	7,5	9,6	9,0	8,1
Star FM	–	–	–		2,1	1,8	2,9	5,3	5,4
Vene Radio	–	–	–	4,5	5,7	4,5	5,6	6,5	7,2
Kuku	–	–	–	4,6	4,5	4,8	4,3	4,0	3,5
Power Hit Radio	–	–	–		0,9	1,0	1,8	1,8	2,0
Muud	–	–	–	27,1	24,1	22,5	23,1	26,8	23,4

Märkus: * sh kohalikud ja digitaalsed kanalid; ** kuni 2000. a-ni arvestati ERI kanaleid statistiliselt üheks; *** sh muusika; **** alustas tegevust 2008. a; ***** lõpetas tegevuse 2001. a.

Allikad: Šein 2005; Vihalemm 2004; ERR Uuringukeskus; Eesti Statistikaamet; AS Emor.

AUDITOORIUMI USALDUS RINGHÄÄLINGU KANALITE VASTU

Ringhäälingu toimimise mõõdupuu on auditooriumi vajadus kanali järele ja usaldus. Viimases eristuvad selgesti usaldus avalik-õigusliku kanali vastu ja usalduse dünaamika kommertskanalite suhtes (tabel 5).

Auditooriumiuuringud on näidanud, et 1990. aastate algupoolel jälgis umbes 80% 15–74-aastastest eestlastest tööpäeviti ERI ja ETVd. Vaatajate-kuulajate huvi keskendus sel ajal uudistesaadetele ja sellistele teemadele nagu iseseisvuse taastamine Balti riikides, Eesti suhted teiste riikidega ja Eesti valitsuse tegevus (Infokanalid. 1991: 7). Nagu kinnitavad populaarseima saate ja vaadatuima kanali uuringud, nihkus huvikese pärast iseseisvuse taastamist meelelahutusele, *infotainment*'ile ja hariduslikule meelelahutusele. Teabe, uudiste ja teadmiste allikana säilitas AÕR oma positsiooni kuni 2000. aasta keskpaigani — peamine uudiste allikas oli ETV uudistesaaade “Aktuaalne kaamera”. Pärast Kanal 2 *infotainment*'liku uudisteprogrammi “Reporter” teket 2004. aastal

Tabel 5

EESTI MEEDIA USALDUSINDEKS
2002–2008
(usaldajate osakaal elanikkonnast, protsentides)

	2002	2005	2008
ETV (AÕR)	52	59	49,5
Kommertstelekanalid	35	33	30
ER (AÕR)	49	53	49,3
Kommertsraadiokanalid	31	27	24,6
Ajalehed	34	33	30,1
Internetiportaalid	20	16	19,5

Allikas: Uuringuprojekt “Mina. Meedia. Maailm 2002.2005.2008”, Tartu Ülikool.

kaotas “Aktuaalne kaamera” oma esikoha vaadatavuse osas, kuid usaldatavuse osas on selle säilitanud tänapäevani.

Enim kuulatud raadiouudised on Eesti Raadio eestikeelsel kanalil (osakaal kuulamisele kulutatud ajast 33%) ja venekeelsel kanalil (37%), kommertsraadiote uudiseid eelistab 20% elanikkonnast.

RINGHÄÄLINGU KOHTA KÄIVAD ARUTELUD
RIIGIKOGU ÜLDISTUNGEIL JA KULTUURIKOMISJONIS
1992–2009

Nagu demokraatlikus süsteemis üldiselt tavaks, luuakse seaduslik alus ringhäälingu, sealhulgas AÕRi jaoks parlamendis. Huvi ja vaidluste hulk on aja jooksul erinenud, kerkides paradigma muutuste ajal ja langedes vahepealsetel perioodidel (vt joonis 2).⁴

⁴Analüüsisime neid kultuurikomisjoni istungite protokolle ja Riigikogu stenogramme, mis otseselt tegelevad AÕRi, ETV, ERi ja/või kommertsringhäälingu temaga, ega kaasanud teiste seaduste ja otsuste arutlusi, mis ringhäälinguga kaudselt seostuvad (nt autoriõiguse seadus, rek-

Iseseisvumise järel algas ringhäälingule seadusandliku aluse väljatöötamine 1992. aastal valitsuskoalitsiooni juhtinud erakonna Isamaa esitatud televisiooni- ja raadioseaduse projektiga. Riigikogu vastuvõetavate otsuste eeltöö toimub komisjonide kitsamas ringis, kus leiavad aset ka peamised vaidlused ja tegelik võitlus eri seisukohtade vahel. Kultuurikomisjoni istungitel osalevad aeg-ajalt ka eksperdid, sealhulgas nii eraringhäälingu kui ka AÕRi esindajad, samuti selle küsimusega seotud ministeeriumi esindajad.⁵ Parlamendiväitlust iseloomustab väiksem sisusse süvenemine, ja kui seda ka tehakse, ei mõjuta see märkimisväärselt hääletamistulemust.

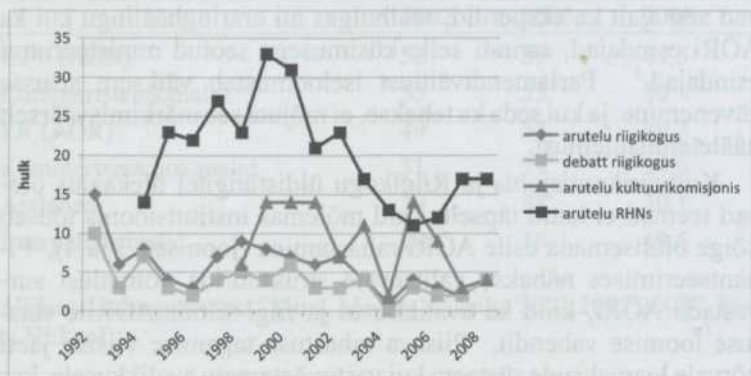
Kultuurikomisjonis ja Riigikogu üldistungitel ülekaalus olevad teemad ei kattu täpselt, kuid mõlemas institutsioonis tõuseb kõige olulisemana esile AÕRi rahastamine (joonised 3 ja 4). Finantseerimises nähakse valitsevate struktuuride võimalust survestada AÕRi, kuid ka avalikkuses ja riigi silmis AÕRile staatuse loomise vahendit. Piisava rahastuse tagamise viisina jäeti kõrvale loamaksude süsteem kui vastuvõetamatu avalikkusele, kes on nõukogude ajal harjunud tasuta elektroonilise meediaga (Sookruus 2009; Lauristin, Vihalemm 2009). Kultuurikomisjonis toetati piisava rahastamise vajadust nii sõnades kui tegudes, Riigikogu toetas põhimõtet sõnades, kuid hääletamisel sai otsustavamaks parteiliste juhtnõõride järgimine (Sookruus 2009).

Otseselt või kaudselt on rahastamisega seotud ka reklaami, seadusandluse ja kommertskanalite litsentseerimise teemakategooria, nagu on näha joonistel 5 ja 6 (vrd joonis 3). Reklaami küsimus AÕRis on käsitletavana protsentuaalselt teisel kohal kultuurikomisjoni protokollides ning neljandal kohal Riigikogu stenogrammides. Peamiseks arutlussuunaks on reklaami mõju vähendamine AÕRis. See teema kaob pärast 2002. aasta ringhäälinguseaduse muutust, mis viis AÕRi suuremalt osalt reklaamiturult välja.

laamiseadus), ettekandeid ja küsimusi valitsuse infotundides ning "vaba mikrofoni" esinemisi.

⁵Kultuurikomisjoni protokollid on avalikult kättesaadavad alates 1998. aastast. Mõnede kinniste istungite (nagu näiteks RHNi liikmete valimine) protokollid pole avalikult kättesaadavad.

RIIGIKOGU ÜLDISTUNGIL, KULTUURIKOMISJONIS JA
RINGHÄÄLINGUNÕUKOGUS PEETUD VAIDLUSTE JA
ARUTLUSTE HULGA VÕRDLUS 1992–2008

Allikas: Riigikogu istungite stenogrammid, kultuurikomisjoni ja RHNI istungite protokollid.

Ringhäälingulubade ja ringhäälingutasude teemakategooria ja-guneb kolme faasi: vaidlused ringhäälingulubade väljaandmisest nõukogude aja programmide lõpetamise järel vabanenud kanalite kasutamiseks; erakanalite litsentsitasu kehtestamine ja selle suuruse kindlaksmääramine; erakanalite litsentsitasust loobumine. Väitlused lubade ja loatasude üle on aktiivsemad kultuurikomisjonis, kuid side parlamendiliikmete ja kommertskanalite vahel on silmatorkavam Riigikogus istungitel.

AÕRi sisu teemakategooria on Riigikogu stenogrammidel teisel kohal, kuid sisuliselt tegeldakse ühe või teise parlamendisaadiku rahulolematusega AÕRi programmi suhtes üldiselt või mõne kindla saaterühma suhtes, nagu näiteks muusika- või publitsistika-saadet. Sisu kategooriaga on seotud AÕRi kontrolli teemakategooria. See on otseselt päevakorral enne 1994. aastat, kuid pärast ringhäälinguseaduse vastuvõtmist muutub varjatuks.

Eriti oluline teemakategooria on kultuurikomisjonis ringhäälingu nõukogu (RHN) liikmed ja nende kompetents.⁶ Teema kerkitab esile eriti pärast RHNi liikmete valikupõhimõtte muutmist ETV kriisi ajal (1998–2000) ja neil kultuuriministeeriumi suletud istungeil, kus RHNi mittepoliitilisi liikmekandidaate küsitleti süvitsi nende tegevusprogrammi ja AÕRi puudutavate vaadete kohta (Lauristin, Vihalemm 2009).

AÕRi ÜHE JUHTORGANI, RINGHÄÄLINGU NÕUKOGU ARUTLUSTEEMASID

Eestis puudub kogu ringhäälingupoliitikat tervikuna suunav ja ringhäälingusektorit tervikuna kontrolliv, reguleeriv või suunav sõltumatu jõud. Euroopa Liidu kontekstis on tegemist erandliku lahendusega. Erasektori regulatsiooni ja kontrolli teostab Eestis kultuuriministeerium; AÕRi kontrollib ja juhib seaduse alusel Riigikogu nimetatav ringhäälingu nõukogu.

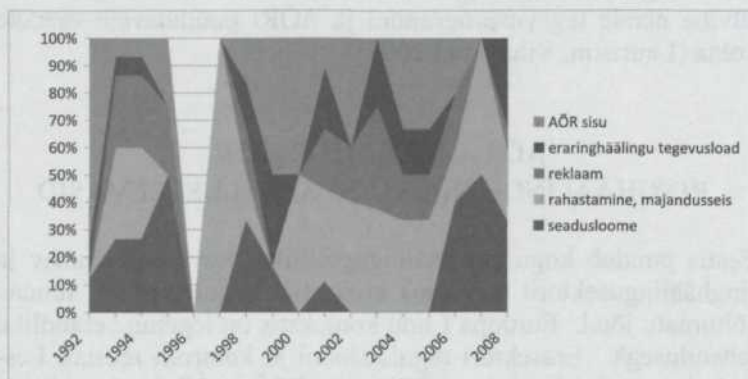
RHNi rolli saab jagada kaheks põhivaldkonnaks — tulevaste tegevustele suunatud ettevõtmised ja tehtu kontroll. Esimene roll on arendaja, suunaandja, teine järelevalvaja oma. Suunaandja rollis lähtub RHN kehtivaist seadustest, kuid on aastate jooksul kaasa rääkinud ka kogu ringhäälingut puudutavate seaduste kujundamises. Järelevalve roll üldiselt tähendab seaduse täitmise jälgimist. Täpsemalt kuulub sellesse valdkonda järelevalve eelarve ning sisu ehk programmide üle.

RHNi koosolekutel käsitletud teemade analüüs näitab, et kõige rohkem on aastatel 1994–2009 arutluse all olnud eelarveküsimused, millele järgnevad eri vormides toimunud koostööteemalised arutelud. Koostöökategooria teemakäsitletuste rohkus

⁶RHN on AÕRi kõrgeim organ, tema loomise aluseks on 1994. a ringhäälinguseadus. RHNi põhiülesanded on ETV/ERI/ERRi juhatuse ametisse nimetamine, peamiste tegevussuundade ja arenguplaanide kinnitamine, eelarve kinnitamine ja kultuuriministeeriumile esitamine, AÕRi struktuuri küsimuste lahendamine, valimisagsete erireeglite kinnitamine, juhtimine ja aruandlus (Ringhäälinguseadus 1994; Eesti Rahvusringhäälingu seadus 2007).

Joonis 3

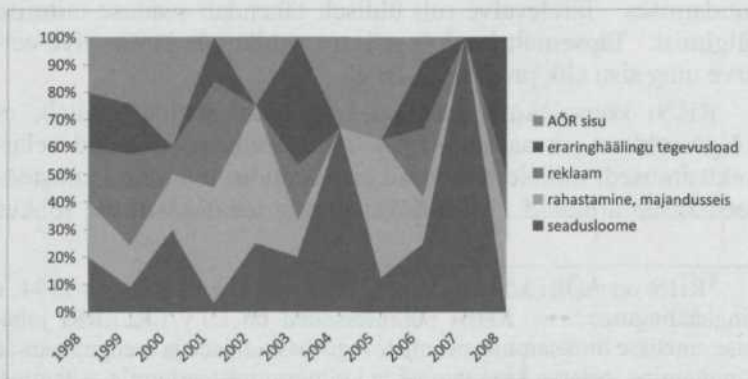
DOMINEERIVAD KATEGOORIAD
RIIGIKOGU ISTUNGITEL 1992–2008

Allikas: Riigikogu istungite stenogrammide analüüs 1992–2008.

Joonis 4

DOMINEERIVAD KATEGOORIAD
KULTUURIKOMISJONI ISTUNGITEL 1998–2008

Allikas: Kultuurikomisjoni istungite protokollide analüüs 1998–2008.

näitab AÕRi olulist positsiooni ühiskonnas, suhtlust mitmesuguste valitsusväliste institutsioonidega ning kodanikega.

Absoluutarvudes on teemakäsitlustes kolmandal kohal seadusloomeküsimumused, neljas valdkond on reklaamiteemad, viiendal kohal juhatusega seotud temaatika. Arvuliselt kõige vähem kordi on RHN oma koosolekutel arutanud aruandluse, tasakaalustatuse ning arengu ja analüüsiga seotud teemasid.⁷

Kõige rohkem on eelarveküsimumused arutluse all olnud kriisi-perioodil 1999–2002 — kokku 46% vaidlustest tegeles sel ajal eelarvega. Selle põhjuseks oli aastatel 1998–1999 ETVs tekitatud 77 miljoni kroonine kahjum, mis tähendas peaaegu organisatsiooni finantsilist kokkukukkumist. Kuna reklaamivaba Eesti Rahvusringhäälingu seaduse loomine 1990. aastate lõpul takerdus, siis üritasid eratelekanalid ja Eesti Televisioon olukorda kokkuleppe teel ise lahendada. ETV peadirektori algatusel ja RHNi heakskiidul astuti 1997. aastal sõlmitud ETV ning Kanal 2, TV3 ja TV1 lepinguga oluline samm reklaamivaba ETV poole. Idee aluseks oli Soome ringhäälingusüsteem, kus erakanal MTV OY maksab sõltuvalt oma reklaamikäibest tasu YLE-le. See lahendus aga ei toiminud Eesti väikesel reklaamiturul. Teiseks probleemiks oli Eesti Televisiooni programmimahu laiendamisega seotud kulude kiire kasv. Tehtud kulutuste katteks ei piisanud riigieelarvelisest

⁷Kokku on 1994. a juunist kuni 2009. a juunini toimunud 307 RHNi koosolekut. Koosolekute protokollide analüüsi järgi on käsitletud teemad jaotatud järgmistesse kategooriatesse: regulatsioon (töö seadusloome töörühmades, ettepanekud Riigikogule, ettepanekud valitsusele); aruandlus (majandusaasta aruanded, aruanded Riigikogule); eelarve (täitmise jälgimine, muudatuste tegemine, tulevaste perioodide arutelud); reklaam (küsimused üldisest meediapoliitikast, reklaamiturust, aga ka seadusest tulenev reklaami erijuhtudel lubamise käsitlused); areng ja analüüs (arengukavad, auditooriumi ja programmi uuringud); programm (sisu, žanrid, mahud); tasakaalustatus (poliitiline tasakaalustatus, valimiste kajastamise kord); kontroll (revisjonid, audit, sisekontroll); struktuur (struktuuriüksuste moodustamine, likvideerimine, ümberkorraldamine); juhatuse (esimeeste nimetamine, liikmete kinnitamine, juhatuse lepingud, tasu, karistused, puhkused); tehnoloogia (levivõrgud, standardid, maja, arhiivi digiteerimine, digitaaltelevisioon, tehnika); koostöö (suhtlus eri organisatsioonide, kodanikuühenduste, kodanikega).

toetusest ning erakanalilt saadud maksetest. Hinnates valesti reklaamituru arengut, lootis ETV juhtkond reklaami müües eelarvesse tekkinud puudujäägi katta, kuid see ei õnnestunud. RHN oli kahjumiohust teadlik, kuid ei sekkunud otsustavalt (Šein 2005). Enne kriisi ei olnud AÕRi tegevuse kontroll, eriti finantskontroll RHNi esmahuvide hulgas.

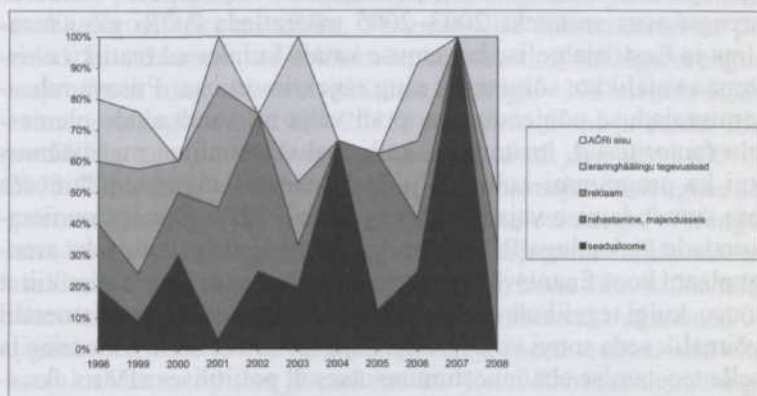
Selline olukord, kus RHN täidab kaksikrolli — järelevalve ja samas ka arendaja —, on viinud mitu korda konfliktini nii seadusandliku kui ka täidesaatva võimuga. Kõige tugevamalt on rollide kahesus ilmnenu ER/ETV ja ERRi arengukavade koostamisel ning elluviimisel. RHN on toetanud AÕRi tugevdamist ning selle kujundamist Eesti riigi ja ühiskonna toimimise seisukohast oluliseks institutsiooniks. Sellise koha säilitamine ja arendamine on otseselt seotud riigi eraldatava tegevustoetusega. Et AÕRi arendamine ei ole iseseisvusaastail olnud valitsevatele poliitilistele jõududele esmatähtsaks ülesandeks, on RHN taotlenud riigieelarvelist tegevustoetust suuremas mahus, kui seda riigieelarve seadusega lõpuks määratud on (Šein 2004; Jõesaar 2009). Teisest küljest peab RHN seaduse järgi jälgima AÕRi eelarve täitmist, mis piiratud rahakoguse puhul tähendab avalik-õigusliku teenuse osutamisel teatud valikute tegemist.

Areng ja analüüs on kõrgel kohal olnud arengukavade (2003–2008) ja ERRi loomise ajal. Osalus seadusloomes elavnes 2004. aastal, kui alustati rahvusringhäälingu seaduse ettevalmistamist. Keskseks tõusis RHNi politiseerimine ja ETV-ERI ühendamine. Pärast Eesti Rahvusringhäälingu seaduse vastuvõtmist Riigikogus kaotas seadusloome teema RHNis oma olulisuse.

AÕR-I ARENGUKAVAD AASTAIL

2001–2010

1990. aastail toimus AÕRi areng ja selle planeerimine peamiselt eelarveaastate kaupa. Püüdi tekitada ühiskonnas laiemat vaitlust AÕRi arenguväljavaadete üle ning algatada pikaajalise strateegilise arenguplaani arutelu kukkus tollal huvi puudumise tõttu läbi (Šein 2004). Samuti toetas lühiajalise planeerimise skeemi AÕRi kehtiv rahastamis põhimõte — igal aastal uuesti otsusta-

DOMINEERIVAD KATEGOORIAD
RHNI ISTUNGITEL 1994–2009

Allikas: RHNi istungite protokollide analüüs 1994–2009.

tav riigieraldis ja reklaamisissetulek, mida võis küll prognoosida pikemalt, kuid mis ei olnud kindlalt ennustatav. 2001. aastal muudeti ringhäälinguseadusega AÕRi finantseerimispõhimõtte riigieraldise-keskseks ja kohustati ETV-ERi esitama pikemaajalist arengukava.

2002. aastast peale on AÕR (RHNI kaudu) esitanud Riigikogule kinnitamiseks kolme aasta pikkusi arengukavasid. Kuigi need on alati Riigikogus lõpuks kinnitatud, pole paljusid seadud eesmärges ega kokkuleppeid ellu viidud. Kõik seni kinnitatud arengukavad sisaldavad piisava rahastamise nõuet ning põhjendust ja konkreetset tulevikuplaani, kuid jagunevad enesemääratluslikult kaheks eraldi perioodiks — idealistlik enesemääratlusperiood (2001–2005 esitatud kavad) ja pragmaatiline enesemääratlusperiood (2007–2010 esitatud kavad).

Esimese perioodi arengukavad kajastasid muutusi järgnevate ajalõikudena “Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni arengukava aas-

tateks 2003–2005”, “Eesti Rahvusringhäälingu arengustrateegia aastateks 2005–2008”, “Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio ühine arengukava aastateks 2006–2008”. Ühiskonnas ei olnud AÕR pii-savalt määratletud ja vajaduse seda säilitada olid poliitikud ning ajakirjandus seadnud kahtluse alla, seetõttu püüti eriti esimeses arengukavas aastateks 2003–2005 määratleda AÕRi muu maa-ilma ja Eesti ajaloolise kogemuse kaudu kui demokraatliku ühis-konna vajalikku, sõltumatut ning objektiivset osa. Piisava rahas-tamisvajaduse põhjendusena toodi välja nii sundkulude olemas-olu (autoritasud, levitariifid, käibemaks), tehniline mahajäämus kui ka programmi kultuuri- ja lastesaadete langussuundumuses osa suurendamise vajadus (Arengukava 2002). Opositsiooniera-kondade ülekaaluga RHN kinnitas Riigikogule esitamiseks aren-guplaani koos finantsväljavaatega, mis nägi ette riigieraldise kiiret tõusu, kuigi tegelikult ei olnud valitsuskoalitsioonil ja parlamendil võimalik seda soovi täita. Seega kajastas arengukava esitamine ja selle teostamise ebaõnnestumine otseselt poliitilises sfääris eksis-teenud opositsiooni ja koalitsiooni konflikti.

Esimene arengukava nägi ette ühe arengusuunana ETV ja ERI ühendamise Rahvusringhäälinguks, mille kohta 2003. aastal andis positiivse soovitus ka sellekohase uuringu läbi vii-nud töörühm. Seetõttu esitati järgmine arengukava 2004. aastal valitsusele, kultuuriministeriumile ja Riigikogu kultuuriko-misjonile kui “Eesti Rahvusringhäälingu arengustrateegia aasta-teks 2005–2008”. Arengukava jäi vastu võtmata, sest Rahvus-ringhääling jäi erimeelsuste tõttu Riigikogus Rahvusringhäälingu seaduse vastuvõtmisel moodustamata, samuti uue koalitsiooni loomise ja valitsusvahetuse tõttu. 2005. aastal esitati Riigiko-gule “Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio ühine arengukava aasta-teks 2006–2008”, mis kordab Rahvusringhäälingu vastu võtmata jäänud arengustrateegiat. AÕRi määratleti taas euroopaliku ko-gemuse kaudu kui rahvale kuuluvat organisatsiooni, mille “mis-siooni aluseks on sotsiaalne vastutus avaliku huvi realiseerimise eest ringhäälingumeedias” (Arengustrateegia 2005–2008; Aren-gukava 2006–2008).

2007. aastast, s.t Eesti Rahvusringhäälingu loomise järel muu-tus arengukavade esitamine iga-aastaseks ja esitatava kava pe-riood nihkub korrapäraselt aasta võrra: 2009–2012, 2010–2013,

2011–2014. Järjepidevust rõhutab sarnane tekst. Kuigi AÕRi mõistetakse ühiskonnas ikka veel erinevalt, on peale Eesti ühinemist Euroopa Liiduga AÕRi säilitamise vajadus avalikust arutelust taandunud. See muutus kajastub teise perioodi arengukavades uues paradigmas — avalik-õigusliku ringhäälingu arenemises avalik-õiguslikuks meediaks. Pragmatilise enesemääratluse perioodi kavad kajastavad rohkem hetkeseisu ringhäälingu arengus, majanduses ning suhetes poliitilise sfääriga. Nii eristub ERRI esimene arengukava (2009–2012) positiivse tooni ja eduka majandusliku tuleviku väljavaate poolest tunduvalt järgmisest (2010–2013, 2011–2014), kus hakkab domineerima majanduslanguse negatiivne toon, kuid ka leppimine poliitikute otsustega.⁸ Arengukavades rõhutatakse rahvusringhäälingu eristumist erakanalitest usaldusväärse ja programmi sisu poolest, mida tulevikukavades tahetakse laiendada. Tulevikuplaanide olulisemad märksõnad on digitaliseerimine ja uus ringhäälingumaja (need teemad olid olulised ka vastu võtmata jäänud kavas “Eesti Rahvusringhäälingu arengustrateegia aastateks 2005–2008”). Arengu peamise takistusena esitatakse taas raha vähesus, mis kahel viimasel aastal on tähendanud eelarve kahanemist.

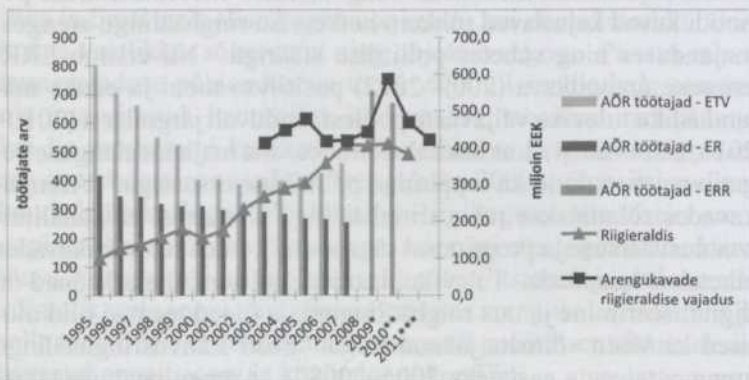
KOKKUVÕTE

Avalik meedia Eestis — algul ajalehed, seejärel elektrooniline meedia — on ajaloo jooksul olnud Eesti kultuuri ja ühiskonna keskne element. Avalikkus ja ühistegevus on Eesti identiteedi ja mentaliteedi alused. Sellest lähtudes peame Eesti ringhäälingute autonoomsust ja intellektuaalsust väga olulisteks.

AÕR on pidanud ellujäämise nimel pingutama alates 1990. aastatest kuni tänapäevani. Vähene on olnud tahe luua AÕRist tugev avalikkuse kandja; see tahtmatus on peidetud pidevatesse arutlus-

⁸“Ajalugu on näidanud, et Rahvusringhäälingu (ja tema eelkäijate, ER ning ETV) rahastamine riigieelarvest on alati kujunenud väiksemaks kui arengukavades ja muudes tulevikku suunatud tegevuskavades planeeritud. Selles ei ole ju kokkuvõttes midagi imestamisväärset, sihid peavadki olema pisut suuremad, kui see mida reaalselt on võimalik teostada” (Arengukava 2010–2013: 35; Arengukava 2011–2014: 37).

AÕRi RIIGIEELARVEERALDISE, ARENGUKAVADE
RAHASTAMISVAJADUSTE JA TÖÖTAJATE
ARVU DÜNAAMIKA 1995–2011

* Arengukava 2009–2012; ** Arengukava 2010–2013; *** Arengukava 2011–2014.

Allikas: Eesti Statistikaamet; riigieelarve seadused; Kultuuriministeeriumi valitsusala eelarved; ERRi personaliosakond.

tesse AÕRi rahastamise üle. Samas on toimunud AÕRi struktuuri-muutus alati hetkel, kui on tekkinud teatav stabiilsus ja väljavaade üles ehitada tugev, iseseisev ning elujõuline avaliku meedia süsteem. Tahtepuudus oli eriti suur RHNi esimeses koosseisus ja Riigikogus aastail 1994–2001, kui peamiseks saavutuseks oli AÕRi likvideerimise vältimine. Ringhäälinguseadusesse Riigikogus tehtud parandused pole kaotanud selle vastuolusid teiste seadustega, peamiselt riigieelarve seadusega, mis näeb ette riigi raha jaotamise üheks rahandusaastaks, samas kui ringhäälinguseadus ja nüüd kehtiv rahvusringhäälinguseadus näeb ette AÕRi strateegiaplaani vastuvõtmist koos kolmeaastase eelarveplaaniga.

RHNi ja strateegia plaanides on muutunud visioonide osa, toimitakse pragmaatiliselt konkreetsel nelja-aasta-skaalal.

Tänapäevani puudub ühtne ringhäälingupoliitika ja puudub regulatsioon, mis kohustaks Eesti avalikkuses täitma elementaarseid kvaliteedinõudeid kommertskanaleil, millele pole pandud mingit vastutust meediaavalikkuse ees.

Eesti AÕRi arengu vaatlemine toob muutuse märksõnadena esile pigem rahastamise ja kommertsiaalsuse, mitte omaprogrammi jõulisuse ning avatuse. Probleem on avaliku ringhäälingu sisu vähene orienteeritus uue põlvkonna haritud uuendusmeelsusele, toimimisele avatud maailmas, aktiivsusele ja loovusele. Muidugi peavad põhiväärtused olema paigas ja kaitstud, kuid tundub, et neid kaitstakse viisil, mis jätab nad tegelikult kaitsmata — peame silmas, et näiteks noorte väljaränne, noorte tööpuudus ja haridusvõimaluste vähenemine majandusolude tõttu on jäänud ilma sisulise avaliku väitluse surveta poliitikale.

AÕRi sisu teema arutamist Riigikogus on ilmselt välditud põhimõtteliselt, sest sisu üle otsustamine kuulub AÕRi enda kohustuste hulka. Kuid poliitiline sfäär pole ka julgustanud AÕRi end ise määratlema, oma autonoomsust teostama ega ole taaganud stabiilsustunnet ringhäälinguinstitutsiooni kujundamiseks. RHNi valitud AÕRi juhatusel on harva olnud selge visioon AÕRist (v.a nn Raagi-periood).

ETV ja raadiokanalite (v.a Klassikaraadio) sõnasaadete žanriavaliku mitmekülgsus on oluliselt vähenenud, saateprogramm lihtsustunud, kui mitte öelda algelisustunud; nõrgenenud on nõudlikud žanrid ning esteetilisuse põhimõte, mis oli kesksel kohal 1980. aastate saadetes. Uues maailmaühiskonnas pole ETV-ERI kõrge intellektuaalne kvaliteet säilinud.

Adornoliku “kultuuritööstuse” mõju ja selle varjatud ideoloogia on tekitanud mitu ühiskonnarühma, kellel on avalikkusetootmisel vaid oma kommertshuvi (Adorno 2002; Lõhmus, Lauristin, Salupere 2004a).

Riigikogu ja RHN pole oma huvide ringi kaasanud piisavalt akadeemiliste uuringute kompetentsi ja ekspertiisi.

Praegu on avalik-õiguslik ringhääling siiski ainus demokraatia põhimõtetel toimiv kohalik meediasüsteem ning sellisena on see ühiskonna arendamise instrument. Samas, kuigi AÕRi ei peeta

tarbetuks, jätkuvad katsed seda institutsiooni marginaliseerida ja selle tulevikuperspektiive kahtluse alla seada.

Ringhääling kui avalik sfäär on muutumas võrguühiskonna avalik-õiguslikuks meediaks. Siirdumine internetti toob lähiaastail paradigmuuutuse, kus jagatakse ümber meediaavalikkuse positsioonid. Avalik-õiguslik meedia peab oma olemasolu eest võitlema akumulereitud kultuurilise ja sotsiaalse kapitali ning ressursiga.

Kirjandus

Arengukavad

Arengukava 2002 = *Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni arengukava aastateks 2003–2005*. Tallinn

Arengustrateegia 2004 = *Eesti Rahvusringhäälingu arengustrateegia aastateks 2005–2008*. Tallinn

Arengukava 2006–2008 = Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio Ühine arengukava aastateks 2006–2008. Vt www.riigiteataja.ee/ert/ert.jsp?link=print&id=96776 (9.10.2009)

Arengukava 2009–2012 = Eesti Rahvusringhäälingu arengukava 2009–2012. Vt www.err.ee/files/ERR_arengukava_2009-2012.pdf (15.04.2010)

Arengukava 2010–2013 = Eesti Rahvusringhäälingu arengukava 2010–2013. Vt err.ee/files/ERRArengukava_2010-2013.pdf (15.04.2010)

Arengukava 2011–2014 = Eesti Rahvusringhäälingu arengukava 2011–2014. Vt err.ee/files/ERR_arengukava_2011-2014.pdf (15.04.2010)

Seadused

Ringhäälinguseadus 1994. RTI, 14.06.1994, 42, 680. Vt <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=28671&replstring=33> (1.06.2009)

Eesti Rahvusringhäälingu seadus 2007. RTI, 06.02.2007, 10, 46. Elektrooniline Riigi Teataja Retrieved 1.06.2009 Allalaetud <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12786086>

- A d o r n o, Theodor 2002. *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. Ed. and introduced by J. M. Bernstein. London—New York: Routledge
- A l l i k m a a, Margus 1999. Mis võimalusi pakub Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni kaotamine? Seminar TÜ ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonnas 20. IX 1999
- Eesti statistika aastaraamat 2007*. 2007. Tallinn: Statistikaamet
- H a l l i n, Daniel C., Paolo M a n c i n i 2004. *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. (Communication, society and politics.) Cambridge: Cambridge University Press
- H a r r o, Halliki 1994. *Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918–1940 ja 1990–1993*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- I n f o k a n a l i d. 1991. Overview of media use in Estonian Radio and Estonian Television. Tallinn: Informatsiooni ja Arvutuskeskus. (Käsikiri)
- J a k u b o w i c z, Karol 2001 Rude awakening: Social and media change in Central and Eastern Europe. — *The Public*, Vol. 8, No. 4, pp. 59–80 (vt www.javnost-thepublic.org/media/datoteke/2001-4-jakubowitz.pdf)
- J õ e s a a r, Andres 2005. Avalik-õigusliku ringhäälingu legitimatsioon: Eesti kogemus rahvusvahelises kontekstis. (Magistritöö.) Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond. Tartu: Tartu Ülikool (vt hdl.handle.net/10062/785)
- J õ e s a a r, Andres 2009. Formation of Estonian broadcasting landscape 1994–2007: Experience of the transition state. Impact of the EU legislation on the Estonian television broadcasting since mid 1990s. — *Central European Journal of Communication*, Vol. 2, No. 1 (2), pp. 43–62
- K i l v e t, Kadri 2009. Avalik-õigusliku ringhäälingu õiguslik seisund. (Magistritöö.) Tartu Ülikool, õigusteaduskond, avaliku õiguse instituut. Tartu: Tartu Ülikool (vt hdl.handle.net/10062/14625)
- L a u r i s t i n, Vihalemm 2009 = Intervjuu professor Marju Lauristiniga, Riigikogu kultuurikomisjoni liige 1999–2000 ja RHN liige 2000–2003, ja professor Peeter Vihalemmaga, RHNi liige 1994–2000, salvestatud 15.06.2009
- L õ h m u s, Maarja 1998. Ringhääling muutumises: hetk 1997. — Halliki Harro (toim.). *Meediaorganisatsioon*. I. Tartu: Tartu Ülikooli Ajakirjanduse Osakond, lk 53–76
- L õ h m u s, Maarja 2002. Peaks and crises of Estonian Radio: 1987–2001. — Peeter Vihalemm (ed.). *Baltic Media in Transition*. Tartu: Tartu University Press, pp. 168–186

- Lõhmus, Maarja, Epp Ehand (toim.) 2000. *Avalik-õiguslik ringhääling Eestis*. (Fakt, sõna, pilt 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Lõhmus, Maarja, Marju Lauristin, Rauno Salupere 2004a. Inimesed kultuuriväljal: Aktiivsus ja eelistused. — Veronika Kalmus, Marju Lauristin, Pille Pruulmann-Vengerfeldt (toim.). *Eesti elavik 21. sajandi algul: Ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest*. (Studia societatis et communicationis 1.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 97–128
- Lõhmus, Maarja, Peeter Vihalemm 2004b. Raadio Eestis 1960–2004: Struktuur, programm ja kuulajad. — Peeter Vihalemm (toim.). *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 91–119
- Peep, Hillar 2005. Eesti Televisioon 1955–2005: Arengust ajas ja ruumis, mälestusi, meenutusi, arvamusi, mõtteid. Vt www.hot.ee/etvavalugu/index.htm (1.06.2009)
- Raag, Ilmar 2006. 15 aastat vaba Eesti Televisiooni. — Sirvilauad. Tartu: EÜS. Vt www.sirvilauad.ee/?q=node/308 (1.06.2009)
- Sookruus 2009 = Intervjuu Peeter Sookruusiga, ERi peadirektor 1990–1992, 1994–1997, salvestatud 14.06.2009
- Šein, Hagi 1973. *Metoodiline uurimistöö ja ETV programm*. Ettekanne programmidireksiooni istungile 28.2.1977, ETV, Tallinn
- Šein, Hagi 2002. *Eesti telemaastik 1991–2001: Uurimused. Diskussioon. Teabekogud*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Šein, Hagi 2004. Development trends of public television in Estonia: 1991–2001. — Peeter Vihalemm (ed.). *Baltic Media in Transition*. Tartu: University Press, pp. 135–172
- Šein, Hagi 2005. *Suur teleraamat: 50 aastat televisiooni Eestis 1955–2005*. Tallinn: TEA Kirjastus
- Vihalemm, Peeter (toim.) 2004. *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

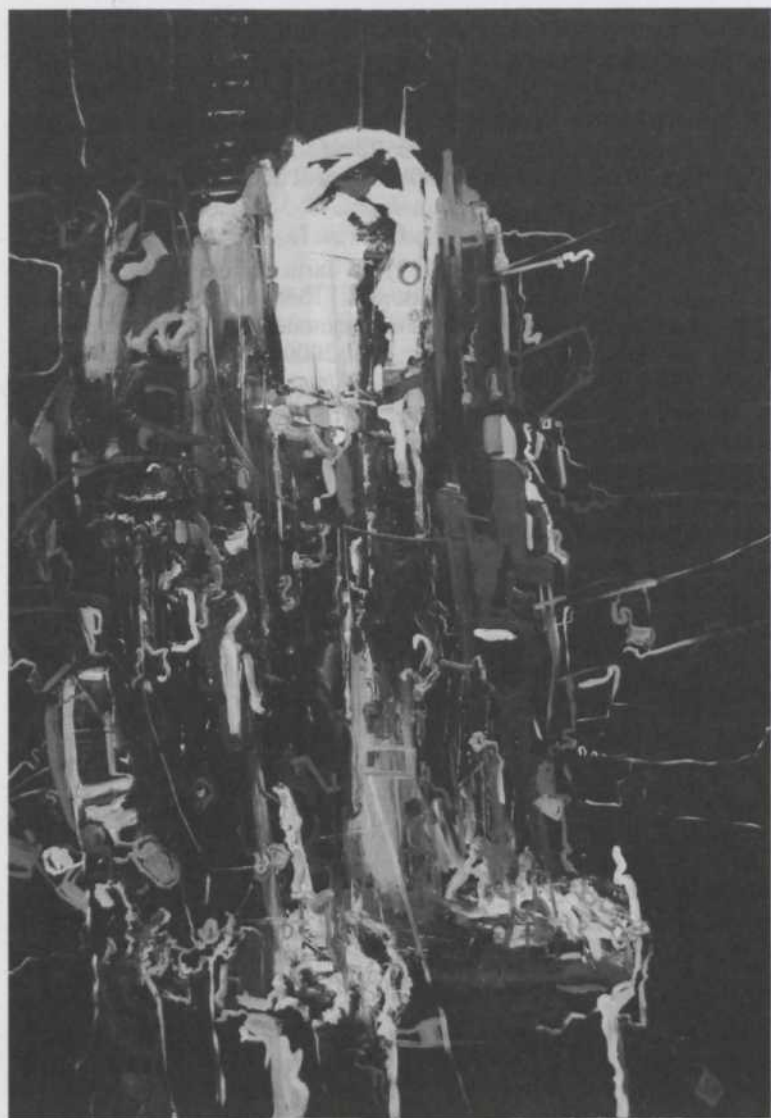
MAARJA LÕHMUS (sünd. 1960) on Tartu ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi dotsent ja Turu ülikooli meediateaduste dotsent, filosoofiadoktor. *Akadeemias* on ta varem avaldanud artikleid “Sovetlikust postsovetlikuks: Eesti ajakirjanduse muutumisi 1987–1996” (1997, nr 9, lk 1795–1817), “Totalitaarne, osalev ja liberaalne tekst: Avaliku teksti transformatsioon Eestis (1940–2000)” (2002, nr 9, lk 1817–1831) ja ““Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formulee-

ringuid...": Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis" (2004, nr 4, lk 699–717).

HELLE TIIKMAA (sünd. 1967) on Tartu ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi doktorant. Ta on töötanud Eesti Televisioonis (Eesti Rahvusringhäälingus) 1990–2009, a-st 2009 vabakutseline ajakirjanik.

ANDRES JÕESAAR (sünd. 1959) on Tartu ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi doktorant. Töötanud Eesti Raadios/Eesti Televisioonis 1980. aastaist; üks kommertstelekanali Reklaamitelevision asutajaid; TV3 peadirektor; a-st 2000 töötab direktorina Tele2 Eesti osakonnas. A-st 2000 ringhäälingu nõukogu liige, 2003–2010 selle esimees.

ANTS JOHANSON (sünd. 1962) on Tartu ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi doktorant. Ta on lõpetanud Tartu ülikooli filoloogina, praegu vabakutseline ajakirjanik.

LIISI ÖRD. Figuraalne abstraktsioon (2008)

EESTI EVANGEELSE LUTERLIKU KIRIKU SÜNNILOOST

Riho Saard

Hiljuti möödus 90 aastat Eesti evangeelse luterliku kiriku (EELK) asutamisest. Ühest küljest on 90 aastat soliidne iga ühe organisatsiooni jaoks, et teha tagasivaade selle ajalukku. Teisest küljest tekitab küsitavusi see, et EELK on ilma kahtlusteta omaks võtnud tõlgenduse, et ta sündis ja asutati kirikuna manifesteerivalt 1917. aasta 31. mail eesti koguduste saadikute kirikukongressil ja mitte 1919. aasta 10.–12. septembril toimunud esimesel üldkiriklikul kongressil Tallinnas.¹ Seedsin juba 2007. aastal kahtluse alla EELK 90. aastapäeva kui vaba rahvakiriku sünni tähistamise õigsuse (Saard 2007). Käesolevas artiklis käsitlen EELK sünniloo probleemi allikate valguses. Vaatluse alt jääb välja eesti vaba rahvakiriku idee ja kiriku reorganiseerimise arengulugu enne 1917. aastat, mida olen põhjalikult käsitleanud juba varem (Saard 2000).

VABA RAHVAKIRIK —

“LUU MINU LUUST JA OSA MINU HINGEST”

Venemaa 1917. aasta kodanlik-demokraatlik veebruarirevolutsioon kukutas tsaarivalitsuse. Moodustati Ajutine Valitsus, mis lubas koos seisuslike ja rahvuslike kitsendustega likvideerida ka usulised kitsendused. Peterburi luterliku kindralkonsistooriumi poolt

Täna Peeter Järvelaidu artikli käsikirja kommenteerimise eest.
Aut.

Jätkame selle artikli teema käsitlemist mõnes lähiaja numbris.
Toim.

¹ Artiklis on kasutatud allikates esinevaid kuupäevi.

kõigile konsistooriumidele esitatud palve alusel, mille järgi tuli Venemaa evangeelse-luterliku kiriku jaoks välja töötada uued direktiivid, kogunesid Eestimaa Konsistooriumi liikmed 1917. aasta 12. aprillil Tallinnasse ühisele koosolekule. Konsistooriumi juhtkond otsustas toetada uue kirikuseaduse väljatöötamist kindral-konsistooriumi poolt (Saard 2000: 282).

Venemaa uuest sisepoliitilisest olukorrast johtuvalt otsustatigi kõige kiiremas korras 31. mail ja 1. juunil Tartus kokku kutsuda eesti koguduste esindajate koosolek, millest võtaks igast kogudusest osa pastor ja üks-kaks ilmiksaadikut (Üleskutse... 1917). Mai lõpp kujunes Tartu jaoks kiriklikus mõttes ülimalt huvitavaks. Eesti õigeusklike ülemaaline kongress tuli seal kokku juba 25. ja 26. mail ning Eesti koguduste osavõtt vene ning läti koguduste esindajate kõrval oli ajakirjanduse hinnangul "haruldaselt elav" (Eesti õigeusulistest... 1917). Päev enne evangeeliumiluteriusu kirikukongressi avamist toimus Tartus ka eesti koguduste köstrite konverents. Eesti- ja Liivimaa saksa linnakoguduste pastorid hakkasid samuti 31. maiks Tartusse kogunema, et siin rööbiti eesti koguduste pastorite ja asemikkude kirikukongressiga ära pidada ka oma 55 delegaadiga koosolek. See oli jätk 27. aprillil Tartus professor Karl Girgensohni ja ülempastor Viktor Wittrocki organiseeritud eraviisilisele (*private*) kolme Balti provintsi vaimulike konverentsile, millest oli osa võtnud 27 vaimulikku (Materialien zur Frage einer Reorganisation der evan.-luth. Kirche Russlands. Als Manuskript gedruckt. — Eesti Ajalooarhiiv (= EAA), f 1201, n 1 s 1). Eestimaa konsistoriaalringkonna pastorid tutvusid 16. ja 17. mail Tallinnas eelnimetatud saksa koguduste vaimulike heakskiidetud kiriku reorganiseerimisprintsipiidega (Materialien zur Frage einer Reorganisation der evang.-luth. Kirche Russlands. Als Manuskript gedruckt. [1917]. — EAA, f 1201, n 1, s 91; Karl Girgensohn. Über die Prinzipien zur Neuorganisation der Evangelisch-Lutherischen Kirche Russlands gemäss der durch die Revolution neu entstandenen Lage. Petrograd 1917, 1–16. — EAA, f 1201, n 1 s 91), aga ka eesti koguduste pastorite "Üleskutsega". Eesti pastorite pöördumist toetati ning soovitati Eestimaa konsistoriaalringkonna eesti koguduste pastoritel ning saadikutel algavast kirikukongressist aktiivselt osa võtta. Eestimaa konsistoorium soovis panna piiri Tartu ja Liivimaa baltisaksa ringkonnades levivale ideele, et senise kiriku asemel tuleks luua ükstei-

sest rahvuslikult eraldatud vabakirikud (*die evang.-luth. deutsche Freikirche Liv- und Estlands*) (Materialien zur Frage einer Reorganisation der evang.-luth. Kirche Russlands. Als Manuskript gedruckt. [1917]. — EAA, f 1201, n 1, s 91). Baltisaksa ringkonnad olid veendunud, et eestlased teevad eeloleval kirikukongressil lätlastega sarnased otsused, mille järgi tuli kirik jagada ainult rahvuslikult (Tobien 1925: 229). Ja nagu hiljem kirikukongressil selgus, pooldaski osa saadikuid ideed rahvuslikest vabakirikutest. Vabakiriku mõiste oli sisse kirjutatud ka kongressile arutamiseks ja kinnitamiseks esitatud põhikirja eelnõusse. Arutelu järel asendati see “vaba rahvakiriku” mõistega (Saard 2000: 304).

Kolmkümmend läti rahvusest pastorit pidas samal ajal aga oma kongressi Võnnus. Kõik need kongressid olid mõeldud ettevalmistavate kongressidena Venemaa evangeelse luterliku kiriku kindralsinodiks, mis pidi kokku tulema 1917. aasta sügisel Peterburis, kus rahvused nii täiskogus kui ka töörühmades töötades paneksid kokku uue kirikukorralduse eelnõu, mis tuli saata Asutavale Kogule. Kindralsinodi eelkonverents pidi toimuma Peterburis juba 27. juunil (Saard 2000: 288, 303).

JOHAN KÕPU VABA RAHVAKIRIKU KONTSEPTSIOON KIRIKUKONGRESSIL

Johan Kõpp esitas kirikukongressil ideaali, mida võimaluse korral tuleks taotleda. Selleks pidi olema “vaba kirik”, mis on ühendatud “rahvakiriku” mõistega. “Kiriku korraldus ja tegevus olgu aga tulevikus niisugune, et Eesti rahval tunne võiks olla, et see on nende oma kirik. Selleks peab esiteks kiriku korraldamine ja valitsemine olema rahva enese kätes, s.o demokraatlik printsiip. Teiseks tuleks kirikul oma tegevus rahva hingeelu nõuetega kooskõlla viia, s.o rahvuslik printsiip,” konstateeris Kõpp (Saard 2000: 293).

Need seisukohad sõnastati kongressil järgmiste resolutsioonidena:

1. Eesti evangeeliumi-luteriusu kirik on vaba rahvakirik kodumaal ja asundustes.

2. Tema liikmeks on kõik need, kes pole teada andnud oma väljaastumist kogudusest.

3. Eesti evangeeliumi-luteriusu vaba rahvakirik astub võimalust mööda maavalitsusega ühendusse.

4. Eesti evangeeliumi-luteriusu rahvakirikusse võivad täieõiguslike liikmetena sisse astuda kõigi rahvaste liikmed, kes seda soovivad, kusjuures kaitsmist leiavad 1) rahvusliku vähemuse usulised huvid ja 2) tema õigused kiriku valitsemises proportsionaalse süsteemi alusel.

5. Eesti evangeeliumi-luteriusu vaba rahvakirik astub sino-daalsesse ühendusse teiste evangeeliumiusu kirikutega Vene riigis (Saard 2000: 301).

Kongressist võttis osa vähemalt 322 isikut, kellest 294-l oli ka hääleõigus, kuid neist 74 saadikut (25%) ei võtnud resolutsioonide üle hääletamisest osa. Ometi on kakskümmend kaks aastat hiljem peetud neid Kõpu formuleeritud resolutsioone kirikule suunda andvaks (Prof. J. Kõpp. . . 1939). Tulevane vaba rahvakirik ei pidanud olema rahvale väljastpoolt pealesunnitud institutsioon, vaid kirik, mis viib oma tegevuse vastavusse rahva hingeelu nõuetega ja annab kiriku haldamise rahva kätte.

Kakskümmend kolm aastat hiljem võis Kõpp anda kirikukongressi resolutsioonidele üldhinnangu: võitsid piibellikud põhimõtted, mis olid kooskõlas evangeelse kiriku mõistega (Kõpp 1940: 112). Kirikukongressil oli astatud esimene samm, mis pidi viima selleni, et evangeelne luterlik kirik saab "tõsiseks evangeelseks kirikuks oma vaimu ja korralduse ja tegevuse poolest" (Kõpp 1924: 160).

Niisiis on Kõpp pidanud silmas tuleviku kirikut. Artur Taska hinnangul tuleks eesti koguduste saadikute kirikukongressi otsuseid ja kiriku põhikirja eelnõu nimetada Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku eelkonstitutsiooniks (Taska 1984: 205). Taska ei selgitanud selle eelkonstitutsiooni täpsemat tähendust. Nimelt: kas me võime pidada seda Eesti vaba rahvakiriku ja Eesti evangeelse luterliku kiriku sünnikonstitutsiooniks või hoopis eelkonstitutsiooniliseks aktiks, mis andis kirikule üksnes suuna? 1917. aasta kirikukongressil võeti vastu viis resolutsiooni, milles räägiti Eesti evangeelsest luteriusu kirikust kui vabast rahvakirikust kodumaal ja asundustes. Kuigi Sulev Vahtre koostatud Eesti ajaloo kronoloogias väidetakse, nagu oleks kongressil kinnitatud EELK põhikiri (*Eesti ajalugu: Kronoloogia*. 1994: 133),

ei võetud seal vastu ega kinnitatud Eesti Ev.-Lutheri usu vabakiriku põhikirja eelnõu.

Isegi kui põhikiri oleks vastu võetud, ei oleks sellest üksi piisanud iseseisva uue institutsiooni sünniks. Kiriku nii nagu ka riigi sünniks on vaja territoriaalset tervikut, rahvast ja kõrgeima võimu konstitueerumist (P. Järvelaiu kommentaar autorile 23.10.2008). Eesti evangeelse luterlikul kirikul puudus 1917. aastal kiriklik territoriaalne terviklikkus. Kirik kodumaal ja asundustes oli jagatud konsistoriaalseteks territooriumideks. Eestimaa ja Liivimaa eesti alad ühendati kiriklikult alles 1919. aasta 18. veebruaril (*Riigi Teataja*, nr 12, 27.02.1919). Eriti tuleb silmas pidada, et kirikukongress Tartus ei teinud otsust kõrgeimast võimust kirikus, millega oleks loodud uus Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja mille alusel oleks irdutud senisest kiriklikust võimustruktuurist. Tartu kirikukongress ei määratlenud ennast Eesti kiriku kõrgeima esinduskoguna, kelle määruste ja korralduste järgi oleks tulnud kõikidel, nii eestlaste kui vähemusrahvuste kogudustel kodumaal ja asundustes käia. Kui Eesti iseseisvusmanifestile 24. veebruarist 1918 järgnes 25. veebruaril Eesti Ajutise Valitsuse loomine, siis Tartu kirikukongressil ei moodustatud uut kodumaa ja eestlaste Venemaa asunduste konsistoriumi, ei tekitatud uut kirikujuriidilist oluslikku (Fr. Stockholm H. Põllule 29.01.1918. — EAA, f 1209, n 1, s 90). “Minu teada ei ole vist I. kongressil mitte veel sarnast esituse organi (Eesti Kolleegium, Konsistorium) eestseisust või juhatust valitud. On meil mõni Eesti Vaba rahva Kiriku esituse organ olemas? Kes on selle liikmed? Kui mitte, kelle poole peaks kindralkonsistorium Eesti osasinodi asjus pöörama? Vastust tuleb mul 12.2.1918 anda, ootan Sinu teateid ja arvamist Eesti Konsistoriumi kohta,” nii küsis 1918. aasta 29. jaanuaril Peterburi Jaani koguduse õpetaja Friedrich Stockholm Harald Põllult (samas). Sellist institutsiooni polnud muidugi olemas, sest 1917. aasta Tartu kirikukongressil ei loodud uusi kiriklikke struktuure. Ei õeldud, et peale enese kedagi muud legitiimseks ega legaalseks ei tunnistata. Tartu kirikukongress ei põhjustanud mingeid muudatusi senises kirikuõiguslikus korras. Vene evangeelse luterliku kiriku 1832. aasta kirikuseadust ei kõrvaldatud ja välja ei kuulutatud uut Eesti Evangeelset Luterlikku Kirikut kui vaba rahvakirikut.

Seepärast on väär väide, et 1917. aasta kirikukongressil lahutas seal asutatud rahvakirik ennast saksa- ja venekeelsest kirikuvalit-

susest Tallinnas, Riias ja Peterburis (*Koguja*... 2008: 226). Uus kõrgeim kiriklik võim ja selle kandja loodi alles 1919. aastal.² Niisiis võiks 1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressi otsuseid nimetada eelkonstitutsiooniks üksnes üldiste arengupõhimõtete määramise mõttes.

1917. AASTA KIRIKUKONGRESSI RETSEPTSIOONILUGU

Eesti evangeelse luterliku eksiikiriku peapiiskop Konrad Veem, kellest sai 1990. aastatel EELK ajaloo normatiivseid esitajaid ja tõlgendajaid, on pannud erilist rõhku just sellele, et 1917. aastal ei väljastatud kirikukongressile kutset tollase kindralsuperintendendi allkirjaga. Niisiis tahtis Veem luua ettekujutuse, nagu olnuks eesti koguduste kümne pastori allkirjaga kutse oma eraalgatusliku iseloomu poolest midagi ajalooliselt erakordset, sest Eestimaa Konsistoorium suhtus asjade käiku "nähtavasti [...] arengut äraootavalt," kirjutas ka Johan Kõpp 23 aastat hiljem kirikukongressi toimumisest (Kõpp 1940: 107).³ Seda tööka on hiljem korranud teoloogid Elmar Salumaa (*Salumaa s.a.*: 18) ja Alar Laats (1987: 108).

Eestlastele võis baltisakslaste tegevus kirikuelus näida passiivseks, aga ei maksa unustada, et suur hulk baltisakslastest oli Esimese maailmasõja ajal deporteeritud Sise-Venemaale ega saanud kaasa rääkida Liivi- ja Eestimaa asjades. Ka tollane Eestimaa kindralsuperintendent Daniel Burchard von Lemm oli 1915. aasta septembris deporteeritud Irkutskisse ja teda asendas kuni 1916. aastani Max Reinhold Krause. Baltisakslastel oli ülempastor Viktor Wittrocki ja professor Karl Girgensohni koostatud kiriku reorganiseerimise eelprojekt Peterburi Kindralkonsistooriumile esitamiseks juba olemas. 3. mail 1917 olid trükiis il-

²Toodud analüüsile võrdluseks vt Kliimann 1935, 1938.

³J. Kõpp on öelnud oma märkmetes isegi: "täieliku saamatuse ja algatusvõimetuse tõttu" (Johan Kõpp. Minu kirjutisi ja mõtteavaldusi kiriku ja usu küsimuste kohta, visandid, fragmendid, protestantism Eestis jm. — pagineerimata fragment "Protestantline vaim". — Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv (= EELKKA), Pere-kond Kõpp).

munud ka Moskva konsistoriaalringkonna kindralsuperintendendi Paul Willigerode direktiivid "Richtlinien zu den Vorarbeiten für die in Aussicht genommene Generalsynode, zur Orientierung für die mitarbeitenden Pastoren des Moskauschen Konsistorialbezirks" (EAA, f 1201, n 1, s 90). Konrad Veem on rõhku pannud aga just sellele, et "kutsuja ei olnud kindralsuperintendent ega konsistoorium, vaid kaksteist nime" (Veem 1990: 207). See on küll õige, aga seda tervikkontekstist välja rebides ja rõhutades jääb mulje, nagu polnuks ei Peterburi Kindralkonsistooriumil ega Eestimaa Konsistooriumil kogu asjakäiguga üldse tegemist, justkui tegutsenuks eestlased omal algatusel ja omapäi.

Faktid seda aga ei kinnita. 12. aprillil 1917 kogunes Eestimaa konsistoorium Tallinnas, et arutada ja võtta vastu seisukoht Peterburi Kindralkonsistooriumi palve kohta, mis oli kutsunud üles töötama Venemaa evangeelse luterliku kiriku jaoks välja uued direktiivid. Niisiis toetas Eestimaa konsistoorium uue kiriku-seaduse väljatöötamise eeltööd ja sai innustavaks impulsiks ka eesti koguduste vaimulikele. Seda impulssi ja ka hilisemaid Peterburi Kindralkonsistooriumi samme kiriku reorganiseerimiseks ei ole rahvuslikult häälestatud eesti vaimulikud kunagi kõrgelt väärtustanud. Tegelikult on nad nendest järjekindlalt vaikinud, tahtes jätta muljet, et ainsad, kes midagi tegid, olid eestlased. Väga iseloomulikult võetakse eestlaste arusaamad kokku peapiiskop Jaan Kiiviti 1997. aastal öeldus, et "tahe hoida ja kaitsta oma eluavaldusi, tahe vabaneda võõra ülemvõimu eestkoste alt oli ajend, mis tõi koguduste esindajad Tartusse kokku" (Kiivit, Petersoo 1997). Kiivit annab mõista, nagu oleks spontaanse kokkutuleku taga olnud vabaduseiha, aga mitte konsistooriumi juhitud ja organiseeritud tegevus. Jakob Aunver ei uskunud, et 1917. aasta eesti koguduste saadikute kongressi korraldamise idee sündis spontaanselt, ilma ajaloolise kontinuiteedita, ja pidas vajalikuks 1956. aastal hoiatada, et niisugune asjade käsitlemine "ei paku kaugeltki õiget pilti neist teguritest, mis esinesid juba kiriku kauges minevikus" (1961: 55). Kuid ka Aunver vaikib maha konsistooriumi rolli ja toonitab kiriku kauges minevikus sündinud tegureid, mis pidid leidma lahenduse 1917. aasta kirikukongressil. Eesti autorite hermeneutiliseks võtmeks on ikkagi rahvuslik kontekst ja vastandumine saksalikule ning sakslaste tehtu maha-vaikimine või selle alaväärtustamine.

Tõsiasi on siiski, et Peterburi Kindralkonsistooriumi esin-daja assessor Alexander Th. Meyer oli isiklikult kohal ja jälgis mõne tunni eesti koguduste saadikute kongressi tööd ning in-formeeris, et kindralsinodi eelkonverents pidi toimuma Peter-buris juba 27.–29. juunil. Just selle eelkonverentsi jaoks pidid eesti koguduste asemikud esitama ettepanekud, kuidas evangeel-set luterlikku kirikut Venemaal reorganiseerida. Eesti koguduste vaimulikke esindasid juunikuu eelkonverentsil Peterburis Harald Põld ja Johan Kõpp. Eelkonverentsi kokkuvõte trükiti (*Vorarbeiten zur General-Synode*) Theodor Meyeri eessõnaga (kirju-tatud 3.7.1917) Peterburis (Protokoll der Sitzungen der Privaten Konferenz zur Vorbereitung der Evangelisch-Lutherischen General-Synode 27–29 Juni 1917. — EAA, f 1201, n 1, s 90; Saard 2000: 294). Lisaks pöördusid Evangeelse-luterliku kiriku Kindralkonsistooriumi esimees parun Julius Karl von Uexküll-Güldenband, piiskop Conrad Freifeldt ja sekretär Axel von Ger-net 31. juulil kõigi Venemaa luterlike koguduste poole saksa-ja eestikeelse eriläkitusega (tõenäoliselt oli olemas ka lätikeelne läkitus), milles öeldi, et juunikuu eelkonverentsil on jõutud järeldusele, et kindralsinodiga ei oleks tulnud kiirustada, vaid pa-rima tulemuse saavutamiseks tuleb jätkata ettevalmistavat eeltööd “kõigis koguduste rühmades, mis rahvuste, geograafilise seis-u-koha ja teiste iseärasuste järele oleksid korraldatud”. 1917. aasta 1. oktoobriks pidid kõik üksikute rühmade eeltööd olema saa-detud kirjalike eelnõudena Peterburi Kindralkonsistooriumisse, kus vastav tööühm oleks nende põhjal koostanud suunised ja aluspõhimõtted, mis oleksid tulnud kindralsinodil arutlusele ning vastuvõtmisele (EAA, f 1209, n 1, s 90).

See peaks kummutama spekulatsioonid selle kohta, kas Pe-terburi Kindralkonsistoorium ja sellele alluvad konsistooriumid juhtisid kirikuelus toimuvaid protsesse või mitte. Fakt on seegi, et kindralkonsistoorium polnud initsiatiivi kaotanud isegi 1918. aasta alguses, kui korraldas 24.–26. jaanuaril Peterburis teise eraviisilise eelkonverentsi, kuhu Eestimaa kindralsuperinten-dent Lemm jättis oma naise surma pärast minemata ja kus polnud esindatud ka eesti kogudused. Külalisena oli siiski kohal Peter-buri Jaani koguduse õpetaja Friedrich Stockholm. Eelkonverentsil otsustati, et kavandatav kindralsinod viiakse muutunud poliitilis-tes oludes läbi piirkondlikes jaoskondades. Selleks lubas kind-

ralkonsistoorium välja töötada vastavad aluspõhimõtted ja kogu protsess pidi lõppema sügisel ühise kindralsinodiga, kuhu tuli valida igast kogudusest üks õpetaja ja kaks ilmiksaadikut. Eelkonverentsil tuli arutluse alla Eesti konsistoorium *resp.* kolleegium, nii nagu lätlastelgi, mis koosneuks kahest vaimulikust ja ilmi-kust, kes kavandatava sinodi asjus suhtleksid Kindralkonsistooriumiga (Fr. Stockholm H. Põllule 29.1.1918. — EAA, f 1209, n 1, s 90).

Milline oli 1917. aasta eesti koguduste asemike esindatus ja nende poolt hääletatud resolutsioonide üldkehtivus kogu luterliku kiriku jaoks? 1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressi ei saa käsitada üldkiriku kongressina, sest sellel olid esindatud ainult eesti kogudused, kusjuures sugugi mitte kõik eesti luterlikud kogudused Baltikumist ja Venemaa eesti asundustest, nagu on väitnud Jakob Aunver (1949: 64). Kirikukongressile ei olnud valitud saadikuid Tartu praostkonnas Tartu Maarja ja Äksi kogudusest, Võru praostkonnas Urvaste ja Rannu kogudusest, Pärnu praostkonnas Halliste ja Tõstamaa kogudusest, Saaremaa praostkonnas Kihelkonna, Kärla, Anseküla, Jämaja ja Muhu kogudusest, Järvamaa praostkonnas Koeru kogudusest ja Läänemaalt Mihkli, Hanila ja Varbla kogudusest, ning täiesti esindamata oli Hiiumaa. Ühtegi pastorit ega saadikut ei olnud kirikukongressile tulnud ka suurest Peterburi Jaani eesti kogudusest. Kongressilt puudus samuti üks aktiivsemaid kirikureformi eestvõitlejaid ja teoretikuid August Nigol (Saard 2000: 291).

Millise mandaadi kongressil valitud uue põhikirja väljatöötamise komisjon üldkirikut arvestades 1917. aastal sai? Esimest korda sinne luterliku kiriku ajaloos olid kirikusinodil esindatud ilmi-kud, keda küll ei olnud kõikjal valitud demokraatlikult koguduste enda poolt, vaid pastorite määramisel. Sellisele demokraatiapõhimõtte eiramisele viitas kuus aastat hiljem ka Theodor Tallmeister oma tulises vaidluses Harald Põlluga. “Meie tahaks heameelega teada, missuguse korra ja seaduse järele siis see “asutav kogu” valitud sai? [---] Niisugusel viisil kokkukutsutud koosolekut ei saa ometi kuidagi teisiti hinnata, kui lihtsat nõupidamist, millel mingisugust seaduslikku maksvust olla ei või. Kui sarnane “asutav kogu” meie kirikule põhikirja andis ja kirikupäeva kokkuseade äramääras, siis ei saa ometi kuidagi tundest lahti, et tal

usurpatooriline (isehakanud) maik juures on" (Tallmeister 1923: 45).

Milline oli kirikukongressi saadikute rahvuslik koosseis? Kirikuloolane Priit Rohtmets kirjutab, "et kirikukorraldust täpsemalt arutada, otsustati kiiremas korras kokku kutsuda eestlastest koosnev vaimulike ja koguduste esindajate koosolek [---], kuhu saksa õpetajaid polnud kutsutud" (2007: 33). Hando Runnel ja Ants Tooming on seda väidet 2008. aastal ilmunud Villem Reimanile pühendatud aastaraamatus esitanud mitu korda (*Koguja...* 2008: 225, 227). Tuleb nentida siiski vastupidist. Eesti koguduste delegaatide kirikukongress ei olnud ainult eesti rahvusest vaimulike kongress. Selle tööst võttis osa 38 eesti ja 37 saksa rahvusest eesti koguduste vaimulikku. Kirikukongressile oli jätnud erinevatel põhjustel tulemata 31 eesti rahvusest pastorit. Eesti rahvusest pastorite esindatust ei saa just väga esinduslikuks pidada, kuigi Artur Taska hinnanguil oli see vägagi representatiivne (1984: 202). Nii saavutati eestlaste rahvuslik ülekaal kirikukongressil kogudustest valitud ilmiksaadikutega. Saksa koguduste õpetajaid polnud vaja kongressile kutsuda, sest nad pidasid neilsamadel teemadel omaette kongressi (Kõpp 1940: 108).

1917. aasta Tartu kirikukongressil ei loodud uusi kiriklikke struktuure. See ei takistanud luterliku kiriku ajalooa tegelevat Kuulo Vimmsaart 1978. aastal väitmast, et 1917. aasta kirikukongressil "said esmakordselt kiriku juhtkonda eesti pastorid ja kirikutegelased" (1978: 69; ka Vimmsaare 1981: 129). Väga võimalik, et just Vimmsaarele toetudes on ka endine EELK peapiiskop Edgar Hark esitanud 1982. aastal kokkuvõtva konstateeringu, et 1917. aastal toimunud kirikukogul "läks kirikuvõim eestlaste kätte" (Hark 1982: 12). Kuidas ta siis ikkagi sai minna, ja kui see oleks tõesti nii olnud, oleks 1917. aastal asutatud Tartus eesti koguduste põhjal separatistlik kirik.

Mart Laari hinnangul oli 1917. aastal tegemist "esimese eestlaste esindajate ülemaalse kongressiga ajalooa" (2007). Ta ei ole esimene, kes nii on väitnud. Ka teoloog Alar Laats on 1987. aastal eesti kogudusesaadikute kirikukongressi nimetanud "esimeseks suuremaks üle-eestiliseks kiriklikuks nõupidamiseks, esimest korda saadi kaasa rääkida põhimõttelistes küsimustes" (1987: 109).

See väide leidub ka Villem Reimani kolleegiumi aastaraamatus (*Koguja*. . . 2008: 225). Nii väljendudes antakse esimeseks olemise õigus Eesti ajaloos ekslikult eesti luterlastele, kuigi see saab kuuluda ainult eesti õigeusklikele, kelle ülemaaline kirikukongress toimus Tartus 25. ja 26. mail 1917. aastal. Objektiivsem on olnud Jakob Aunver, kes 1956. aastal kirjutas 1917. aasta kirikukongressist, et tegemist oli “esmakordse kokkutulekuga luteri kiriku ajaloos Eestis” (1961: 55).

Eesti rahvakiriku sünni rahvuspoliitilise ideologiseerimise ja Villem Reimani kui rahvuslikule ajalookirjutusele ainusobiva isiku ületähtsustamise tõttu vaikitakse maha mitme teise isiku osa vaba rahvakiriku loomisel. Nende hulgas ka Ado Grenzstein, kelle koostatud kiriku reorganiseerimisprojektist on mööda mindud just paljude kiriklike autorite töödes. Nii näiteks on Artur Taska vaba rahvakiriku põhimõtte rakendamise ajaloolist dokumenteeritust alustanud 1905. aastaga — seega Villem Reimani, aga mitte Grenzsteini (1984). Lisaks Jakob Hurdale, kes nimetas Grenzsteini projekti “mehe tööks”, leiab kirikutegelaste hulgast ainult mõne erandi — Jakob Aunveri (1969: 56) ja Elmar Salumaa. Viimane kirjutas näiteks, et mitmed Grenzsteini ettepanekud, mis olid tollases kontekstis üsnagi radikaalsed, leidsid “kodanliku iseseisvuse saabumisel” teostamist ja nii “väärivad need ettepanekud veel praegugi tähelepanu”. Salumaa hinnang Grenzsteini projekti kohta oli, et “nii ulatusliku reformide programmiga ei olnud senini veel keegi esineda sõandanud [---] igal juhtumil tuleb aga A. Grenzsteini pidada rahvusliku rahvakiriku mõtte algatajaks” (Salumaa *s.a.*: 13–15). Ka Konrad Veem ei lähe Grenzsteinist päris vaikides mööda, kuid ei hinda tema projekti juures midagi muud, kui et “algatus kui selline väärib tunnustamist” (1990: 166).

MILLAL TÄHISTADA EELK SÜNNIPÄEVA?

Millal üldse hakati 1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressile suuremat tähelepanu pöörama, näiteks Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku kalendris seda ära märkima kui EELK asutamist ja sünni?

1918. aasta 27. detsembril saatis Eestimaa kindralsuperintendent Wilhelm Kentmann Eesti Ajutise Valitsuse siseministeeriumi vaimuliku osakonna juhatajale Eduard Kübarsepale Tartu kongressi eelnõu, ilmselt selle muutmata kujul, sest juurde on lisatud, et saadetud "eelnõu", nagu Kentmann oli kuulnud, on mitmes asjas muudetud (Riigiarhiiv (= ERA), f 14, n 1, s 57, l 76). 1919. aasta 17. veebruaril saatis Kentmann Eesti Ajutisele Valitsusele ja Siseministeeriumile pikema kirja:

Praegune murrang, mis tervet kodumaa elu teiseks pöörab, ei jäta ka meie Ev.-Lutheruse usu kogudust puutumata. Kavatsatud uus ülemaaline kiriku ja koguduse kord ja seadus ei ole veel mitte lõpulikult väljatöötatud ja millal võimalik saab olema seda tööd lõpule viia, ei ole praegu veel teada. Kuid kirikute vaimulikkude jõudude ülespidamine ja koguduse sisemise ja välimise elu edenemine nõuab jalamaid uuendusi, mida tulevikku edasi lükata võimata on. Seda silmas pidades, on Eestimaa kindralsuperintendent siinjuures oleva eelnõu kokkuseadnud ja Konsistooriumi ette pannud. Eestimaa ev.-lut. usu Konsistoorium omalt poolt pöörab Siseministeeriumi poole palvega seda ettepanekut läbivaadata ja võimalikult lühikesel ajal kinnitada. Tuleb ometi juba mitmelt poolt palveid, et võimalikult pea kogudustele ajutist uut korraldust antakse. Peale selle on siis ka võimalik, kirikukomisjoni uue kirikukorralduse väljatöötamiseks elusse kutsuda. Konsistoorium tähendab veel sellepeale, et Kindralsuperintendendi ettepanek peaaegselt Tartu kirikukongressi läbivaadatud kava ja teiste, ka kõige viimasel ajal ärapeetud koosolekute otsuste peal on põhjendatud; et ettepanek Konsistooriumi arvates, nõndasamuti koguduste põhjendatud demokraatlikele nõudmistele, kui ka Eesti Ajutise Valitsuse sihtidele vastu tuleb; ettevaadatud koguduse korraldus on ajutine, ja niipea kui eelnõu teises jaos nimetatud komisjon kokku astuks, võiks tema kui tarvis, täiendusi ja muudatusi ette võtta. Peaasi näitab see olevat, et võimalikult pea igas koguduses valitud nõukogu tööle hakkaks ja et nõndasamuti võimalikult pea koguduse poolt valitud esitajad uue kiriku korralduse välja töötamise käsile võtaks. Et sellele sihile jõuda, kiriku ja kodumaa kasuks, palub Konsistoorium Siseministeeriumi, siinjuures olevat ettepanekut omalt poolt kinnitada (Kentmann Eesti Ajutisele Valitsusele ja Siseministeeriumile 17.02.1919. — ERA, f 14, n 1, s 57).

"Ajutine Ev. Lutheruse Usu Koguduste Omavalitsuse Ja Kirikukomisjoni Korraldus" oli kaheosaline: "Ajutine Ev. Luth. usu koguduste omavalitsuse korraldus" ja "Ajutine Ev. Lutheruse-usu

kiriku-komisjoni korraldus". Viimase institutsiooni üks ülesandeid pidi olema lõpliku ülemaalse uue kiriku- ja kogudusekorralduse väljatöötamine. Selline kirikukomisjon pidi koosnema nii praostkondade ilmik- kui ka vaimulikest saadikutest, siseministeeriumi ja konsistooriumi esindajatest, kolmest-neljast vaimulikust ja sama paljudest ilmikasjatundjatest. Asjatundjatena tuli rakendada esiteks koguduste õpetajad, kes olid kuulunud 1917. aasta Tartu kirikukongressi eestseisusesse või muul viisil kirikukorralduse eeltöödest osa võtnud. Teiseks tuli rakendada ilmikuid — nagu mõningaid selleaegseid kirikueestseisjad — ehk teisi, kes oma asjatundlikkusega võisid komisjoni tööle kasu tuua. Komisjoni koosseisu pidid täpsemalt ära määrama siseministeerium ja konsistoorium. Et komisjon liiga suur ei tuleks, oli soovitatav, et iga maakond saadaks sinna ühe ilmiksaadiku ja ühe vaimuliku saadiku. "Ajutine ev. lut. usu koguduste omavalitsuse ja kiriku-komisjoni korraldus, olgu praegusel ehk pärastpoole täiendatud ja muudetud kujul, jääb maksvaks nii kaua, kuni ülemaaline uus kiriku- ja kogudusekorraldus ülemaalisel sinodil ilmalikkudest ja vaimulikudest koguduste esitajatest on vastu võetud ja riigiseaduseks saanud" (Ajutine ev. lutheruse usu koguduste omavalitsuse ja kiriku-komisjoni korraldus. — ERA, f 14, n 1, s 57).

"Eesti Ajutise Valitsuse Korraldus Evangeeliumi-Lutheri usu kirikuseaduse uuendamise asjus" nägi Asutava Kogu ülesandena ette määrata kindlaks riigi ja kiriku vahekord. Ajutine kiriku- ja kogudusekorraldus, mille Ajutine Valitsus kehtestas, koosnes kaheksast paragrahvist. See nägi ette Ajutise Valitsuse hääleõigusega esindaja nimetamist konsistooriumi koosseisu. Siseministri hooleks pidi jääma ülemaalse evangeeliumi luteri koguduste saadikute kogu kokkukutsumise päeva ja koha määramine. Kogudustest valitud saadikute valimisprotokollide koopiad tuli saata siseministeeriumi, kes väljastas saadikutele valimisvolitusega tunnistuse (Eesti Ajutise Valitsuse Korraldus Evangeeliumi-Lutheri usu kirikuseaduse uuendamise asjus. — ERA, f 14, n 1, s 57).

1919. aasta juuli lõpul oli konsistooriumil selge, et Tallinna ülemaaline kirikukongress, mille ülesandeks oli "omal ajal 1917. aasta Tartu kirikukongressi poolt alatud tööd jätkata", pidi toimuma 10.–12. septembril (Konsistoorium Siseministeeriumile 25.07.1919 ja 11.08.1919. — ERA, f 14, n 1, s 57). Eestimaa

kindralsuperintendent Kentmann jõudis veel enne seda avaldada väikese brošüüri, milles kirjutab, et kirik "valmistab omale uut korraldust looma" (1919: 4). Niisiis — alles looma. Kirikukongressi avapäeval pöördus Kentmann juhatause nimel Eesti Asutava Kogu poole tervitusega, teatades, et kongress on kokku tulnud selleks, et "rajada Eesti ev-luth. kirikut vabale rahvalikule alusele" (Eesti II Kirikukongressi protokoll. Protokoll 10.09.1919, § 2. — EELKKA, s 2). Seega alles rajada.

Ka usupuhastuse 400. aastapäevale pühendatud artiklis annab Johan Kõpp mõista, et EELK sündis 1919. aasta kirikukongressil ja uue põhikirja vastuvõtmisega ehk "1919. aasta kirikukongressil jõudis 1917. aastal algatud ev.-luteruse kiriku korraldamise töö lõpule" (1924: 159). Tähelepanuväärne on Hugo Bernhard Rahamäe poolt 1926. aastal kirjapandu: "Eesti ev.-lut. usu vaba rahvakiriku saamine ja sündimine on tihedas ühenduses Eesti Vabariigi sündimisega ja eluga [---] Asutav Kogu (23.IV.1919 – 20.XII.1920), I (1920 – 31.V.1923) ja II (1923–1926) riigikogu olid [---] need suurused, kelle otsustamisel ja määramisel Eesti ev.-lut. kirik ümber kujundati" (1926: 5). Nii sidus Rahamägi EELK sünni Eesti Vabariigi sünniga. Seda oli 1917. aasta kirikukongressil välja öelnud ka Aleksander Kapp, "et ainult autonoomne Eesti võib kirikule need tingimused luua, mis kirikule tema iseseisvaks tööks on vajalikud. Sellepärast tuleb soovida autonoomset Eestit, milles oleks oma autonoomne vaba rahvakirik" (Saard 2000: 298). See oli õige, sest kirik ei saanud teha endale riiki, vaid riik võis kujundada endale sobiva kiriku.

Kirikuajaloolane Olaf Sild alustas 1938. aastal ilmunud Eesti kiriku ajaloo õpikus uue kirikukorra loomise vaatlust 1917. aasta esimese kirikukongressiga (1938: 222). Ta jättis aga märkimata, et see ei olnud veel üldkiriku uus kirikukorraldus. Jakob Kukk rõhutas 1919. aasta kirikukongressil, et kirikul alles läheb "tarvis kirikukorraldust, mille alusel rahvas kui peremees ise oma koguduse asju võib ajada [---] meie praeguse kongressi töö olgu kiriku korralduse kindlaks määramine ja maksma panemine" (Eesti II Kirikukongressi protokoll. J. Kukk Kirikukorra eelnõust. — EELKKA, s 2). Aga professor Silla teos tunnistatigi oma "katkendlikkuse, pealiskaudsuse ja märgist mõõdalaskvate otsuste" tõttu üsna väärituks (Rebane 1939). Vello Salo revideeritud kor-

dustrükis ongi seepärast ka peatükk "EELK loomine ja esimene piiskop" periodiseeritud: 1919–1933 (Sild, Salo 1995: 120).

Huvitav on 1917. aasta kirikukongressi tõlgenduste arengulugu Jakob Aunveri käsituses eri aegadel. 1949. aastal kirjutas Aunver: "Eesti vaba rahvakiriku algust tuleb lugeda 1. kirikukongressist", millega "fikseeriti see alus, millele ehitatakse hiljem Eesti Vabariigis Eesti Ev.-Luteri Usu Kirik" (1949: 51, 66). Kui väljenduda bioloogiliselt, siis tõlgendas Aunver 1917. aasta kirikukongressi hilisema EELK eostamisena. Juriidiliselt väljendudes tuleb 1917. aasta kirikukongressil vastu võetud resolutsioone ja põhikirja eelnõu esitamist pidada hilisema EELK esimesteks alusdokumentideks. 1953. aastal kirjutas Aunver, et 1917. aastal hakkas eesti rahvas "teostama oma peremehe õigusi" ka kiriklikul tööpõllul, kuid "veel oli vara kõnelda Eesti Vabariigist ja tema kirikust" (1953: 5, 11). 1962. aastal tões ta aga, et 1917. aasta kirikukongressil "otsustati, et kirik tulevikus tahab teenida oma rahvast rahvakirikuna" (1962: 9). Kokkuvõtteks väljendati 1917. aastal kõige rohkem ikkagi ainult tulevikusoovi, mida ei saa pidada uue kiriku juriidiliseks asutamiseks, sünniks ega väljakuulutamiseks. Sedasama oli 1926. aastal väljendanud ka Rahamägi: kirikukongressi otsused näitasid, "missuguses suunas uuendustesooovid liikused" (1926: 19).

Teoloog Elmar Salumaa on arvatavasti 1960. aastate algul tõdenud, et "EELK kui niisugune oli loodud" 1919. aasta sügisel (s.a.: 26). Kuid risti vastu kõigile varasematele tõdemustele on just peapiiskop Konrad Veem 1988. aastal esitrükis ilmunud monograafias ühemõtteliselt väitnud, et 1917. aastal asutati ajaloo esimene vaba rahvakirik, uus kirik, mille nimeks sai Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik (1990: 169). Kuulo Vimmsaare pani eestlaste juhtimise alla läinud kiriku ja EELK samuti sündima 1917. aastal, ja esitas seejärel kiriku jaoks kiusliku küsimuse: miks reetis eestlaste juhtimise alla läinud kirik peagi saabunud Saksa okupatsiooni aastail oma põhimõtted ja toimis risti vastupidiselt oma ideaalidele? (Vimmsaare 1978: 72–74). 1919. aasta kirikukongressil, mida võib õigusega nimetada esimeseks üleüldiseks kirikukongressiks, sest sellel oli esindatud kogu kirik, kõik kogudused ja pihtkonnad, oli Rahamäe ja talle toetunud Jakob Aunveri sõnul esindatud kokku 342 õpetajat, köstrit ja saadikut (kohal oli isegi endine kindralsuperintendent Daniel B. von Lemm) (Eesti

II Kirikukongressi ettevalmistamise ja läbiviimisega seotud materjalid. Kiriku-kongressi osavõtjate nimekiri. — EELKKA, s 3; Aunver 1953: 15). Üldkiriku delegaatidel tuli enne eelnõu arutamist konsistooriumi ja vaimulike Saksa okupatsiooniaegse tegevuse (Johan Kõpu sõnul “okupatsiooni pattude”) küsimusega pikalt tegelda (Minu kirjutisi ja mõtteavaldusi kiriku ja usu-elu küsimuste kohta, visandid, fragmendid, protestantism Eestis jm. — pagineerimata fragment “Endise kiriku vaim ei jätnud. . .”). Märkus okupatsiooniaegse tegevuse kohta. — EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp).⁴ Kuid süüpingis ei istunud mitte eestlaste juhitud kirikuvalitsus, vaid sakslaste konsistoorium (Rahamägi 1926: 22). Kiriku-elu juhtimises ja kirikupoliitikas ei toimunud 1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressi järel mingeid positiivseid muutusi. Seda kinnitas 1919. aasta üldkiriku kongressil oma ettekandes ka Johan Kõpp, kes konstateeris, et “see, mis seniseski kirikus kuidagi rahvakiriku mõtet meelde tule-

⁴Saksa okupatsiooni kehtima hakkamises nähti punase terrorivõimu alt pääsemist. See arusaam ilmnas ka Hanila-Varbla pastori Wilhelm Nerlingi tegevuses, kes kogus allkirju Eestimaa Saksamaaga liitmise poolt. “Sest need olud, nagu nad Venemaal valitsesid ja ka meie maal kippusid maad võtma, võimata ja väljakannatamata olid, paistis kõigile korra- ja seadusearmastajatele ollustele selge olevat. Eesti riigist ei olnud sel ajal palju kuulda, kuulda oli ainult niipalju, olla katset tehtud teda välja kuulutada. Kas tema eluvõimuliseks tegusaks saab, kas tema meid punase voolu eest suudab kaitsta, mis Venemaalt meie üle valgub, oli enam kui küsitav. Mis saab meitest, kui Saksa väed meie maalt äkitselt lahkuvad, see oli küsimus” (W. Nerling Eestimaa Konsistooriumile 15.07.1919. — ERA, f 14, n 1, s 213). Saksa okupatsiooni ajal oli Saksameelne olnud ka näiteks Kambja pastor Friedrich Ederberg (vt ajaleht *Sotsias*), keda kästi ametist kõrvaldada (Kambja kihelkonnakooli õpetaja J. Pütsepp Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei Asutava Kogu fraktsiooni eestseisusele 17.05.1919. — ERA, f 14, n 1, s 213). Eestimaa konsistooriumi president parun Alfred Rosen oli 23. XII 1918 sõitnud Soome. Ta sai konsistooriumilt palka kogu selle äraolekupeerioidi ajal. 28. mail 1919 pöördus konsistoorium Roseni palvel sise-ministeeriumi poole, et Rosenile antaks Tallinnasse tagasisõidu luba. Sõjaväe Teadete Kogumise osakond ei lubanud aga seda 11. juunil 1919 ja ka välisministeerium mitte 30. oktoobril 1919 (ERA, f 14, n 1, s 213, l 140, 141). Haridusministeeriumi kirjavahetust kirikute asjus Saksa okupatsiooni ajal vt ERA, f 14, n 1, s 54.

tas, hävitati ära [---] kas ja kui palju selle juures Kiriku esituste nõu ja arvamist on küsitud, ei ole mitte teada” (Eesti II Kirikukongressi protokoll. J. Kõpu referaat Tartu kirikukongressi komisjoni tegevusest. — EELKKA, s 2).

“Usuteaduse Instituut ei ole unustanud ka mitmesuguste kirikulooliste tähtpäevade tähistamist,” kirjutas peapiiskop Edgar Hark 1982. aastal (1982: 59). Kas EELK ja Usuteaduse Instituut tähistasid pidulikult EELK juubelit näiteks 1967. aastal? Ei, nii nagu ka varem mitte. 1927. aastal avaldas Hugo B. Rahamägi ajalehes *Eesti Kirik* ainult ühe lühema kirjutise “1917–1927” (1927), mis põhines tema raamatul *Eesti Ev. Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis* (1926) ja kordas seal esitatut väga kokkuvõtlikult. Samas lehenumberis ilmus ka väike väljavõte 1917. aasta kirikukongressi protokollist. Kirikukongressile ei pühendatud 1927. aastal ühtegi tänujumalateenistust, nii ka 1937. aastal (*Eesti Evangeeliumi...* 1938). Kuigi 1967. aastal ei tähistatud EELK kogudustes pidulike tänujumalateenistustega oma sünnijuubelit, märgiti 1917. aasta kirikukongressi siiski ära 14. juunil Tallinnas toimunud EELK Konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Katsekomisjoni õppejõudude informatsioonikoosolekul, kus praost Albert Soosaar esines ettekandega “Ühest juubelist”. Ka 1967. aastal ei räägitud kirikukongressi juubelist kõneldes sellest kui EELK sünnijuubelist. Soosaar tegi pika ekskursi Venemaa luterliku kiriku minevikku, refereeris 1917. aasta eesti koguduse saadikute kongressi teemasid ja tões kokkuvõtteks, et “täna 50 aastat tagasi toimus meie kiriku esindajate esimene kokkutulek ajaloos. See oli poliitiliselt segane aeg, kus aga siiski saadi välja ütelda, mida ütelda taheti” (Konsistooriumi liikmete, praostide ja UKK õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1966–1967. Protokoll 14.06.1967. — EELKKA). Niisiis ei saanud ka Soosaar 50 aastat tagasi toimunud kirikukongressi pidada millekski muuks kui esimeseks eesti koguduste saadikute kokkutulekuks.

Esimest korda on “Esimene Eesti kirikukongress Tartus 1917” luterliku kiriku kalendris ära märgitud alles 1977. aastal (*Eesti Evangeeliumi Luteriusu...* 1977), järgmisel korral 1987. aasta kohta (*Eesti Evangeelse Luterliku...* 1986). EELK ei pööranud sellele sündmusele aga suuremat tähelepanu, lisaks kiriku kalendris ära märkimisele ilmus ajakirjas *Eesti Evangeelne Luterlik Ki-*

rik rubriigis "Märkmeid sündmuste ja mälestatavate isikute kohta" vaid Alar Laatsi lühiartikkel, mis kordas Johan Kõpu 1940. aastal kirjutatud (1987). Järelikult ei olnud EELK oma institutsioonilist ja juriidilist sündi sel ajal veel 1917. aasta kirikukongressiga selgelt ning ühemõtteliselt sidunud.

Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonna käsikirjade kogus säilitatakse selle teema seisukohast huvitavat kümneleheküljelist masinakirjalist käsikirja "Eesti Evangeelne Luterlik Kirik", mis sisaldab ka ajaloolist peatükki "Saajandite tee". Käsikiri on koostatud EELK Konsistooriumis oletatavasti 1986. aastal ning selle stiil ja sisu lubavad oletada, et tekst oli mõeldud *Eesti nõukogude entsüklopeedia* II osa jaoks (ilmus 1987), kuid seda pole seal siiski kasutatud. Selles käsikirjas tõdetakse: "Uus ajajärk meie kirikus algas 1920. aastal, kui I Kirikupäev Tartus [Tallinnas!] kuulutas välja iseseisva episkopaalsünodaaalse kiriku, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku ja valis esimeseks piiskopiks Jakob Kuke" (Eesti Evangeelne... 1986: 8). 14. oktoobril 1920 valiti ajutine piiskop J. Kukk tõepoolest eluaegseks piiskopiks ja ajutise konsistooriumi asemele valiti korrapärane konsistoorium, mille isikkoosseis suurelt osalt kattus ajutise konsistooriumi moodustanud isikutega. Esimest korda oli keegi valmis kinnitama, et manifesteerivalt ehk välja kuulutatavalt asutati EELK alles 1920. aasta oktoobris.

Esimest korda märgitakse kiriku kalendris eesti koguduste saadikute 1917. aasta kirikukongressi väljaspool juubeliaastapäevi 1992. aasta kohta (*Eesti Kiriku Kalender 1992*. 1991). See jäi erandiks. Olukord muutus pärast uue peapiiskopi Jaan Kiiviti ametisseastumist 1994. aasta oktoobris. 1988. aastal Stockholmis ilmunud (kordustrükk 1990) eksiilkiriku peapiiskopi Konrad Veemi raamatu *Eesti vaba rahvakirik* mõjul võttis peapiiskop Jaan Kiivit omaks hoopis teise suhtumise. 1995. aastast alates hakati 1917. aasta kirikukongressi ära märkima iga-aastases kirikukalendris ja esimest korda on 1997. aasta kohta lisatud sulgudesse ka lisamärkus "80 aastat EELK-d" (*Eesti Kiriku Kalender 1997*. 1996). "Ega me alati tunnegi oma ajalugu [---] aga meil on oma, enesekorralduse ja juhtimise õigusega luterlik kirik alles 1917. aastast alates. Kiriku iseseisvumine toimus käsikäes riikliku iseseisvumisega," tõdes Kiivit 1997. aastal *Eesti Kirikule* antud intervjuus (Eesti rahvakiriku... 1997). "Kristlikku vaba-

duseaadet, seda kuupäeva (31. mai 1917) ja kongressi võime pidada Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku kui vaba rahvakiriku sünni alguseks vabanevas ja iseseisvuvus Eestis” (Kiivit, Petersoo 1997). Kiiviti sõnades kajastub H. B. Rahamäe omaaegne kontateering EELK ja Eesti Vabariigi ühisest sünniprotsessist, kuid selle erinevusega, et Kiivit paigutas EELK sünni Eesti Vabariigi sünnist ettepoole. Ideoloogiliselt toetas teda president Lennart Meri. “Ilma kirikuta poleks olnud Eesti Vabariiki, ilma Eesti Vabariigita ei oleks täna olnud Eesti rahvast,” lausus Meri Kaarli kirikus 30. mail 1997. aastal (*Eesti Kirik*, nr 22, 4.06.1997). Herbert Kuurme tõlgenduses märkis Meri oma tervituskõnes ära, et “kirik sai iseseisvuse aasta varem kui riik” (20001: 88). Seda ideoloogilist kontseptsiooni kordas 2007. aasta 2. juunil Tartus ka peapiiskop Andrés Pöder ja see esitatakse ka Villem Reimaniile pühendatud aastaraamatus (*Koguja...* 2008: 225). Just see kontseptsioon on üks küsitavamaid. Seni polnud keegi rääkinud, et Eesti omariiklus oleks sündinud EELK kaudu. Seda kinnitab näiteks ka tsitaat praost Paul Kuusiku jutlusest: “Meie, eestlased, oleme saanud suure ilmasõja tulemusena väärtusliku kingi: omariikluse” (Kuusik 1933: 67). Jaak Varik ei ole julgenud isegi 1939. aastal öelda muud, kui et: “Eesti iseseisvus võlgneb suurel määral Piibli jõule” (Usuteadlaste konverents 1939. Protokoll 24.–26. jaanuar 1939. — EELKKA).

Teise osise Jaan Kiiviti kontseptsioonis moodustab Kuulo Vimmsaare, Edgar Hargi ja Konrad Veemi arusaam, et 1917. aastal asutati eestlaste juhitud EELK. Assessor Tiit Salumäe juhtkiri “Kirik ja rahvas — EELK 80” kinnitab, et EELK võttis aluseks just Veemi kontseptsiooni (1997). Selle propageerimises ja EELKs juurutamises näib olevat Kiiviti kõrval tähtsam osa assessor Tiit Salumäel, kes oli EELK 80. aastapäeva tähistamist korraldava komisjoni esimees ja soovis, et selle piduliku tähistamisega võiks kirik öelda välja oma seisukoha ühiskonnas (Konsistooriumi täiskogu protokollid 1997 jaanuar-aprill. Täiskogu protokoll 11.03.1997. — EELKKA, Sari nr 4-2, s 118).

“Selle suure juubeli tähistamiseks” moodustati 1996. aasta novembris assessor Tiit Salumäe poolt EELK töötajatest (Jaan Kiivit, Einar Soone, Tõnu Linnasmäe, Leevi Reinaru, Piret Aidulo, Paul-Gerhard Hörschmann, Tiiu Pikkur ja sekretär Ülle Keel) (EELK — 80 ürituste korraldamisega seotud kirjavahetus.

Tiit Salumäe 08.11.1996. — EELKKA) EELK 80 toimkond, kuhu kaasati ka eksiikirikiku Rootsi praost Ingo Tiit Jaagu. Juubeli ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks tuli kaasata ajaloolased, baltisakslased, Soome kiriku välisabi Aarno Lahtise isikus, professor Sulev Vahtre, Rahvusraamatukogu Ivi Eenmaa isikus, kultuuriminister Jaak Allik, Tartu Ülikooli ajaloo teaduskond, Tallinna Pedagoogikaülikool ja EELK allasutused, praostkonnad ning kogudused (EELK — 80 toimkonna koosolekuprotokollid 20. nov 1996 – 29. mai 1997. Protokoll 20.11.1996. — EELKKA). EELK 80. aastapäeva puhul tuli välja anda EELK-d ja E.E.L.K.-d tutvustav 32-leheküljeline brošüür *Me õnnistame teid Issanda kojast*, mille teksti autoriks paluti Ivar-Jaak Salumäe. 12. septembril tuli Tartus Ülikooli ajaloo muuseumis korraldada ajaloolis-teoloogiline konverents, mille toimumise “kuupäev oli valitud II Kiriku Kongressi toimumise järgi” (EELK — 80 toimkonna koosolekuprotokollid 20. nov 1996 – 29. mai 1997. EELK 80 alakomisjoni istungi protokoll 04.02.1997. — EELKKA).

Niisiis tähistati esimest korda ajaloo EELK sünnipäeva (80. aastapäeva) suure pidulikkusega alles 1997. aastal Tallinnas Kaarli kirikus toimunud kirikupäeva ja Tartus toimunud ajaloo-konverentsiga (*Eesti Kirik*, nr 22, 4.06 1997). Teist korda toimus see juba 2007. aastal Tartus, kuid — järgmise, 2008. aasta kohta käivas kirikukalendris ei märgita enam 1917. aasta kirikukongressi (*Eesti Kiriku Kalender 2008*. 2007). Nii on pöördutud 1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressi märkimises tagasi peapiiskop Jaan Kiiviti eelsesse aega?

KOKKUVÕTTEKS

Eesti vaba rahvakiriku idee ja Eesti evangeelse luterliku kiriku sünni puhul tuleb rõhutada järgmisi tõsiasju.

Esimese rahvusliku rahvakiriku projekti koostas Ado Grenzstein. Projekt ei leidnud kirikuringkondades ega ka eesti rahvusest pastorkonnas positiivset vastukaja. Ometi oli Grenzstein kirikuküsimustes vastuvaidlematult üks olulisemaid teerajajaid.

Erinevate isikute osatähtsuse suuruse ja rolli hindamisel on visalt hoitud kinni seisukohast, et Kolga-Jaani pastor Villem Reiman on Eesti evangeelse-luterliku kiriku vaimne isa, kes formu-

leeris esimesena ja seadis 1905. aastal Eesti vaba rahvakiriku sihid ja põhimõtted. Tema 1905. aastal ilmunud esseid on peetud tõenditeks, mis dokumenteerivad eestlaste rahulolematust Venemaa evangeeliumi-luteriusu kirikukorraldusega.

Eestlaste rahulolematust aga ei dokumenteeritud sugugi alles 1905. aastal ja seda ei teinud ainuüksi Reiman, vaid seda esines juba 19. sajandi eestlaste kollektiivsetes märgukirjades ja ennekõike Grenzsteini kirjutistes. Villem Reimanist, kes oma üksikasjalikuma uuenduskava esitas alles 1905. aasta lõpul, korrates paljudes põhimõttelistes küsimustes Grenzsteini vaatekohti ja kirjutades mitmeid asju maha lätlase Kārlis Irbe poolt talle saadetud lätlaste kiriku uuenduskavast, on tehtud kirikliku elu ja kirikukorra uuendusideede põhjendamatu juht.

Tartus 1917. aastal kogunenud eesti koguduste saadikute kirikukongressi on ajalookäsitlustes esitatud kui erakordset. Eesti pastorite tegutsemist on peetud suureks omaalgatuseks, mis viis iseseisva vaba rahvakiriku ja iseseisva Eesti sünnini. Venemaa erinevate luterlike rahvuste kirikukongressid olid aga tegelikult ette kavandatud ja mõeldud ettevalmistavate kongressidena Venemaa evangeelse luterliku kiriku üld- ehk kindralsinodiks. Peterburi Kindralkonsistooriumi algatusel ja Ajutise Valitsuse nõusolekul kavatseti 1917. aasta sügisel Peterburis kokku kutsuda ülevenemaaline evangeeliumi-luteriusuliste vaimulike ja koguduste asemikkude kindralsinod, kus rahvused nii täiskogus kui ka töörühmades töötades oleksid koostanud uue kirikukorralduse eelnõu Asutavale Kogule. Kindralsinodi eelkonverentsid toimusid Peterburis 27.–29. juunil 1917 ja 24.–26. jaanuaril 1918. Viimasel polnud Eesti konsistoorium ja eesti kogudused ametlikult esindatud. Poliitiliste sündmuste arenedes jäi kavandatav kindralsinod 1918. aasta sügisel pidamata.

1917. aasta eesti koguduste saadikute kongressil ei kuulutatud manifesteerivalt välja Eesti omariiklikku uut kirikut, vaid formuleeriti ainult need põhimõtted, mille järgi oleks tulnud eesti koguduste esindajate arvates alustada tollase luterliku kiriku reorganiseerimist. Seejuures pandi lootused Venemaa koosseisus olevale tulevasele autonoomsele Eesti omavalitsusele.

Eksitavaid kontseptsioone 1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressi kohta hakati esitama nõukogude ajal. Sel-

lega tegi algust Kuulo Vimmsaare 1978. aastal ja talle järgnes mõni aasta hiljem peapiiskop Edgar Hark. Paguluses esitas selliseid tõlgendusi peapiiskop Konrad Veem, kellest sai 1990. aastatel EELK normatiivne ajalooesitaja ja -tõlgendaja. Tema raamatu *Eesti vaba rahvakirik* mõjul hakati peapiiskop Jaan Kiiviti ajal 1995. aastast alates kirikukalendrites järjekindlalt ära märkima 1917. aasta kirikukongressi kui EELK asutamist. 1997. aastal loodi koos president Lennart Merega ideoloogiline kontseptsioon, mille järgi sünnitas kirik (EELK) Eesti Vabariigi. Koondatult on siin vaidlustatavad seisukohad kirikukongressi kohta esitatud 2008. aastal ilmunud Villem Reimani Kolleegiumi aastaraamatusse 2002–2007.

1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongressil vastu võetud resolutsioone ja arutluse all olnud rahvakiriku põhikirja eelnõu võib nimetada hilisema EELK esimesteks eelkonstitutsioonilisteks aktideks, mida aga ei saa pidada veel uue kiriku sünniaktideks. 1917. aastal võeti suund autonoomse Eesti vabale rahvakirikule, mis pidi jääma sinodaalsesse ühendusse Venemaa teiste luterlike kirikutega. Suund omariikluse uuele kirikule võeti alles pärast Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu väljakuulutatud iseseisvusmanifesti 24. veebruarist 1918. Eesti vaba rahvakiriku parandatud põhikirja eelnõu "Eesti Evangeeliumi Luteruse Kiriku Põhjuskiri" oli Tartu kirikukongressi järelkongressile kinnitamiseks ja vastu võtmiseks valmis 1918. aasta jaanuariks. Järelkongress pidi toimuma 7. ja 8. märtsil 1918 (Fr. Stockholm H. Põllule 29.1.1918. — EAA, f 1209, n 1, s 90), kuid see jäi pidamata. Jakob Aunver kinnitab Johan Kõpu dateerimata käsikirjale toetudes, et põhikirja komisjon ei kogunenud kunagi täies koosseisus, vaid paar koosolekut peeti üsna väikesearvulises koosseisus. Komisjoni juhataja Kõpp tegi iga komisjoni liikmega tööd eraldi ja andis ka põhikirja revideeritud eelnõu üksikutele liikmetele läbivaatamiseks. Osa selle komisjoni liikmeid oli kongressi kokkukutsumise vajaduses kahtleval seisukohal, sest et Eestimaa Konsistorium ka pärast 1919. aasta 18. veebruari, kui ühendati Liivi- ja Eestimaa eesti kogudused, vabariigi ajutise valitsuse tegelikul tunnustusel edasi töötas (Aunver 1953: 13, viide 6). EELK tegelikule rajamisele polnud võimalik asuda enne, kui Eesti Ajutine Valitsus taas tegutsema asus (11.11.1918), mis lõi tingimused vaba rahvakiriku sünniks. 1919. aasta 18. veebruaril hak-

kas kehtima Ajutise Valitsuse määrus "Ev. Lutheri usu konsistooriumi asjus", mis andis Vene keisrile kuuluvad õigused kirikus Eesti Ajutisele Valitsusele, Vene siseministri õigused Eesti Vabariigi siseministrile ja Peterburi Kindralkonsistooriumi õigused siseministri otsusega moodustatavale kolmeliikmelisele kolleegiumile. Sellele määrusele tuginedes nimetas Vabariigi Valitsus 1920. aasta 1. detsembril 14. oktoobril Kirikupäeval eluaegseks piiskopiks valitud Jakob Kuke ja Konsistooriumi abipresidentiks valitud Friedrich Akeli vastavalt konsistooriumi presidentiks ja abipresidentiks (Siseministri ettepanek J. Kukke Eesti Evangeeliumi Lutheri usu konsistooriumi presidentiks ja F. Akeli abipresidentiks kinnitamise kohta. — ERA, f 31, n 1, s 1248). 15. aprillil 1919 pandi Ajutise Valitsuse poolt maksma "Ev. Lutheri usu koguduste omavalitsuse ajutine korraldus", milles oli arvestatud ka kiriku põhikirja kavandi seisukohti. Selle seaduse § 16 järgi kaotasid esiteks kehtivuse kõik seni kehtinud kirikuseadused ja koguduste põhikirjad. Teiseks kaotati kõik senised kirikukonvendid, nõukogud, kolleegiumid, patroonid ja kiriku eestseisja ametid ning seisused (*Riigi Teataja*, nr 28/29, 30.04.1919, lk 226). Juriidiliselt vabastas Eesti Ajutine Valitsus siinse luterliku kiriku Venemaa koosseisust ja Venemaa evangeelse luterliku kiriku struktuuridest.

Juriidiliselt konstitueerus EELK pärast seda, kui üldkiriku kongressil 10.–12. septembril 1919 valitud piiskop Jakob Kukk Eesti Vabariigi siseministri poolt 17. oktoobril ametisse nimetati ja 29. oktoobril endine konsistoorium võimu uuele, ainult eestlastest koosnevale kogule loovutas. Võim kiriku juhtorganites läks rahvuslikele jõududele üle niisiis alles pärast 1919. aasta esimest üldkiriklikku kirikukongressi. 180 aastat pärast Piibli eestikeelset esitrükki moodustasid luterliku kiriku konsistooriumi isikud, kellel polnud kõrgemaid teaduskraade teoloogias, aga see-eest olid nad eestlased, kes olid oma sihina deklareerinud tegutsemise rahva ideaalide nimel.

Kirjandus

Aunver, Jakob 1949. Oma kirik. — *Jumala abiga edasi: Piiskop dr. Johan Köpp'u 75. sünnipäevaks*. Toim. Jakob Aunver. Stockholm: EELK Konsistoorium Eksiilis, lk 51–77

- Aunver, Jakob 1953. *Eesti rahvakiriku ristitee*. Stockholm: EELK Komitee
- Aunver, Jakob 1961. Eesti rahvakiriku seadusliku korra küsimusest. — J. Aunver. *Aastate kestes: Kiriku- ja kultuuriloolisi vaatlusi 1924–1959*. [Stockholm]: Eesti Vaimulik Raamat, lk 55–77
- Aunver, Jakob 1962. Piiskop Johannes Oskar Lauri 70-aastane. — *Issanda kiriku tööpõllul*. [Stockholm]: Eesti Vaimulik Raamat, lk 7–14
- Aunver, Jakob 1969. *Johan Kõpp*. [Stockholm]: Eesti Vaimulik Raamat
- Eesti ajalugu: Kronoloogia*. 1994. Koost. Sulev Vahtre. Tallinn: Olion
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1937. aasta kohta*. 1938. Tallinn: Eesti Kirik
- Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Kalender 1977*. 1977. Tallinn: Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. [1986.] Käsikiri Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas.
- Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Kalender 1987*. 1986. Tallinn: Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik
- Eesti Kiriku Kalender 1992*. 1991. Tallinn: EELK Konsistoorium
- Eesti Kiriku Kalender 1997*. 1996. Koost. Peeter Paenurm. Tallinn: EELK Konsistoorium
- Eesti Kiriku Kalender 2008*. 2007. Toim. Joel Siim. Tallinn: EELK Konsistoorium
- Eesti rahvakiriku juubeli künnisel Euroopa kirikutega ühine mise teel. 1997. — *Eesti Kirik*, nr 1, 8. I
- Eesti õigeusuliste ülemaaline kongress Tartus. 1917. — *Postimees*, nr 118, 30. V
- Hark, Edgar 1982. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval*. Tallinn: Perioodika
- Kentmann, Wilhelm 1919. *Eesti Ev. Lutheruse usu kogudustele*. Tallinn
- Kiivit, Jaan, Udo Petersoo 1997. Kaheksakümmend aastat Eesti Vaba Rahvakirikut. — *Me õnnistame teid Issanda kojast: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik täna*. Koost. Ivar-Jaak Salumäe, Tiiu Pikkur. Tallinn: EELK Konsistoorium, pag-mata
- Kliimann, Alfred-Tõeleid 1935. Eesti iseseisvuse areng. — *Juriidiline ajakiri "Õigus"*, nr 2, lk 49–75
- Kliimann, Alfred-Tõeleid 1938. 28. November. — *Vabaduse tulekul: Koguteos Eesti Maanõukogu 1917. aasta 15./28. nov. otsuse*

- tähistamiseks. Toim. Hans Kruus, Jaan Ots. Tartu: Akadeemia, lk 20–52
- Koguja: Villem Reimani kolleegiumi aastaraamat 2002–2007. 2008. Koost. Hando Runnel, Ants Tooming. Tartu: Ilmamaa
- Kuurme, Herbert 2001. *Pildikesi Põltsamaa ajaloo*. (Mälestused ja tagasivaated. 1. osa.) I osa. Põltsamaa: Põltsamaa Linnavalitsus
- Kuusik, Paul 1933. Ära unusta! — *Kristuse kiri: 25 jutlust*. (Uue aja jutlusi vanadest usutõdedest 1.) Korraldanud ja väljaannud Paul Kuusik. Tallinn, lk 65–67
- Kõpp, Johan 1924. Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus. — *Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924: Usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400-a. mälestuspäevaks*. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, lk 137–160
- Kõpp, Johan 1940. *Kirikuvalitsemisõpetus*. (Eesti Teaduste Akadeemia juures oleva Ülikoolide Õpperaamatute Komisjoni väljaanne nr. 5.) Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Laar, Mart 2007. Tinaste ihade konkurent. — *Sirp*, nr 23, 8. VI
- Laats, Alar 1987. Esimene Eesti kirikukongress Tartus. — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: Tallinn: EELK Konsistoorium, lk 108–109
- Prof. J. Kõpp ja õp. A. Soomre hääletamisel. 1939. — *Rahvaleht*, nr 295, 15. XII
- Rahamägi, Hugo B. 1926. *Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis*. (Tartu Ülikooli toimetused. B. Humaniora 10, 1.) Tartu
- Rahamägi, Hugo B. 1927. 1917–1927. — *Eesti Kirik*, nr 24/25, 14.06, lk 188–189
- Rebane, Hugo 1939. [Prof. Olaf Sild. Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni.] — *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, lk 91–96
- Rohmets, Priit 2007. *Rektor Johan Kõpp*. (Tartu Ülikooli rektorid.) Tallinn: Aasta Raamat
- Saard, Riho 2000. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870–1917. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 184). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
- Saard, Riho 2007. Luterlus kellele ja milleks? — *Sirp*, nr 32, 31. VIII
- Salumaa, Elmar s.a. I Raamat: Kirik kodanliku iseseisvuse algaastail. — EELK 1918–1962. Käsikiri siinkirjutaja valduses
- Salumäe, Tiit 1997. Kirik ja rahvas — EELK 80. — *Eesti Kirik*, nr 2, 15. I

- Sild, Olaf 1938. *Eesti kirikulugu: Vanimast ajast olevikuni*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Sild, Olaf, Vello Salo 1995. *Lühike Eesti kirikulugu*. Tartu
- Tallmeister, Theodor (Th. T.) 1923. Protestantismi vaimu vastu. — *Protestantline Ilm*, nr 4, lk 42–45
- Taska, Artur 1984. Eesti vaba rahvakiriku sünd. — *Tulimuld*, nr 4, lk 202–207
- Tobien, Alexander von 1925. *Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus*. Band I. Riga: Löffler
- Veem, Konrad 1990. *Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon*. 2., täiend. tr. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat
- Vimmsaare, Kuulo 1978. Religioon ja kirik Eestis. Tallinn: Eesti Raamat
- Vimmsaare, Kuulo 1981. Ükskõiksus — on see hea või halb? (Nüüdisateismi sotsioloogilisi ja filosoofilisi probleeme.) Tallinn: Eesti Raamat,
- Üleskutse Eesti koguduste asemikkudele. 1917. — *Postimees*, nr 106, 13. V

RIHO SAARD (sünd. 1961) on lõpetanud insenerina TPI (1987), teoloogiadoktor (Helsingi ülikool, 2000); Helsingi ja Joensuu ülikooli dotsent ning EELK Usuteaduse Instituudi erakorraline professor, a-st 2010 erakorraline dotsent. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Kaug-Ida teoloogiast ja teoloogidest” (1997, nr 6, lk 1213–1226); “Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade” (1998, nr 2, lk 362–389; nr 3, lk 604–625); ““Rõõmustame selle üle...”: Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel” (2004, nr 4, lk 844–869); “Religiooniteoloogiast ja religioonide dialoogist” (2007, nr 2, lk 351–387); “Eestlane ja luterlus” (2007, nr 6, lk 1238–1268, nr 7, lk 1424–1451); “Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku algusaastad” (2008, nr 7, lk 1543–1582) ja kaks arvustust.

RÕIVAS

BINGENI HILDEGARDI

VISIOONIDES

Riina Ruut

Bingeni Hildegardi* müstiku- ja ravitsejakuulsus võib tema kirjatöödele teatava ootusega lähenevas lugejas tekitada mõningase pettasaamise tunde. Triloogiana vaadeldavad põhiteosed *Tunne [Jumala] teid* (*Scivias*), *Elutasude raamat* (*Liber vitae meriturum*) ja *Jumala tegude raamat* (*Liber divinorum operum*) (kokku ligi 1500 lk)¹ kuuluvad küll keskajal laialdaselt viljeldud visiooni-kirjanduse žanrisse, kuid nende eripära seisneb struktureerituses ja läbimõeldud kompositsioonis, igal üksikul detailil näib olevat oma vääramatu koht. Üldises plaanis on nimetatud raamatute siuks jumalik loomiskord, kus kogu loodu kiidab Loojat seeläbi, et teab oma kohta ja käitub vastavalt oma loomusele. *Scivias*'es asub põhirõhk lunastuslool, LVMis hea ja kurja võitlusel, LDOs mikro- ja makrokosmose vahelistel suhetel. Juba põgusal vaatlusel võib täheldada kogu triloogiat läbivate ühtsete mõttemustrite olemasolu, ent kui järjekindel see struktureeritus ikkagi on, jääb põhjaliku

Autori siiras tänu Marju Lepajõe le inspireeriva juhendamise eest.

*Hildegard Bingenist (1098–1179), benediktiini nunn, kahe kloostris asutaja (Bingeni lähistel Rupertsbergis ja Eibingenis), abtiss. Kirjutas teoloogilisi ja loodusteaduslikke tekste, komponeeris liturgilisi laule ja ühe liturgilise müsteeriumi, pidas laialdast kirjavahetust nii poliitikute kui usutegelastega. Tema mõjukusest kõnelevad tiitlid Reinimaa sibüll ja saksa prohvet (*prophetissa teutonica*). *Aut. ja toim.*

¹Edaspidi vastavalt *Scivias*, LVM ja LDO. Eesti keeles on tõlkena ilmunud valik LDO tekste, vt Ruut 2004: Lisa.

süsteemilise lähenemiseta küsitavaks. Nii on Christel Meier uurimuses Hildegardi värvidekasutuse sümboolikast tõdenud, et väiksemagi detaili puhul ei kaotata kunagi silmist tervikut, või kui detail rõhutamise eesmärgil ka isoleeritakse, siis vaid selleks, et see kohe taas suurde mustrisse haarata. Selline mõtte läbipõimitus eeldab uurijalt alati Hildegardi terviklike mõttekomplekside tundmist, et paigutada üksikud tähendused õigestesse seostesse. (Meier 1972: 247.)

Niisiis ei anna *prophetissa teutonica* muljetavaldavalt mahu- kas ja laia haardega pärand ennast lihtsalt kätte, selle pildiohtrus ja sõnaküllasus mõjub ühtaegu lummava ja pelutavana. Lumma toidab lootus, et kord lõpule jõudes on pilk avaram, maailm suurem ja selgem, hetkiti aga võib ligi tikkuda pelg, et kokkuvõttes on suurem jagu tekste lihtsalt ühe koha peal mullitav sõnavaht.² Ometi pole kahtlust, et tegemist on sümbolistlike meistritöödega, mis kuuluvad 12. sajandi kirjanduslike ja teoloogiliste pärlite hulka. Hildegardi tekste on peetud saksa sümbolismi tipuks (vt nt Dempf 1929: 262–268) — need väärivad uurimist ja süvenemist.

12. sajand, hilisemate vaatlejate interpretatsioonis kõrgkeskaja koidik, on kaasaegsete silmis suuresti allakäiguajastu. Maailma lõpp oli jäänud küll aastal 1000 tulemata, kuid teravaid ühiskondlikke probleeme, nagu näiteks vaimulike lohkav korruptsioon ja hereesiate levik, tõlgendatakse nüüd antikristuse võimu märkidena. Hildegardi visioonide tõukeks ja populaarsuse põhjuseks tulekski pidada just arusaama aja saabumisest, mil usu võidukäik asendus mandumise ja jõuetusega, ehk nagu nägija ise kujundlikult väljendus: *viriditas descendit* — rohelus on närbunud. Hildegard, jumaliku anniga nägija, mõjub selles ajastus taevase valguskiirena, ta on Jumala sõnumeid edastav prohvet ja müstik, kes vahendab vaimset, ihulikule silmale varjatud ilu.

Tänapäeval võib Hildegardi tuntuse üheks põhjuseks pidada laialdast esoteerikavaimustust, mis on tõstatanud ka küsimuse algupärase kristliku esoteerika kohta. Tunnustatud katoliiklik teo-

²“Sümbolistlikuks sõnavahuks” on Hildegardi teoseid nimetanud Jacques Le Goff, tunnustades sellest hoolimata tema *Scivias*’t apokalüptiliste ja sümbolistlike teadmiste entsüklopeediana, mis esindab hästi keskaja mentaliteeti (Le Goff 2000: 535).

loog Eugen Biser on näinud just Hildegardi kosmotsentrilises maailmapildis selle suurepärasest ja ainulaadset näidet. Kõrvutades apostel Pauluse kirjades avalduvaid esoteerilisi aspekte Hildegardiga, leiab Biser, et viimane täidab apostlist jäänud lünga, võttes vaatluse alla maailma kui terviku, mida Paulus pole vajalikuks pidanud, kuivõrd “praeguse maailma pale on möödumas” (1Kr 7:31).

Hildegardi meelest seevastu on kõigel loodul, vaatamata selle kaduvale loomule, nii inimlik kui religioosne tähendus. Tema nägemuse spetsiifiliselt esoteeriline aspekt tuleb nähtavale siis, kui adutakse selle aluseks olevat mikrokosmoseideed. Muistse ettekujutuse kohaselt on inimene universumi iselaadne kokkuvõte, universum aga omakorda inimese maailmakõiksusesse laialilaotatud kuju — tema pea meenutab taevakaart, silmad päikest ja kuud, hingamine tuuli, veri jõgesid ja merd, keha maad. Sellepärast on inimene maailmaga elutihedas suhtes, kuid mitte nõnda, nagu väidab astraalne saatuseusk, et tema käitumine oleks paratamatult ette määratud. Ja selle tõttu on tervise huvides — teema, mis on Hildegardile väga südamelähedane — keha kosmiliste seadustega kooskõlla viia.³

Tänapäevases retseptisioonis on Hildegardi peetud julgeks, isepäiseks naiseks, kes üllatava südikusega sõandab sekkuda meestekeskse maailma asjadesse, olles samal ajal ka müstik ning omanäoline helilooja, lisaks veel imearst, kes tunneb taimedes, loomades ja kivides kätkevaid raviomadusi. Neid osalt legendimaigulisi tõiku kinnistab ka Margarethe von Trotta film *Vision — Aus dem Leben der Hildegard von Bingen* (2009).

Käesolev artikkel tugineb siinkirjutaja magistriväitekirjale, mis keskendus rõivamotiivi kasutusele *Scivias*'es, LVMis ja LDOs, nn visioonitrioloogias (Ruut 2006).

³Biser 1998: 47. Esoteerikat defineerib Eugen Biser samas artiklis järgmiselt: “Esoteerika, nagu eelnevast ilmneb, on ärapõrdumine välisele ja esemetele orienteeritud teadmistest sissepoole suunatud mõtteviisi poole, mis paneb tähele kõike ühendava võrgustiku märguandeid, ja lähtudes oma antimetafüüsiliselt positsioonilt, seab subjekti ja objekti eristamisele vastu kujutluse neid kaht ühtesulatavast peenmateriaalsusest.” (*Ibid.*, lk 52.)

ANALOOGIAPRINTSIIP JA HILDEGARDI
MAAILMAMUDELI
TEOLOOGILIS-FILOSOFILINE VISAND

Ja jälle kuulsin ma häält taevast, mis mulle ütles: Oma nime kirkuseks pani Jumal maailma elementidest kokku, kinnitas tuultega, ümbritses valgust andvate tähtedega ja täitis kõiksugu olenditega. Kõige sellega ümbritses ja varustas ta inimese, täites ta ülimalt suure jõuga, et need teda kõiges abistaks ja temaga koos tegutsedes ta tegudest osa saaks. Sest ilma nendeta ei saa inimene ei elada ega olla. [---]

Sest maailma kaju eksisteerib tõelise armastuse teadmises, kes on Jumal, ilma et langeks unustusse, lakkamatult tiireldes ja imelisena inimloomusele. Vanadus ei kuluta teda ja uue läbi ta ei rohkene, vaid nagu ta alguses Jumala poolt loodi, nii kestab ta aegade lõpuni. Sest oma etteteadmises ja oma teos on jumalus täiuslik nagu ratas ega ole mingil moel osadeks jagatud, sest tal pole algust ega lõppu, ning keegi ei suuda teda mahutada, sest ta on ajatu. Nagu ring ümbritseb kõiki neid asju, mis on varjatult tema sees, ümbritseb ja ületab püha jumalus lõputult kõiki asju, sest teda tema väes ei suuda keegi osadeks jagada, ületada ega lõpetada. (LDO I, 2; II, 1–23; lk 65–66.)

Need tekstikatked, pärit *Jumala tegude raamatust*, juhatavad sisse nägemuse maailmast, mille lähe on Jumal ja keskpunkt inimene. Katkete aluseks on visioonipilt jumalikku armastust sümboliseerivast inimkujust, kes hoiab laialisirutatud käte vahel hiigelsuurt pöörlevat ratast, mille keskel on seitsmest sfäärist ümbritsetud maakera. Visioonipildi arenedes ilmub ratta sisse inimene, sirutudes läbi sfääride ja ületades nii mõõtmetelt keraja maa. Sellesse pilti on kätketud Hildegardi kosmoloogia tuum: maailm eksisteerib niivõrd, kui ta eksisteerib Jumalas — “tõelise armastuse teadmises”. See eksistents on võrreldav rattaga, mis lakkamatus liikumises olles on ometi muutumatu ja hõlmamatu, sisaldades ühtaegu etteteadmist ja tegu, põhjust ja tagajärge, peeglit ja peegeldust. Ka inimene, kuivõrd ta maailmas eksisteerib, eksisteerib Jumalas, ning ümberpöörduvalt: kogu maailm on inimeses, inimene on ainus olend, kes valib, otsustab ja tegutseb ning on muu ilmaga seotud selle käekäigu eest hea seisjana. Hildegardi maailmapilt on samal ajal nii teo-, antropo- kui kosmotsentriline, kõik olev

on sümfoonilises harmoonias,⁴ tabamatus analoogiasuhtes, mida Hildegardi sümbolistlikud allegooriad kokkuvõttes ilmutavadki.

Analoogiaprintsiibi järjekindla rakendamise poolest kuuluvad Bingeni Hildegardi teosed monastilisse tekstitraditsiooni. “Kui skolastilist traktaati iseloomustavad vaheteod ja analüütilised eristused, siis monastiline teoloogia on sünteetiline ja lõimiv, ühtaegu eksegees ja dogmaatika, sakramentaalsete ja kristoloogiliste müsteeriumide liturgiline teoloogia, samuti moraaliteoloogia neile, kes Kristust järgivad.” (Härdelin 1987: 407; tsit.: Zöllner 2000: 284.)

Varaste kirikuisade poolt uusplatoonikutelt üle võetud ja edasi arendatud traditsioon käsitab maailma jumaliku algpildi kujutisena. Kuna jumalik algpilt on ühtsus *par excellence*, siis järelikult on ühtsus ka maailma struktuuri printsiip tervikuna: loodud maailm on harmoonilises suhtes nii seesmiselt kui ka oma lättega. Mõlemat liiki ühtsusele on omane relatsioonilisus, ehkki erineval viisil. Kristlik kolmainuõpetus määratleb absoluutse ja transsendentse ühtsuse seesmisi suhteid trinitaarses mõõtmes. Nii on näiteks Johannes Scotus Eriugena (u 815–877) arendanud mõtet, et Jumal “loob ennast ise” (*Periphyseon* III 17): ainukordses, samaaegses aktis tuleb ta iseendas esile, konstituuerides nõnda omaenda “Sõna”, ning koos sellega algupärased põhjused (*causae primordiales*) — maailma ajatu kavandi. Eriugena järgi “jumalik headus tõuseb iga olemasolu või kogu oleva eitusest oleva koguterviku jaatusse, iseendast lähtuvalt iseenda juurde, otsekui eimillestki millekski, mitteolemisest olemisse, vormimatuses arvutuisse vormidesse ja kujudesse” (*Periphyseon* III 19). See esmane esiletõus ei jää n-õ difuusselt oma lättest “väljapoole”, vaid naaseb oma algusesse “Vaimuna”. Seega tekib trinitaarne ühtsus ja esiletõusu tagasitulek oma lätte juurde, esiletõusnu näilik lahusolu on selle suhte kaudu suletud iseennast mõtlevaks, iseennast nägevaks, iseennast avaldavaks ja soovivaks ühtsuseks. Trinitaarne Jumal on *unum multiplex in se ipso, simplex et multiplex, unum et id ipsum ultra omnes ordines omnemque numerum*⁵ (*Periphyseon* III 17). Kolmainu Jumala sisemine suhteühtsus märgib harmooniat selle

⁴Hildegardi poeesiakogumik kannab pealkirja *Symphonia armonie celestium revelationum* (Taevaste ilmutuste harmoonia sümfoonia).

⁵Üks mitmus iseendas, lihtne ja keerukas, üks ja seesama, üle igast järgust ja igast arvust.

absoluutses vormis. Jumala teise, kreatiivse esiletõusu tulem on maailm kui oma tõelises tähenduses paljuse, erinevuste ja vastandite piirkond. Eraldiseisvana välistavad vastandid teineteist, nad “dissoneerivad”, kuid nagu ütleb Eriugena, “nähtuna universumi kõikehõlmavas harmoonias saavutavad nad kokkuleppe ja kooskõla”. (Beierwaltes 1991: 8–11; vt samast ka Eriugena tsiitaadid.)

Selline arusaam maailmast kui vastandite harmooniast võtab kindla kuju analoogiaõpetuses, mis lähtub sellest, et nii igal oleval kui ka igal sõnal on lisaks spetsiifilisele tähendusele ka tähenduse ülejääk ja see annab nõnda aimu olemasoleva tervikkusest. Ta võimaldab olemasoleva tervikkontseptsiooni, millega säilitatakse nii erinevate olemisvaldkondade taandamatu erinevus kui ka neid hõlmav ühtsus. Analooiaprintsiip on kolmas tee kahe äärmuse — jumaliku ja loodu eristamatu segu ja dualistliku eristatuse, idolaatria ja ikonoklasmis vahel. (Lautenschläger 1993: 85–86.) Endre von Ivánka, analüüsides Pseudo-Dionysios Areopagita *Jumala nime* tagamaid, kirjutab: “Jumalast osasaamise mõte on vabastatud “süsteemaatilise” emanatsiooni dialektikast, maailma “konstrueerimisest” absoluutsest, ja on oma olemuses [*Wesen*] kristlikuks muudetud; Jumala ja loodud maailma vahele liidetud jumalike olendite [*Wesenheiten*] rida on *ühe* Jumala ees kokku kahanenud. Olemishierarhia asemele on asunud “olemisanaloogia”.” (Ivánka 1994: 2075.)

Olemisanaloogia on esmajoones analoogiasuhe Jumala ja loodu vahel (kusjuures “erinevus nende vahel on isegi suurem kui sarnasus”, nagu sätestab 1215. aastal Lateraani analoogiavormel).⁶ Ka maailm, mille on loonud kolmainuühtsusena mõistetud Jumal, kannab endas justkui pitsatina suhtes olemist. See käib nii üksikeist vastastikku tempereerivate elementide kui teatud erilisel viisil ka inimesiku kohta. Isik, persoon on äravahetamatult tema ise just seeläbi, et ta püsib kindlas suhtes ja kooskõlas iseenda, Jumala, kaasinimeste ja maailmaga.

Jeesus Kristus kui lihaks saanud Sõna on kristliku maailmamõistmise põhilisi eeldusi. Olles ühtaegu nii tõeline Jumal kui tõeline inimene, saab Jeesus Kristuse isikust algsümbol,

⁶Denzinger 1991: 361 (*Oecumenicum XII*, cap. 2 (806): *quia inter creatorem et creaturam non potest tanta similitudo notari, quin inter eos maior sit dissimilitudo notanda*).

temas avaldub Looja Jumala suhetes väljenduv olemus: Jumal kõneleb — Sõna kaudu loob ta eelduse dialoogiks inimesega. *Verbum incarnatum*, lihaks saanud Sõna, on Jumala enesejagamise hüpostaatiline vorm, “arm isikus”. Ometi pole inkarnatsioon mingi täiesti uus, kõrgeim aste Jumala enesejagamises looduga. Pigem on see üks osa (olgugi et ainulaadse sündmusena) armuandmisest maailmale kui tervikule, ning samaaegselt vaimse olemuse jumalasarnameks saamise võimaluse eeldus. Lõpuleviidud täiuslikkus, mis kristliku usu kohaselt on määratud kõigile inimestele, ning inimliku võimaluse ainukordne täitumine Kristuse isikus, *unio hypostatica*, ehk teisisõnu, arm meis kõigis ja *unio hypostatica* Jeesuses Kristuses, on mõistetavad ainult kokkukuuluvatena. Mitte et kõigil inimestel oleks *unio hypostatica* kui selline, pigem seisneb too *unio* selles, et Jumal tahab end jagada kõigile inimestele.⁷

Jumaliku täiuse vastandmõiste on eimiski, *nihil*, see on “olukord”, milles puudub igasugune suhe ükskõik millesse. Uusplatonismile omane arusaam, et kuri on hüve puudumine ehk eimiski, ongi mõistetav vaid analoogiaprintsiibiipõhises maailmamõistmise mudelis.⁸ Kristlikus kontekstis on kuri eimiski selles mõttes, et tal puudub igasugune suhe Jumalaga, ta näeb ainult iseennast ja tahab lähtuda ainuüksi iseendast. Täpselt sellises paradigmas tuleb mõista ka Hildegardi, kui ta kirjutab, et Lucifer sirutus oma paadunud tahtega eimillegi poole, kukkus aga eimiskisse ega võinud jääda püsima, sest tal polnud mingit tuge.⁹

Loodu on jumaliku olemisega analoogias eelkõige transtsendentaalide kaudu. Transtsendentaale — kogu loodule iseloomulikke “omadusi” — võib leida palju, kuid vähemalt nelja nimetavad keskaegsed teoloogid alati, need on *ühtsus*, *tõde*, *headus* ja

⁷Lautenschläger 1993: 86–87. Lautenschläger omakorda refereerib siin Karl Rahnerit (Rahner 1976: 198–202).

⁸*Creatio ex nihilo* doktriin (sätestatud samuti 1215. aasta Lateraani kirikukogul) on mõistetav pigem kausaal mõtlemise paradigmas, selle eesmärk oli tõrjuda dualistlikke arusaamu maailma algusest ja kinnitada, et Looja Jumal on mis tahes vaimse või kehalise olemise tegev algpõhjus.

⁹Lautenschläger 1993: 84–85. (*Beate Hildegardis...: 20: Et cum Lucifer in peruersa uoluntate sua se ad nichilum erigeret, quoniam nichilum fuit, quod facere uoluit, in illud cecidit et stare non potuit, quia sub se fundum non habuit.*)

ilu. Kätketuna kõiges, kätkevad transtsendentaalid ka üksteises, seega ei ole nende vahel piire: on olemas teatav tõe "headus" ja tõe "ilu" jne.¹⁰ Heinrich Schipperges on lähenenud Hildegardi maailmapildile ühe transtsendentaali, nimelt ilu kaudu. Ta leiab, et Hildegardi visioonid on kirja pandud stiilis, mida võiks kõhklematult nimetada luuleliseks: nad on täidetud sümbolitest ning küllastunud esteetilisest tõest. Ilul on Hildegardi maailmapildis erakordne roll (Schipperges 1958/59: 85). Formaalselt on Hildegardi arusaam ilust lähedane Augustinusele: pole midagi, mis oleks korrastatud ega oleks samal ajal ilus. Ilu on Jumala kirkuse vastuhelk, jälg jumalikust olemisest, häääl Looja kiituseks, osadus Jumalaga. Sarnaselt Augustinusega rajaneb ka Hildegardi esteetika õpetusel loomisest kui ehtimisest (*ornatus creaturae*) ning arusaamal Kristuse läbi kirgastatud maailmast — Jumala inkarnatsioon, inimsuse rüü ülle võtmine on teinud ilu müsteeriumi kehaliselt nähtavaks. (*Ibid.*, lk 130.) Jumala lihakssaamise sündmus taastab algse harmoonia Looja ja maailma vahel. See harmoonia, olles esmajoones hingeharmonia, on Alois Dempfi järgi Hildegardi teoste "metafüüsiline vormel" (Dempf 1929: 262). Esteetika on lahutamatult seotud eetikaga, Jeesus Kristus kui ülilm eetiline eeskuju on ühtlasi "kauneim inimlastest", "ilusaim õis", "särav päike", aegade lõpus on tema ihu "täis pärleid".¹¹

Per visibilia ad invisibilia

Hildegardi kaasaegne Saint Victori Hugo (u 1100–1141) määratleb oma Pseudo-Dionysios Areopagita *Taevaste hierarhiate* kommentaaris *sümboli* nähtavate vormide kogumina, mis ilmutab nähtamatut.¹² Seda definitsiooni on uurijad pidanud võtmeks ka Hildegardi sümbolistlike visioonide juurde (Zöllner 2000: 278). Jumala nähtamatu olemus on aegade algusest peale loodud asjades nähtav, ütleb apostel Paulus kirjas roomlastele, inimesele on oma-

¹⁰Balthasar 1982: 513. Von Balthasari artikkel keskendub maise ilu vastavusele jumaliku kirkusega.

¹¹Ka neitsi Maarja ilu kirjeldamisel ei ole piiri, nt nimetatakse teda "kuldseks mateeriaks" ning "sädelevaimaks kalliskiviks".

¹²*Symbolum est collectio formarum visibilium ad invisibilium demonstrationem.* (*Patrologia Latina* 175, Sp. 941 B.)

sem taibata jumalikke tõdesid pigem piltide kui "palja sõna" vahendusel.

Hildegardi visioonide pildistikus põimuvad reaalsest maailmast tuttavad esemed viisil, mis ei jäta tavapärasusele kohta ning mis nõuab tõlgendust, ja nimelt tõlgendust *ad invisibilia*. Ainuüksi vaatamine, olgugi et "usu silmaga", ei too mõistmist, allegooriline pilt vajab enda kõrvale sõna, mis tooks esile seose märgistaja ja märgistatava vahel. Kuna üks märgistaja ehk sümbol võib viidata mitmetele asjadele, siis moodustub seoste võrgustik, mõnikord lausa rägastik. Et selles orienteeruda, on Hildegardi mõttemaailma uurides otstarbekas võtta vaatluse alla mõni üksikaspekt kogupildist ning jälgida selle kasutust läbi Hildegardi kirjanekute.

RÕIVAMOTIIV BINGENI HILDEGARDI VISIOONITRILOOGIAS

Järgnevalt on võtmena, mis avab ukSED mitmete Hildegardi kirjutistes läbivalt oluliste teemade juurde, kasutatud rõivasümbolit. Neisse teemadesse ei süveneta põhjalikult, küll aga otsitakse ühendavat mõttekoeniidistikku ning püütakse piiritleda Hildegardile omane rõivakäsitlus.

Rõivamotiivi all pean silmas nii konkreetseid allegoorilises pildis esinevaid rõivaesemeid, mida sümbolistlikult tõlgendatakse, kui ka lihtsalt eri kõnekujundites esinevaid rõivaga seotud märksõnu. Rõivas on inimesele tuttav ja käegakatsutav, enesestmõistetav tarbeese. Kuid praktilisele katmis- ja varjamisfunktsioonile lisaks on rõivas erinevuse looja: riidetutl on inimesed rikkad ja vaesed, ülemad ja alamad, korralikud ja lohakad, moeteadlikud ja -ignorantsed, riie võib ilmutada kandja ühiskondlikku staatust ja positsiooni, paljudel puhkudel lisaks ka isikuomadusi, koguni meeleseisundit. Kallihinnalised ja kaunid rõivad on eelkõige ehted, mis oma kandjale au teevad. Väline kehakatetes avalduv erinevus näitab tegelikult sageli sisemist, sellist, mis alastuse puhul jääkski varjatuks. Nii on rõivas kõigi muude asjade seas, mis inimkultuuriga lahutamatu kaasas käivad ja mida inimmeel on võimeline sümbolina käsitada, eriliselt tänuväärne selle poolest, et ilmutav roll on tal juba *a priori*. See on ka põhjus, et just

rõivamotiivi kaudu avaneb ligipääs mitmetele kesksetele teemadele Hildegardi sümbolistlikus teoloogias.

Nähtav maailm kui Jumala rüü

Hildegardi maailmataju on suuresti mõjutanud Vana Testamendi tarkuskirjanduse* mõtteviis, kus looduse majesteetlikkuses ja ülevas ilus ning loodusjõudude vägevuses nähakse Looja eneseilmutust, mis kutsub inimeses esile imetluse ja aukartuse. Üks metafoor, mille abil selle eneseilmutuse olemust selgitatakse, on rõivas, nt Ps 104:1–2: “Issand, mu Jumal, sina oled väga suur, austuse ja iluga oled sa ennast riietanud. Sa riietad ennast valgusega nagu rüüga, sa tõmbad taevad laiali nagu telgivaiba.” Nagu rõivas ei samastu kandjaga, pole ka Looja ja loodu üks ja seesama. Ometi, märgib Gabrielle Lautenschläger, saab “nähtamatu lõplikult isendaks alles nähtavas” (Lautenschläger 1993: 113). Metafoor loodust kui Looja rüüst seob transsendentse Jumala tema kohaloluga maailmas, andes aimu tunnetamatu Looja olemusest.

Kosmiline mees

Looja ja loodu suhe, nähtuna rõivakujundi kaudu, joonistub ilmekalt välja LVMi visioonis kosmilistes mõõtmetes mehest, kes sümboliseerib Jumalat. Hildegard kirjeldab mehe keha ulatumas läbi maa sfääride: õlgadest ülespoole on ta pilvede peal puhtaimas eetris, õlgadest puusadeni ümbritseb teda pimestavvalge pilv, puusadest põlvedeni hõljub tema ümber maine õhk, põlvedest sääremarjadeni seisab ta maa regioonis, jalgupidi aga sügaviku vetes. Ilmselt pole päris juhus, et rõiva kujund tuuakse siin sisse just maise õhu sfääris, seega sfääris, mis on inimese eluase ja tunnetusväli:

Tuuled, samuti õhk ja maailma rohetusjõud, mis leiduvad taevalaotuse all ja milles see mees reitest põlvedeni seisis, olid talle otsekui rõivaks reite ja põlvede ümber. Ja tuli ja õhu helendus olid kui selle rõiva kaunistused. (LVM III, 5–10, lk 124.)

Tähendustasand selgitab pilti nii:

*S.t Iiobi raamat, Psalmid, Õpetussõnad, Koguja, Ülemlaul, samuti apokrüüfilised Saalomoni Tarkuseraamat ja Jeesus Siirak. *Toim.*

[---] sest nii tuulte puhumine ja avarus, õhu mahe niiskus kui ka puude ja taimede sügav rohelus, mida valitsevad kõrgemad jõud ning mille juures ka Jumal neid üha luues ja toetades toimib, kõik need annavad Talle au selles oma esiletulekus ja levikus, kuna nad Talle kõiges täielikult kuuletuvad. Sest Jumalat austatakse Tema loodute müsteeriumis, nõnda nagu inimest austatakse rõivastega, millesse ta rõivastub. (LVM III, 410–417, lk 136.)

Ehkki kosmilist meest ei kata konkreetse tähendusega allegoorilised rõivaesemed ja tegemist on eelkõige lihtsa võrdlusega, on siiski selge, et mees sümboliseerib siin nähtamatut Jumalat, ja see, mis on “otsekui rõivas” — materiaalse maailma põhielemendid ja loovad jõud —, Looja toimivat väge nähtavas maailmas. Huvitav on märkida, et siin kirjeldatav mees on Hildegardi visioonides ainuke maskuliinne persoon, kelle puhul rõivamotiiv seotub otseselt Jumala ja loodud maailma vahelise suhtega. Barbara Newman, kes on uurinud naisaspekte Hildegardi tekstides, juhib tähelepanu tendentsile, et kui looduülest ehk transtsendentset Jumalat kujutatakse pigem mehena, siis kõneldes loomisest ning loodus immanentselt kohalolevast Jumalast, tulevad kasutusele just naissooga otsesemalt või kaudsemalt seotud kujundid (Newman 1989: 64). Ka rõivast kui niisugust näib Hildegard mõistvat pigem naiseliku elemendina.

Sapientia

Nii konkretiseerubki Looja-loodu suhe Hildegardi visioonides kauni naisena ilmuva Tarkuse (*Sapientia*) kujus ja rõivastuses. Sarnaselt Vana Testamendi tarkuskirjandusega on *Sapientia* siingi eelkõige demiurg, *creatrix* (vrd nt Õp 8:24jj). *Sapientia* ilmub Hildegardi visioonides mitmeid kordi ja mitmesuguse välimusega, pakkudes võimalust jälgida rõivakujundi kasutust Looja-loodu suhte selgitamisel nii allegoorilises kui puhtmetafoorses võtmes.

Kõige rikkalikumalt ehituna ilmub *Sapientia* LDO III visioonis:

Seejärel [---] nägin ma üht kuju, kelle pale ja jalad kiirgasid nõnda, et see sära sundis mu silmi kõrvale pöörama. Ta kandis otsekui valgest siidist rüüd ning selle peal rohelist tuunikat, mis oli üleni kaunistatud mitmesuguste pärlitega. Kõrvades kandis ta kõrvarõngaid, rinnal kaelakeed, käsivartel käevõrusid. Ja need kõik olid kui puhtaimast kullast ning kalliskividega ehitud. (LDO III, 5, I, 2–9, lk 385.)

Valgest siidist alusrüü sümboliseerib Jumala lihakssaamises väljendunud armastust ning Jumala Poja neitsilikkuse ilu. Tuunika roheline värv aga tähistab nagu roheline Hildegardi puhul ikka viljakust ja elujõudu:¹³

Sest Tarkus ei hülga väliseid olendeid, see tähendab neid, kes kas lendavad õhus, kõnnivad või roomavad maa peal või ujuvad vees ja kelle hinged kaovad ühes lihaga, vaid ta annab neile jõudu ja ohjeldab neid, sest nad teenivad inimest, kes toitub nendest. Nemadki on kui ehted Tarkuse pärlites, kui nad ei kaldu kõrvale oma loomusest, kuigi inimene sageli õigelt, temale määratud teelt hälbib. (LDO III, 4, II, 15–45, lk 387–388.)

Ka kallihinnalised ehted ei näita midagi muud kui Tarkuse ja tema läbi loodud maailma täiuslikkust:

Sest kõik, mis loodud, kuuletub talle ja peab meeles tema käske. Seepärast ka kaitseb tema tegusid täiuse kõikehõlmavus, et ükski olevus poleks puudulik, nõnda et tema loomuses midagi vajaka jääks, või et temas poleks kogu lõpetatuse ja kasulikkuse täiust. Ja nõnda on kõik, mis Tarkuse kaudu esile tulnud, tema küljes kui väga puhas ja peen ehis, mis säravalt helgib oma olemuse hiilguses. (Samas.)

Kohe tõmmatakse paralleel inimesega:

Ning ka inimene, kes täidab Jumala käskude ettekirjutusi, on Tarkuse kütkestavalt valge rüü ja tema roheline rõivas, ja seda nimelt oma hea kavatsuse ja tegude haljuse tõttu, mis on ehitud erinevate voorustega. Ta on tema kõrvaehe, kui ta pöördub ära kuulamast kurje sosinaid, tema rinnakilp, kui ta ei hooli keelatud himudest. Ta on ka tugevuse ehe tema käsivartele, kui ta kaitseb end patu eest. Sest kõik need saavad alguse usu puhtusest ja on kaunistatud Püha Vaimu lõputute andide ja õpetajate õiglaste kirjadega, niipea kui usklik inimene neid heade tegudega täiustab. (Samas.)

Bertha Widmeri meelest on LDO Tarkuse tuunika seotud Kristuse ühes tükis ülalt alla kootud särgiga (Jh 19:23), mida kirikuisad on küll tõlgendanud eelkõige püha Kiriku või siis *Cari-tas*'ena¹⁴ ning inkarnatsiooni sümbolina, aga mis saab ka "maailmarüü" tähenduse, kuna oli niisugune, nagu kandsid ülempreest-

¹³Jääv side Jumala ja loodu vahel manifesteerub Hildegardi järgi *viriditas*'es kui kõikehõlmavas eluprintsiibis (Lautenschläger 1998: 229).

¹⁴Augustinus kirjutab traktaadis *Enarrationes in Psalmos* järgmist: *Erat ibi tunica, dicit evangelista, desuper texta (Jo.19,23). Ergo de*

rid. Ülempreestri rõivastus aga sümboliseeris *logos*'t, kes võtab enesele rüüna ülle maailma koos nelja elemendiga. Samasugune mõte oli ka keskaegsete keisrite kroonimisriitusel, kes mitte ainult antiiksete valitsejate traditsiooni järgides enesele maailmarüüd ümber panna ei lasknud, vaid teadlikult kui tolle maailma valitseja esindajad, kelle pika talaari kohta juba Saalomoni Tarkuseraamatus öeldakse, et selle peal on kujutatud kogu maailm (Trk 18:24). (Widmer 1955: 52–53.)

Pisut hiljem kirjeldab Hildegard taas loodud Tarkuse rüüna, ilma et seekord oleks tegemist allegoorilise visioonipildiga. Ta räägib taeva laotusest, mille Jumal on oma kohale asetanud ning taevakehade jõul otsekui naeltega kinnitanud, nõnda nagu inimene kindlustab naeltega oma maja, et see kokku ei kukuks. Taevakehad ning Kuu ja Päike on aga kõik *ornatus sapientiae* — Tarkuse ehted, loodu on aga Tarkusele *quasi vestis* — nagu rüü. Rõivad ja ehted sümboliseerivad niisiis kõike, mis Jumal on valmistanud, sillutades teed metafoorile inimese rõivastumisest heade tegudega:

Jumal seadis selle koos oma kaunistustega ennast kiitma, nõnda nagu Tarkus oli ette korraldanud. Sellepärast oli loodu Tarkusele enesele otsekui rüü, kuna ta puudutas oma tööd, nagu ka inimene oma rüüd tajub. Kui aga inimene oleks nõnda loodud, et ta oleks saanud läbi ajada ilma riideteta, siis poleks ta ka vajanud mingit tööd, ja mingi teenistus poleks teda austanud, välja arvatud et ihu oleks olnud hinge kate ning hinge poolt liigutatav. Ka Jumalat pole võimalik näha, vaid teda tunnetatakse loodu kaudu, nagu ka inimese ihu rõivaste tõttu näha ei saa. (LDO III, 5, XIII, 1–21, lk 402–403.)

Inimesest rõivamotiivi kaudu

Omapärane piibliteksti seletus, mis seostab Tarkuse ja rõiva/rõivastamise motiivi, pärineb LVMist. Õp 31:10–14-s ülistatakse naist, kes teenib ära oma abikaasa kiituse, valmistades perele

caelo, ergo a Spiritu sancto. Quae est ista tunica nisi charitas, quam nemo potest dividere. [See tuunika oli, nagu ütleb evangelist, ülalt kootud. Seega taevast, seega Püha Vaimu poolt. See tuunika pole midagi muud kui armastus, mida keegi ei suuda osadeks lahutada.] Siin näib kosmiline aspekt puuduvat, olgu siis, et sellele osutavad sõnad “taevas” ja “maa” (Widmer 1955: 52).

rõivaid villast, linast ja purpurist. Hildegard näeb selles naises Tarkust,¹⁵ kes hoolitseva emana riietab oma lapsi:

Salajases innus on ta otsinud lahkust kui villa ja vagadust kui lina. Ta on teinud taevaseid tegusid kõigis oma toimetuses, olles nõuks võtnud viia need läbi ettevaatliku hoolega, ja on teostanud need targalt. Seeläbi on ta katnud inimeste poegi, et nad ei kõnniks alasti Jumala ees. Samuti ei luba ta neil olla jõude; sest ta annab neile palju töid teha, nagu ta ise on harjunud alati töötama. (LVM IV, 589–595, lk 190.)

Naine ja mees

Kaks viimast tsitaati seostavad rõiva ja töö, Hildegardi järgi avaldab rõivas seda, mille jaoks inimene on loodud: headeks tegudeks ja teenimiseks. Mehe ja naise erinevad rõivad peegeldavad jumalikku loomiskorda: neil on erinev loomus ja neile on määratud eriomased ülesanded:

Ent mees ärgu mingil juhul rõivastugu naiste rõivastesse ega naine mehe kombel, sest neil kahel tehakse vahet sel viisil, et mees näitab enda peal mehelikku jõudu ja naine naiselikku nõrkust. Sest see on inimsoo algusest peale minu korraldus, millest võib hälbida vaid juhul, kui mees viibib surmaohus või kui on ohustatud naise karskus. (*Scivias* II, 6, 2220–2225, lk 291.)

Loomise eripära poolest on naine see, kes valmistab mehele rõivaid — katab teda tema alastiolekus:

Tema [naine] aga katab oma oskuste teoga meest, sest ta on kujundatud lihast ja verest — mees pole selline, kuna tema oli algselt muld. Seetõttu vaatab ta oma alastiolekus naise poole, et see teda kataks. (LDO I, 4, LXV, 4–7, lk 197.)

Naine on kangur nii sõnasõnalises kui üle kantud tähenduses. Nn tööjaotus ehk mehe ja naise roll on määratud juba nende erineva loomisviisiga: mees, kes on tehtud maast, harigu maad, naine aga on liha lihast ning tehti kogu liha emaks ja sellepärast paistab ta

¹⁵Augustinuse jaoks oli see naine *Ecclesia*; Rievaulx' Aelred võrdustas ta Neitsiga; Perseigne'i Adam 13. sajandil nägi temas *Ecclesia*'t, Maarjat ja *Sapientia*'t. Kõige ebatavalisem neist on siiski võrdlus *Sapientia*'ga. (Newman 1989: 73.)

silma ka oma käsitööga. (Newman 1989: 95–96. Vt *Cause et Cure* 59.)

Inimese positsioon loodu hierarhias

Tekib intrigeeriv küsimus: kas siis inimene loodigi juba rõivastalt? Sellele vastamiseks tuleks lähemalt vaadelda inimese loomise ja eksistentsi eesmärke. Hildegard kirjutab, et kui Jumal inimese lõi, andis ta talle taevase rõiva, mis säras suures hiilguses (LDO I, 1, XIII, 1–2, lk 56). Inimesele oli ette nähtud taevahierarhia see koht ja kirkus, kust Lucifer välja tõugati ehk — inimsugu on uus kümnes ingliskoor.¹⁶ Kadedusest aetuna meelitas Saatan ka inimese sõnakuulmatusele, mille tagajärjel kordus taevane kurbmäng: ka inimene jäi imelisest kirkusest ilma ja tundis häbiväärset alastust.¹⁷ Ta aeti paradiisist välja ja Jumal andis talle katteks lambanaha.¹⁸

Langenud inimene ei ole enam võimeline nägema Jumalat palgest palgesse. Ometi asub ta loodu hierarhias endiselt talle määratud kohas, olles vahelülis (*medietas*) taevaste ja maiste olendite vahel. Ta kätkeb endas nende kõigi omadusi, olles loodud viimasena kui kõige summa.

Inimihu on kogu materiaalse loodu võrdpilt ning seega täiuslikem loodud kehade seas. Keskaja arvukatest mikrokosmose-spekulatsioonidest on Hildegardile eriti olulised Honorius Augustodunensise (surn. 1251) tõlgendused. Märkimisväärsed on seejuures kolm põhitendentsi: (1) inimese keha kui mikrokosmos: neli elementi maailmas ja vastavalt ka inimese ihus ning meeltes; (2) inimese hing kui mikrokosmos, olles võimeline vaatlema kogu kosmost, taevast ja maad, kõike vaimset ja kehalist; (3) inimese psühhofüüsiline struktuur kui maailmakõiksuse struktuuri võrdpilt: maa ja laotuse vahel on seitsmekõlaline sfääride har-

¹⁶Vrd *Scivias* III, 2, 591–605, lk 366 (tõlgendus Lk 15:8–9 tähenda-missõnale kümnendast drahmirahast).

¹⁷“Aga inimene haaras sõnakuulmatuse järele ja tundis end alasti olevat. See meeldis väga Saatanale, kes oli ta paljaks võtnud, sest oli ta ju ka ise oma kirkuse ilu kaotanud.” (LDO II, 1, XV, 3–11, lk 282.)

¹⁸“[---] nõnda et ta särava rüü asemel sai lambanaha, nõnda nagu ta ju paradiisi oli vahetanud pagenduse vastu.” (LDO I, 1, XV, 5–6, lk 57.)

moonia — kuna on seitse planeeti. Samamoodi on inimene seitsmekõlaline: ta keha koosneb neljast elemendist ja hing kolmest jõust, mis eksisteerivad harmooniliselt koos. (Führkötter 1987: 48, 53.)

Hildegardi visioonid väljendavad mõtet inimesest kui *medietas*’est eelkõige piltlikult. LDOs ilmub inimese kuju maailmakõiksuse keskel nii, et tema pea ja ihuliikmed ulatuvad laotuse ja tähtedeni. See on Jumala määratud positsioon: inimene on loodud valitsema kogu loodut ning kogu loodu on pandud teda teenima.

Aga kui Jumal lõi taeva ja maa, aetas ta inimese nende vahele, et ta neist üle olles neid valitseks. Ja see keskelolu vastab sellele keskelolule, mis on Jumala Poeg Isa südame keskel. (LDO III, 4, X, 22–25, lk 398.)

Sellises taustsüsteemis pole vale öelda, et kui inimene on loodud Jumala näo järgi, siis teatud mõttes on seda kogu maailm. Rõivamotiivi perspektiivist: loodu on tervikuna Jumala rüü, kuid veel enam ja eelkõige on seda inimene.

Inkarnatsioon kui Jumala poja rüü

Inimene on tehtud savist, “kaetud maa haletsusväärse loomusega”, et tal poleks võimalik tõsta end Jumala sarnaseks (*Scivias* III, 1, lk 345). Ent just tänu lihalikule ihule on inimesel erinevalt langedest inglist lunastuse lootus. Väärrib märkimist, et erinevalt hiljem kerkivatest õpetuslikest vaidlustest tomistide ja skotistide vahel, kus esimesed tõstsid inkarnatsiooni põhjusena esile inimese lunastusvajadust, teised aga lähtusid eeldusest, et Jumal oleks inimeseks saanud ka siis, kui inimene poleks patustanud, peab Hildegard kogu oma loomingus silmas nii üht kui teist inkarnatsiooni aspekti. *Praedestinatio Christi absoluta* saab Hildegardil ometi erilise kaalu: kui Jumal maailma lõi, oli ta juba oma igavese nõuga määranud, et tahab inimeseks saada.¹⁹

Hildegard väljendub otsesõnu, et inimene valmistati otsekui paras rõivas Kristusele:

¹⁹Lautenschläger 1993: 110 (*homo feri voluit*: LDO I, 4, CII, 11, lk 245).

Jumal lõi inimese selle inimliku liha kuju järgi, millega Poeg pidi ilma patuta rõivastuma, samamoodi nagu inimene valmistab enesele paraja rõiva vastavalt sellele kujule, mida Jumal enne aegade algust ette nägi. (LDO I, 2, XLIII, 45–49, lk 328.)

Meie, ühe jumaliku olemuse üks vägi kolmes isikus, valmistagem inimene oma kuju järgi, s.t selle tuunika järgi, mis idaneb Neitsi üsas, mille Poja isik inimeste päästeks ülle võtab ja tema üsast väljub, jättes Neitsi puutumatuks. Iialgi ei ütle jumalus sellest tuunikast lahti [---]. (LDO II, 1, XLIII, 25–29, lk 328.)

Kristuse inkarnatsioon on Hildegardi käsitluses teine loomine, kus maa, loomise mateeria, on neitsi Maarja ihu. Rõivamotiivi abil väljendudes on inkarnatsioon Looja rüü äärenarmaste pikendamine:

[---] rüvetamata lihaga riietasid sa end, nagu sobis sulle, Looja, ja nõnda pikendasid sa oma rüü äärenarmaid [*fimbria*]. (LDO III, 2, XI, 13–14, lk 369.)

Kujund seob omavahel kujutluse loodust tervikuna kui Looja rõivast ning selle rõiva ühe osa, inimese erilisest esiletõstmisest inkarnatsioonisündmuses. Sõna *fimbria*²⁰ esineb *Vulgata*'s kahes kontekstis. Esimeses on tegemist Jeesuse kuue palistuse tervistava väega, teises variseride hurjutamisega, kes silmakirjalikult oma palvetupsud suuremaks teevad, et inimesed nende vagadust imetleksid. Kui Hildegard kasutab sama väljendit (*dilatant fimbrias*) inkarnatsiooni kohta, siis ilmse viitena Jumala varjatud olemuse selgest väljatoomisest tema lihaks saades.

Inimene pole aga Jumala Poja rõivas niivõrd maise ihu poolest, kui inimloomuse poolest, mis tähendab ihu ja hinge ühtsust. Traktaadis *Expositiones euangeliorum* (Evangeeliumide seletused) tõlgendab Hildegard omapärasel viisil Jeesuse sõnu Maarjale Kaana pulmas (Jh 2:4): “*Quid mihi et tibi est, mulier*”.²¹ Kristus küsivat: “Naine, mis on ühist sinul ja minul, Loojal? Inimloomus on minu, et ma võiksin luua kõik asjad; samuti ka sinu — et see võiks olla minu rüü”. (Newman 1989: 94–95.)

²⁰Eestikeelses Piiblis “palistus” (vt Mt 9:20; 14:36); “palvetupsud” (vt Mt 23:5).

²¹Jh 2:4 tavatõlgendus käsitleb väljendit semiidi fraseologismina: “Mis on sul minuga asja, naine?”.

Mingil juhul pole ihu inimese teisejärguline komponent:

Ent ka ihu on hingele rõivaks ja hingel on kohustus lihaga tegutseda. Ihu aga oleks eimiski ilma hingeta ning hing ei saaks tegutseda ilma ihuta. Sellepärast on nad üks inimeses, nad on inimene. Ja nii on Jumala tegu, mõistagi inimene, tehtud Jumala kuju ja sarnasuse järgi. Sest kui Jumal saadab inimesele vaimu [*spiraculum*], tehakse sellest vaimust ja lihast üks inimene. (LDO I, 4, CV, 505–513, lk 263.)

Hildegardi suhtumine ihusse on eelkõige positiivne — see on hingele, mis “inimese liha läbistab, otsekui meeldiv rõivas ja kaunistav ehe” (LDO I, 4, CV, 535–537, lk 264). Surmas riietub hing kehast lahti ning jääb kannatamatult viimset päeva ootama, mil ta ihu uueks tehakse, alles siis “saab ta koos inglitega näha täiuslikult Jumala kirkast palet” (LDO I, 4, CIII, 8–12; 14–23, lk 247).

Head ja õiged teod kui hinge rõivad ja ehted

Ihu on hinge rüü, kuid ka ihu ise vajab katet, sest alastiolek oleks häbiväärne. Maistel rõivastel on aga veel teinegi ülesanne: nad on vaimse tähendusega võrdpildi teenistuses. Sest ehkki ihu on hinge rõivas, on hing siiski alasti, kuni ta pole ümbritsetud heade tegudega:

Ja nagu inimese keha riietatakse eri sorti rõivastega, nii kaetakse hing üksikute liha tegudega, millised nad ka poleks. Need ilmnevad tema peal pidevalt, ehkki on nähtavad üksnes hingedele ja vaimudele, sest mida inimene külvab, seda ta ka lõikab. (LDO I, 4, LXIII, 9–14, lk 196.)

Ning nagu inimene ümbritsetakse ja rõivastatakse lõngast kootud riidelappidega, nii see [hing] võtab rõivana ülle kõik teod, mida ta koos inimesega teeb, olgu need head või halvad, ning kaetakse nendega nagu ihuga, milles ta elab. Aga kui ta kehast eraldub, siis head teod on tema peal ilmsed kui puhtaimas kullas sätendav rõivas, ehitud kõikvõimalike kaunistustega, äraspidised teod seevastu haisevad tema peal nagu rõivas, mis on rüvetatud kõikvõimalikust räpast. (LDO I, 4, LXXII, 15–22, lk 203.)

Viimases tsitaadis mainitakse äraspidiseid tegusid kui rüvedaid ja määrdunud rõivaid (vrd Ilm 3:4–5), olla sellistega kaetud on sama häbiväärne kui alastus. Lisaks kasutab Hildegard patuste tegude jälestusväarsuse piltlikustamiseks võrdlust mudaga kaetud

ussist. Uss, keda muda sees nähagi pole, paneb muda liikuma, samamoodi tõukab nähtamatu hing inimest räpastele tegudele. (LDO I, 4, LXXVII, 20–23, lk 208.)

Hinge rõivastumine algab kahetsusest ja meeleparandustegudest. Esmalt saab kahetsuspisaratest hingele särk,²² hing taotleb nimelt kahetsuse abil kaetud saamist, “nagu naine katab meest oma peene käsitööga”. Kui järgneb ihu suretamine paastu ja palvega, kaunistab inimene oma hinge otsekui purpurrüüga, head teod lisavad kuldse krooni ja kõikvõimalikke muid ehteid. (LDO I, 4, LXVI, 1–12, lk 198.)

Rõivastumise puhul voorustega ja heade tegudega on tegemist piibelliku metafoori täpsustamise ja edasiarendamisega. See on Pauluse kirjades korduv motiiv, mis piltlikustab kristlase uut loomust. Kristusesse ristitud inimene on “Kristusega rõivastatud” (Gl 3:27; Rm 13:14), ta on “seljast võtnud vana inimese tema tegudega” ja “rõivastunud uude inimesse, kes pidevalt uueneb tunnetama oma Looja näo kohaselt” (Kl 3:9–10). Kristlastel tuleb “saada uueks oma mõttelaadilt ja riietuda uue inimesega, kes on loodud Jumala poolt elama tõe õiguses ja vagaduses” (Ef 4:23jj). Nagu vana inimene heidetakse endalt ühes tegudega, nii võetakse uus inimene ülle koos uute tegudega, inimese loomust ilmutavad inimese teod: “Rõivastuge siis nagu Jumala valitud pühad ja armastatud südamliku kaastundega, lahkusega, alandlikkusega, tasadusega ja pika meelega” (Kl 3:12).²³

Selline rõivastumine on ühtlasi ehtimine ja kaunistamine. Kaunilt ehitud hing on mõistetav kui taevane Jeruusalemm, kes on ehitud kui pruut oma peigmehele (vt Ilm 21:2). LVMi viimases visioonis kirjeldab Hildegard uue Jeruusalemma elanike sära ja ilu, eriti põhjalikult nende mitmesuguse hiilgusastmega rõivaid, peaehteid (kroone, pärgi, diadeeme), jalanõusid, mis säravad nagu lumi, smaragd või kristall, erinevaid kalliskive, millega pühad on

²²“Hinge jõudude abil aga elustub inimene taas, nõnda et mõistes tegusid, mis ta tegi liha tahtmise järgi ja millega ta röövis hingelt tema jõud, muudetakse need pisarateks, millega hing nagu särgiga rõivastatakse.” (LDO I, 4, LXV, 26–29, lk 197.)

²³Neid ja teisi uuele loomusele omaseid tegusid on Gl 5:22jj nimetatud Vaimu viljadeks.

ehitud, jne. Need on "rõõmuehted", vaimsed, igavesed ja hindamatud (*spiritalia, eterna ac inestimabilia*). Seegi temaatika ei pääse mööda inimese mikrokosmilisest loomusest: nagu inimene valmistab endale ehteid neist neljast elemendist, millest ta isegi koosneb, nii on Jumala valmistatud vaimsed ehted tehtud jumalikust kirkusest. Inimese ihu peegeldab loodut ja hing Loojat:

Ja nagu inimene sepistab endale tule ja õhu ning vee ja maa abil ehteid ja nagu ta valmistab endale meeldiva rõiva oma keha järgi, nõnda ka Jumal valmistab vastavalt pühade tegudele neile ette ehted, mida ta ei võta mingist muust materias, vaid valmistab need iseenda läbi, nagu ta ju kõik lõi iseenda läbi. Samamoodi ka inimene ei ütle ega tee oma tegusid millegi muu kui vaid iseenda läbi. (LVM VI, XXXVII, 790–791; 804–810, lk 288–299.)

Hildegardile meeldib kirjeldada, kuidas inglid lunastatud ja pühade tegudega ehitud inimesi imetlevad: "Tõesti, kõik inglid imetlevad inimest, kes on rõivastatud pühade tegudega otsekui ülimalt peene rõivaga." (LDO I, 4, LXXXVI, 30–31; 39–40, lk 216.)

Voorusjõud ja pahed

Voorusjõududel ehk lihtsalt voorustel (*virtutes*) on Hildegardi maailmapildis silmapaistev ja mitmekülgne roll. Esmalt on nad jumalikud jõud või väed, mis moodustavad ühe üheksast taevast koorist, ühe ingelliku seisuse. Visioon *Scivias*'es, mis neid koore kirjeldab, kujutab voorusi inimkujulisena, kuna nad on tiheidalt inimesega seotud jõud: "kes usklিকে südameis tärkavad ning neis palava armastusega kõrge torni püstitavad — s.o nende teod" (*Scivias* I, 6, 114–116, lk 103). Vooruste jõul ja häid tegusid tehes muutub inimene üha sarnasemaks Kristusega, kelles on kogu vooruste täius. Voorused on kõige laiemas mõttes jumalikud jõud, nende loetelu ei piirdu moraalsete kvaliteetidega ega klassikaliste põhi- ja teoloogiliste voorustega, *virtus* on näiteks ka Jumala raev, Hingede pääste, Võit, Ohkamine, isegi "tegelane" nimega Vaimus vaesed (*pauperes spiritu*). Voorused on Jumala ja inimese ühisosa, neis kohtuvad jumalik arm ja inimese vaba tahe — koostöö või sellest keeldumine. Inimese hing on hea ja kurja lahinguväli, kus vastamisi on voorused ja pahed, kuid lahingu käigu otsustab inimese valik. Selle valiku kallutamine Jumala poole on igasu-

guse teoloogia eesmärk, Hildegardi visioonides panustatakse ilu ja inetuse, harmoonia ja disharmoonia vastandusele. Allegoorilised voorused on enamasti imekaunid, mõnikord isegi inimliku taju piire ületades (“kelle rõivaid ma suure sära tõttu ei eristanud”), neil on ühine eesmärk, mille nimel nad koos, ehkki igaüks oma spetsiifilisel moel, tegutsevad.²⁴ Pahed seevastu on tihti järelestatavad monstrumid, igaüks kinni oma isekas tahtmises.

Siinkohal pakuvad voorused (ja ka pahed) huvi eelkõige kui allegoorilised rõvakandjad. *Scivias*'e III osas, suurejooneliselt nn õndsusehitise pildis kirjeldatakse ühtekokku 32 vooruse personifikatsiooni. Hildegard kirjeldab üksikasjalikult iga detaili, mis loomulikult ei piirdu kaugel ainult riitusega. Ent rõivastuselementide osa ei saa sugugi ka alahinnata, just neis väljendub suuresti vooruste ühisosa ja spetsiifika.

Scivias allegooriliste vooruste rõivastest

Scivias'e III osa 32 vooruse põhiliseks sarnaseks väliskarakteristikuks (lisaks nimikujule) on siidrõivad. Et voorused välimuselt mõneti sarnanevad, näitab, et Jumala andide vahel valitseb harmoonia (*Scivias* III, 6, 636–638, lk 450) ja et nad on võrdselt pühendunud inimeste tegude läbi Jumalale austust tooma. (*Scivias* III, 3, 208–209, lk 377; *Scivias* III, 10, 641–647, lk 564.) Kallihinnaline ja õrn siid sümboliseerib ilu ja mahedust — siidrõivaste tähendustasandil korduvad üha sõnad *dulcedo*, *suauitas*, *mollitia*, *lenitas* (sulnidus, veetlus, õrnus, pehmus). Voorused ei koorma ega piira inimest (*Scivias* III, 3, 209, lk 377), neil pole pahede karedaid okkaid (*Scivias* III, 8, 881, lk 503). Vähe varieeruvad ka kingad, mis on üldjuhul kas valged, lumivalged või kristalsed, osutades käidava teekonna hiilgusele, Kristuse järgimisele, kes on *splendor splendidissimus* (*Scivias* III, 8, 916, lk 504).

Rõivastuselemente ei ole voorustel just palju, peale kingade nimetatakse tuunikat, mantlit, loori, piiskopimitrat, ehetest kroone, pärgi ja diadeeme, käevõrusid, kõrvarõngaid ja kaelaeh-

²⁴Hildegardi voorustekäsituse üldjooni vt põhjalikumalt Ruut 2004: 124–129.

teid. Tõlgendamisel mängivad suurt osa värv ja kaunistused, vahel ka eriline kandmisviis.

Kõige rikkalikuma tähendustasandiga on kahtlemata tuunika, mis visuaalselt avaldub värvuste laias variatsioonis. Lisaks valgetele, lumivalgetele ja luitunud-kahvatut tooni ning valge- ja rohelisemustrilistele tuunikatele kohtame purpurset, hüatsinti, kuldset, safranit, mustjat, kirjut ja kristalselt sädelevat. Värvide sümbolismi Hildegardi teoloogias, sealhulgas vooruste rõivastuselementide värvitähendusi on põhjalikult uurinud Christel Meier (1972). Ta jõuab järeldusele, et traditsiooni tundes on värvitõlgendused küll teatud määral etteaimatavad, kuid seda üllatavam on leida ootamatuid asju — selles väljendub Hildegardi tekstide omapära: tegemist on jumaliku suveräänse seletusega, inimese mõistus peab tunnistama oma küündimatust. Hildegardi sümbolism on voolav ja erandeid lubav, mitte iial jäik. Näiteks musta ja valge tõlgendustes on esimene on küll traditsiooniliselt seotud pimeduse jõududega ning teine jumaliku ja hüvelisega, aga võib ka ümberpöörduvalt. Valge puhul võib olla tegemist pettusega, musta puhul aga nt maailmast ärapöördumisega positiivses mõttes.²⁵

Eriti neil puhkudel, mil vooruse tuunika ei ole põhitoonilt valge, ilmutab ta rõhutatult midagi oma kandja toimimisviisist — tavaliselt selle kaudu, millist Kristuse omadust ta eelkõige sümboliseerib. Näiteks Vagaduse punase hüatsindi värvi tuunika viitab Jumala Poja kannatusele ning võimele ülekohut taluda (*Scivias* III, 6, 757–762, lk 453), Jumaliku armu tuunika purpurne ja must on Jumala põleva armastuse punane ja inimeste pattude must, milleni armastus lunastustöös kummardub. Sellesse tuunikasse on kootud kaks punastes ja kollastes toonides triipu, mis kulgevad üle kummagi õla jalgadeni ja sümboliseerivad Kristuse jumalikkust ja inimlikkust (*Scivias* III, 9, lk 512–513).

Kui tuunika ja kingad on vooruste vaat et kohustuslikud rõivastuselemendid, siis loor ja mantel võivad ka olemata olla.

²⁵Nt LVMi pahel nimega Himu (*cupiditas*) on lumivalge rüü, sest “ta näitab teesklusega, nagu oleksid kõik tema arvamused ja korraldused ilusad”. Samas kannab temale vastanduv voorus Maailmapõlgus (*contemptus mundi*) *Scivias*’es mustjat tuunikat.

Kummastav on seejuures, et kui need puuduvad, leiab see tõik välimuse kirjelduses äramärkimist. Pole sugugi nõnda, et loori või mantli olemasolu oleks tõlgendatav positiivsena ja puudus negatiivsena. Katmata pea (üldjuhul mainitakse siis valgeid lahtiselt õlgadele langevaid juukseid) viitab vaba olemisele selle maailma koormatest, meeleselgusele ja taevariigi igatsemise erilisele in-nule, vahel ka avatusele ja varjamatusele, kõigile otsijaile leitav olemisele. Kui aga on vajalikuks peetud eriliselt ära märkida, et loor — abielunaise tunnus — puudub, rõhutatakse pigem neitsi-likkust ja karskust, neitsi Maarja puhtuse eeskujuna ja Jumala Poja eeskujuna, kelles ilmunud pääste vabastas surmale allumisest. Loo-rita olek toob välja abieluseisuse kui maisele autoriteedile allumise negatiivse tähenduse. Valge loor seevastu, mis samuti mitmel voo-rusel esineb, on oodatult märk allumisest Jumalale. Mantli puu-dumise äramärkimine on veel sagedasem kui loori puhul: koguni 22 *Scivias*'e õndsusehitise voorust on rõhutatult mantlita. See saab positiivse tõlgenduse kui mitte-koormatud-olemine välisega, paganlikuga, maiste asjadega. Iseloomulik on näiteks järgmine tõlgendus mantli puudumisele: "Sest nad on lahti rõivastatud igast orjapõlve teenistusest, mis võiks takistada teenimast vabadust, et alati silmas pidada taevast ja õhata Jumala poole, ihates vaid seda, mis on maistest asjadest lahutatud." (*Scivias* III, 10, 658–662, lk 565.) Mantli puudumise kui reegli taustal tõusevad aga seda silmatorkavamalt esile erandid. Mantel sümboliseerib siis vaim-set kaitset, jumaliku säraga ümbritsetud olemist, ka taevase aarde varjamist ja lihaliku iha tõrjumist.

Pahedest

Allegoorilisi pahesid kirjeldab Hildegard tühimiseni üksikasja-likult LVMI visioonides. Kogupilt saab eemaletõukav ja jäle, mis ongi ju eesmärk. Vastava tausta loob paks udu, suits ja pi-medus, milles pahed ükshaaval ilmuvad. Kui vooruste välimuse põhikarakteristik oli eelkõige harmoonilises ja kaunilt rõivastatud inimkujus avalduv ilu, siis pahede inetus ilmneb enamikul juh-tudel ebaharmonilisuses, et mitte öelda värdjalikkuses. Kuna LVMI pahede välimus on oluliselt mitmekesisem kui *Scivias*'e voorustel — siin on nii selliseid, kelle kuju on pimeduses vaevu

aimatav, inimkujulisi, loomakujulisi kui ka erinevate loomade ja inimese kehaosadest kokkupanduid (üks on isegi kaitsetorn, mille akendest ripendavad välja käed), siis pole ka nende kirjeldus nii süstemaatiline. Voorusi kirjeldab Hildegard pealaest jalatallani, pahesid aga igäüht isemoodi, alustades küll siingi alati, kui kuju seda üldse lubab, peast ja lõpetades jalgadega. Rõivaesemeid või alastiolekut märgitakse üldjuhul kirjelduse lõpus.

Eriliselt torkab pahede kirjeldustes silma alastiolek. Mõnikord mõjub see lausa kummaliselt, sest riided öeldakse puuduvat mingil loomsel monstrumil, kellel mõnd rõivast seljas näha oleks veelgi ootamatum. Näiteks võiks siin tuua Viha, kes on "inimese nägu. Ainult tema suu sarnaneb skorpioni suuga ning silmavalged valguvad üle pupillide. Tema käed on nagu inimesel, kuid kõndistunud ning lähevad üle teravateks küünisteks. Rind, kõht ja selg näevad välja kui vähil, reied kui ritsikal ja jalad kui maol. Ta on surutud ühe seisva veskiratta kodarate vahele, nõnda et ta kätega ülemiste kodarate külge klammerdub, jalgadega alumisel seisab." Nii vähk, ritsikas kui ka madu on elukad, kellel puudub karvastik. Ka peas puuduvad Vihal juuksed, nii et alastus on täielik. (LVM I, 265–275, lk 18.)

Kui pahe kirjelduses öeldakse, et ta on alasti või et tal rõivad puuduvad (või: "muid rõivaid sa ei täheldanud"), siis tähendustasandil see pahe kas rõõvib inimeselt midagi olulist või on tema küüsis inimene millestki kaunist ilma. Nii on alasti Maine Armastus, "sest tal pole õndsuse rõivaid" (LVM I, 992, lk 39), Kohatu Rõõm, kuna tal puudub vaimne rõõm (LVM I, 1255, lk 46), Kõrkus on ilma pääste rõivast (LVM III, 625, lk 142), Õnnetus on ilma jäetud igast pühaduse hüvest ning lunastuse rõõmust (LVM II, 970–971, lk 99); hüvest on ilma ka Kadedus, kes ei soovi õiglust ega ühtki paikapandud reeglit (LVM III, 679–680; lk 144), Iharusel puudub häbelikkuse ja viisakuse ilu, ning ta näitab kõigile oma alasti korratust. Narrus rõõvib inimestelt au ja kombekuse (LVM V, 488–489, lk 234), Maailmavalu igasuguse õnne (LVM V, 813–814, lk 243). Viha ei pane endale ülle meelesparanduse rüüd (LVM I, 1183–1184, lk 44) ning Püsituse küüsis inimesed ei mõista end tasakaalukusega rõivastada (LVM V, 518, lk 234). Inimestele aga, kelle on oma võimusesse saanud Maine Mure, meeldib oma algse

teadmatuse alasti olek, ning nad ei soovi ega nõuagi pääste rüüd Jumala käest (LVM IV, 733–734, lk 194).

Rõivaste puudumine ei tähenda alati lausa katteta olemist. Näiteks Õnnetus, kes on pidalitõbise inimese välimusega, katab end üleni puulehtedega,²⁶ Maailmavalu on naise moodi, kes on üleni mässitud ühe kuivanud puu okstesse (LVM V, 186–196, lk 225). Mõne pahe puhul öeldakse küll, et riided puuduvad, ent ta on ümbritsetud pimedusega (Kõrkus, Kadedus) või on üleni tules (Iharus). Maine Mure on surutud vaati,²⁷ lapse moodi, aga vanamehe näoga Püsitus on hoopis räti sees, kiikudes tuules edasitagasi (LVM V, 507–509, lk 234).

Niisiis ollakse kaetult ometi alasti ning kunagi ei tohi unustada, et allegooria sügavaim mõte pole siiski niivõrd ilmutada mingi eraldiseisva pahe või voo­ruse omadusi, vaid inimese omi — inimhing on see, kes seisab Jumala ees kas patuselt ja alasti või lunastatult ja kaetult (vrd 2Kr 5:3).

Rõivastamise/ehitmise akt (LDO III, 5 näitel)

LDO viimases osas kirjeldab Hildegard personifitseeritud Õiglust, kelle kaunid rõivad on uskmatute poolt rüvetatud ja lõhki rebitud. Rõivad ja ehted on apostlite valmistatud ning Õiglusele ülle pandud. Eriliseks teeb tekstilõigu see, et tegemist ei ole Hildegardile visuaalselt ilmunud pildi tõlgendusega, vaid pilt ehitud Õiglustest tekib alles jutustuse käigus. Kontekstiks on erinevate ajastute kirjeldus. Aega alates veeputusest kuni kiriku esimeste sajanditeni, s.t peaaegu Hildegardi eluajani välja, nimetab Hildegard mehelikuks ajaks. Sellesse aega jääb Jumala Poja inkarnatsioon ning apostlite kuulutus ja kiriku rajamine. See on aeg, mis “tõusis voo­rusele” ning mil krooniti ja peeti au sees õiglust. Siis

²⁶“Ta paneb enesele ümber mitmesuguste tühisuste ebakindluse laiuse, ning üritab saavutada õnne oma paljude eri käitumisviiside abil.” (LVM II, 971–974, lk 99.)

²⁷“Sellepärast seisab ta pimeduses alasti nagu vaadis, sest nende inimeste meel ja süda on maiste murede ja kitsikuste mustusesse nõnda pandud ja mässitud, et nad, ilma olles taevasest ilust, hoiavad neist kinni nõnda suure rõõmuga, nagu istuksid nad meeldivalt vannis.” (LVM IV, 728–732, lk 194.)

aga viljakas aeg lõppes ja "rohelus kahanes" (*uiriditas descendit*), mehelikult tugeva aja vahetas välja naiselik nõtrus. Sel ajal tõstabki Õiglus häält Jumala poole, näitab oma rüvetatud ilu ja kutsub Kõigegevamat kohut mõistma.

Mismoodi siis rõivastasid ning ehtisid apostlid Õiglust? Igaühel oli siin oma eriline roll, mis johtus tema eripärasest olemusest ja teenimisviisist. Kõik apostlid olid ühtlasi märtrid, ning kui nende elu oli sümboolselt mingi ehte või rõiva valmistamine Õiglusele, siis oma märtrisurmaga asetasi nad need esemed Õiglusele ümber. Nii valmistas Matteus oma pehme loomusega ning mesiselt leebe jutlusega siidise vagade kavatsuste särgi (*ex serico piae intentionis camisiam*). Toomas, kes ei olnud pimesi uskuja, vaid võttis vaimsed asjad vastu vaid tunnismärkide nägemise kaudu, näidates, et vaid pühade tegude läbi tuntakse ära, et inimene on vaimne olend, pani Õigluse särgi peale pika rõiva rohelistest siidist (*cum ueste ex uiridi serico et proluxa super camisiam uestiuit*). Peetrus põimis malbuse ja innuga peenlinasest ja purpurist tuunika (*tunicam ex bysso et purpura contextiuit*), riietades Õigluse kirikuametitega. Mattias, leebe ja alandlik nagu tuvi, valmistas kuningliku trooni, mille neljal sambal on kotka pead ning lõvi jalad. Tema alandlikkus lasi Õiglusel troonile istuda. Paulusest kirjutab Hildegard pikemalt kui eriliste annetega ja erilise kuulustustööga silma paistnud apostlist. Tema on Õigluse vankriratas: vanker kannab koormat, ratas aga veab vankrit. Vankri koormaks on Kristuse uus käsk, millest Paulus Püha Vaimu tulega valmistas Õiglusele kaelaketi. Oma vaevanägemistega Kiriku teedel valmistas ta aga Õiglusele purpursed siidist jalatsid (*calciamenta ex purpureo serico*) ning ehtis teda oma tegude eeskuju puhtaima kullaga nagu säravate tähtedega. Jaakobus, Issanda vend, valmistas oma sõnade sulni kõlaga Õigluse kõrvarõngad: vasakule kõrvale puhta pilve värvi hüatsindist (*ex iacinto fuit coloremque purae nubis habuit*), näitamaks, et patuta maailma tulnud Jumala Poeg kustutas inimeste patud; paremale kõrvale aga erepunasest hüatsindist (*ex rubicundo iacinto fuit*), näidates Poja kannatusi, mille läbi kurat on võidetud. Siimon, tark ja innukas, tegi palju tunnustähti ning valmistas Õiglusele kaelaehte smaragdist, punastest kividest ning pärlitest rohke kuulutamise ja karistusekartuse äratamisega inimsüdametes. Sellesse kaelaehtesse lisab

Paulus omalt poolt elegantse keti puhtast kullast, ehitud 12 kivi ja veatute pärlitega. See kett ulatub Õigluse jalgadeni ning selle otstesse on vormitud kaks pead, kaljukitse pea paremal ning leopardi pea vasakul.²⁸ Jaakobus, Johannese vend, kuulutades Jumala Poja inkarnatsiooni ja kannatust, kodus valgest siidist, kulaga tikitud loori (*muliebre uelamen ex albo serico et aurifrigio contexuit*). Ta ehtis sellega Õigluse pea, jäädes ise märtrina peast ilma. Filippus, Bartolomeus ja Andreas valmistasid ehted: vastavalt kullast käevõrud, mis on ohtralt kaunistatud smaragdide, erepunaste hüatsintide ja väärivate pärlitega; nikerduste ja kauniste kivikestega ehise käte ümber käevõrudest küünarnukkideni, mis on kettidega jagatud kolme ossa (viide Kolmainsale Jumalale), ning viimaks kullast, topaasiga ehitud sõrmuse. Taddeus aga valmistas punasest siidist mantli ning pani selle Õiglusele ümber: sest ta liitis armastuse tegudele teiste vooruste sära, tehes nende ilu täiuslikuks. Viimane sõna jäi Peetrusele, kes valmistas puhtaimast kullast krooni, ehtis selle kalliskividega ja pani Õiglusele pähe: sest jutlustades ustavalt ja kartmatult Jumala Poja kirkusest ja näidates teda kõikide vooruste ja salajaste müsteeriumidega ehitult, ehtis ta Õigluse pühaduse ja au krooniga. (LDO III, 5, VIII, lk 419–426.)

KOKKUVÕTTEKS

Rõiva (rõivastumise-rõivastamise) ja sellega tihedalt seotud ehtimise motiiv Hildegardi sümbolistlikus maailmapildis leiab kasutust teemades, mis kas otsesemalt või kaudsemalt puudutavad jumaliku ilu (ning sellega seotud tõe, headuse, õigluse jne) manifestatsiooni, seda nii materiaalse maailma tasandil (loodu kui Looja rüü) kui ka vaimses sfääris (head teod, pühadusele pürgiv meelusus). Inetutest, s.t eelkõige räpastest riietest on juttu võrdlemisi vähe, pigem on vastandatud rõivastatud ja alasti olek. Kas võiks siin kajastuda uusplatonistlik arusaam kurjusest kui hüve puudumisest?

²⁸Need pead sümboliseerivad kahte võimu, mis viimseil aegadel võitlevad: Kristuse ja Antikristuse oma.

Rõivas sümboliseerib kandja olemust, mis saab avalikuks tegudes. Kui kogu loodud maailm tervikuna kui *opus Dei* on Jumala nähtav rüü, siis *parvum opus Dei* — inimene — saab Jumala Poja inkarnatsiooni rüüks. Kristuses ilmneb Jumala täiuslik tegu, ülim eeskuju ja vooruste täius. Metafoor inkarnatsioonist kui Jumala Poja rüüst pöördub visioonipiltides vooruste allegoorilisteks rõivasteks — enamjaolt sümboliseerivad need Kristuse lunastustöö mitmesuguseid aspekte. Voorustega rõivastumine on sama mis Kristusega rõivastumine — täiusliku moraalse eeskuju järgimine. Kaunistamine ja ehtimine sümboliseerib täiustamise ja lõpuleviimise kujundit veelgi jõulisemalt.

Rõivamotiiv kannab arusaama inimesest kui Jumala kaastöolisest, ilmekaks näiteks on tekst Õigluse rõivastamisest apostlite poolt. Õiglus on jumalik printsiip, olemuselt täiuslik. Kuivõrd ta aga maailmas avaldub, selle eest vastutavad inimesed oma tegudega.

Kirjandus

Allikad ja allikate tõlked

- Beate Hildegardis Cause et cure.* Ed. Laurence Moulinier. (Rarissima mediaevalia. Opera latina, I.) Berlin: Akademie Verlag, 2003
- Hildegardis Bingenensis Liber divinorum operum.* Cura et studio Albert Derolez et Peter Dronke. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis; vol. XCII.) Turnholti: Brepols, 1996 [LDO]
- Hildegardis Liber vitae meritorum.* Ed. Angela Carlevaris. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis; vol. XC.) Turnholti: Brepols, 1995 [LVM]
- Hildegardis Scivias.* Ed. Adelgundis Führkötter coll. Angela Carlevaris. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis; vol. XLIII, XLIII A.) Turnholti: Brepols, 1978 [Scivias]
- Hildegard von Bingen 1992. *Scivias — Wisse die Wege: Eine Schau von Gott und Mensch in Schöpfung und Zeit.* Übers. u. hrsg. v. Walburga Storch. Freiburg; Basel; Wien: Herder
- Hildegard von Bingen 1994. *Der Mensch in der Verantwortung: Das Buch der Lebensverdienste — Liber vitae meritorum.* Übers. u. erläut. v. Heinrich Schipperges. Freiburg; Basel; Wien: Herder

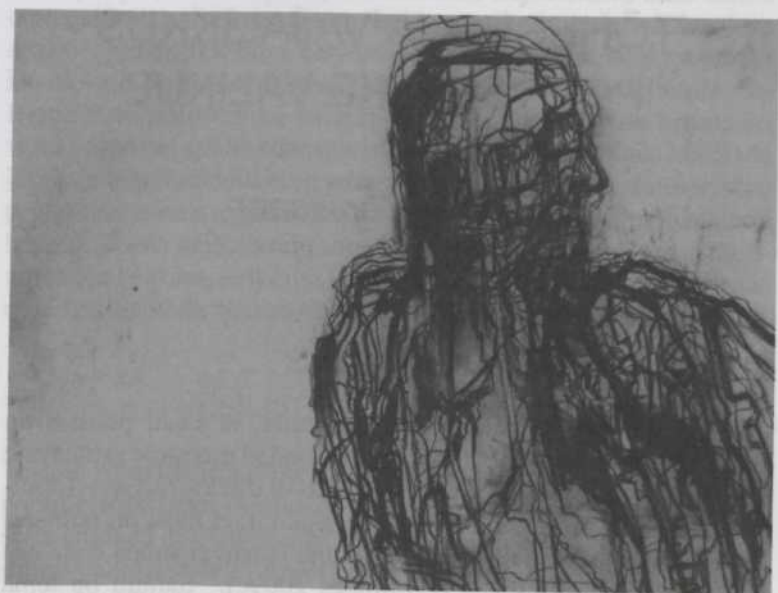
- Hildegard von Bingen 1998. *Das Buch vom Wirken Gottes — Liber divinorum operum*. Übers. u. hrsg. v. Mechthild Heieck. Augsburg: Pattloch Verlag
- Periphyseon = Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon*. Édouard Jeuneau (ed.). Turnhout: Brepols, 1999
- Saint Hildegard of Bingen 1988. *Symphonia*. A Critical Edition of the *Symphonia armonie celestium revelationum*, with introduction, translations and commentary by Barbara Newman. Ithaca; London: Cornell University Press

Sekundaarkirjandus

- Balthasar, Hans Urs von 1982. Weltliche Schönheit und göttliche Herrlichkeit. — *Communio*, Bd. 11, S. 513–517
- Beierwaltes, Werner 1991. Der Harmonie-Gedanke im frühen Mittelalter. — *Zeitschrift für philosophische Forschung*, Bd. 45, S. 1–21
- Biser, Eugen 1998. Gibt es eine christliche Esoterik? Eröffnung einer aktuellen Perspektive im Blick auf Paulus und Hildegard von Bingen. — *Hildegard von Bingen: Prophetin durch die Zeiten. Zum 900. Geburtstag*. Hrsg. v. Äbtissin Edeltraud Forster u. dem Konvent der Benediktinerinnenabtei St. Hildegard, Eibingen. Freiburg: Herder, S. 45–56
- Demppf, Alois 1929. *“Sacrum imperium”*: *Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance*. München; Berlin
- Denzinger, Heinrich 1991. *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. Verbessert, erweitert, ins Deutsche übertragen und unter Mitarbeit von Helmut Hoping hrsg. v. Peter Hünermann. Freiburg im Breisgau; Basel; Rom; Wien: Herder
- Führkötter, Adelgundis (Hrsg.) 1987. *Kosmos und Mensch aus der Sicht Hildegards von Bingen*. (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte, Bd. 60.) Mainz: Verlag der Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte
- Goff, Jacques le 2000. *Keskaja Euroopa kultuur*. Tallinn: Kupar
- Hugo de St. Victore s.a. *Opera omnia*. Vol. I–III (Patrologia Latina, 175–177.)
- Härdelin, Alf 1987. Monastische Theologie — eine “praktische” Theologie vor der Scholastik. — *Zeitschrift für katholische Theologie*, Bd. 109
- Ivánka, Endre von 1994. Níméde juurest nímétamatu juurde. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2065–2084

- Lautenschläger, Gabriele 1993. *Hildegard von Bingen: Die theologische Grundlegung ihrer Ethik und Spiritualität*. Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog
- Lautenschläger, Gabriele 1998. "Viriditas": Ein Begriff und seine Bedeutung. — *Hildegard von Bingen: Prophetin durch die Zeiten. Zum 900. Geburtstag*. Hrsg. v. Äbtissin Edeltraud Forster u. dem Konvent der Benediktinerinnenabtei St. Hildegard, Eibingen. Freiburg: Herder, S. 224–237
- Meier, Christel 1972. Die Bedeutung der Farben im Werk Hildegards von Bingen. — *Frühmittelalterliche Studien*, Bd. 6, S. 245–355
- Meier, Christel 1979. Zum Verhältnis von Text und Illustration im überlieferten Werk Hildegards von Bingen. — *Hildegard von Bingen 1179–1979. Festschrift zum 800. Todestag der Heiligen*. Hrsg. v. Anton Ph. Brück. (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte, Bd. 33.) Mainz, S. 159–169
- Newman, Barbara 1989. *Sister of Wisdom*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press
- Rahner, Karl 1976. *Grundkurs des Glaubens: Einführung in den Begriff des Christentums*. Freiburg; Basel; Wien
- Ruut, Riina 2004. *Bingeni Hildegardi Ordo virtutum: Vooruste mäng*. Tartu: Härmametsa Talu kirjastus
- Ruut, Riina 2006. *Rõivamotiiv Bingeni Hildegardi visioonitrioloogias*. Magistritöö. Tartu: TÜ usuteaduskond
- Schippes, Heinrich 1958/59. Das Schöne in der Welt Hildegards von Bingen. — *Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, Bd. 4, S. 83–139
- Zöllner, Michael 2000. Aufschein des Neuen im Alten: Das Buch Scivias der Hildegard von Bingen in geistesgeschichtlichen Kontext des zwölften Jahrhunderts — eine gattungsspezifische Einordnung. — *Hildegard von Bingen in ihrem historischen Umfeld: Internationaler wissenschaftlicher Kongress zum 900-jährigen Jubiläum, 13.–19. September 1998, Bingen am Rhein*. Hrsg. v. A. Haverkamp. Mainz: Philipp von Zabern, S. 271–297
- Widmer, Bertha 1955. *Heilsordnung und Zeitgeschehen in der Mystik Hildegards von Bingen*. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Bd. 52.) Basel; Stuttgart

RIINA RUUT (sünd. 1970) on lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna (1997), teoloogiamagister sealsamas (2006).

LIISI ÖRD. Kahe näoga mees (2010)

FÜÜSILISTE TESTIDE TÕHUSUS JA VAJALIKKUS POLITSEINIKE VALIKUL

Margus Tõnissaar

SISSEJUHATUS

2009. a juulis ilmus ajakirjanduses teade, et Eesti politsei on võrdsustanud naiste füüsiliste katsete nõuded meestele esitatavate nõuetega (Postimees 2009a). Politseikooli direktori Aivar Toompere sõnul oli muudatuse põhjuseks asjaolu, et naisi on politseis liiga palju, neid on hakatud palju lööma ja nad ei suuda enda ega teiste eest patrullis seista (Postimees 2009c). Samuti on tema arvates ebaõiglane, et naised ja mehed teevad sama tööd, kuid sisseastumisenõuded on erinevad (Postimees 2009b). Arvamust, et naispolitseinikud ei sobi tänavale ja vastuvõtutingimused soosivad liialt naisi, oli varem ajakirjanduses avaldanud ka endine kõrge politseiametnik Kalle Klandorf (2007). Sotsiaalministeeriumi seisukoht jäi ettevaatlikuks: tegemist võib olla kaudse soolise diskrimineerimisega, sest naised seatakse meestega võrreldes ebavõrdsesse olukorda, ent kui muudatusel on objektiivselt põhjendatav ja õigustatud eesmärk ning kui eesmärgi saavutamise vahendid on asjakohased ja vajalikud, siis muudatust kaudseks diskrimineerimiseks ei peeta (Maasalu 2009a). Selleks et öelda, kas tegemist on *diskrimineerimisega* või mitte, peame niisiis teadma, kas füüsiline võimekus on politseinike töös vajalik omadus ja kas selle testimine uute politseinike valikul ennustab nende hilisema töö tulemuslikkust.

Keskmiselt on naised kahtlemata meestest füüsiliselt nõrgemad, ja nagu aeg on näidanud, on muudatused vastuvõtunõuetes

tõepoolest naiste osakaalu politseikadettide hulgas tublisti vähenanud (Postimees 2010). Füüsiliste katsete normide muutmine Eesti politseis leidis ajakirjanduses vähe kajastamist, kuid teema on tegelikult palju keerulisem, kui esmapilgul tundub. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi tutvustada füüsiliste testide kasutamist käsitlevaid uurimustulemusi ja testide valiidsusega seotud probleeme uute politseinike valikul. Politseinike valik on arusaadavatel põhjustel avalikkuse huvifäär, sest neil on õigus kasutada jõudu ja erivahendeid ning sekkuda inimeste eraellu. Politseinike professionaalsest tegutsemisest sõltub inimeste ja kogu ühiskonna heaolu. Kuna sellealaseid uuringuid on tehtud põhiliselt Angloameerika riikides, eelkõige USAs ja Kanadas, siis tuleb ka siinses arutelus tugineda peamiselt nende riikide kogemustele.

FÜÜSILISTE TESTIDE VALIIDSUS

Testide sobivust ja kvaliteeti hinnatakse mitmesuguste valiidsusparameetrite järgi. Valiidsus näitab, mil määral mõõdab meetod seda, mida ta mõõtma peab. Järgnevalt vaatleme füüsiliste testide ilmselt valiidsust, legitiimset valiidsust, struktuuri ja sisu valiidsust ning ennustavat valiidsust.

Ilmne valiidsus

Subjekttiivset hinnangut, mille kohaselt hindajale endale tundub, et kasutatav meetod on hinnatava sooritusega loogiliselt seotud, nimetatakse ilmseks valiidsuseks (ingl. *face validity*, *logical validity*). Füüsiliste testide ilmne valiidsus on kahtlemata kõrge, sest enamik protseduuri osalisi usub selle meetodi asjakohasusse. Uuringute järgi usuvad nii mees- kui naissoost kandidaadid rohkem neisse valikumeetoditesse, mille üle nad tunnevad end suuremat võimu omavat, näiteks elulooliste andmete esitamine, intervjuu ja füüsilise võimekuse testid; vähem usutakse kognitiivse võimekuse testidesse (Kluger, Rothstein 1993; Carless 2006). Mida suurem on kandidaadi soov politseinikuks saada, seda enam ta usub, et füüsiliste testide kasutamine valikul on õigustatud (Carless 2006).

USAs kasutab uute politseinike valimiseks füüsilise võimekuse testi vähemalt 80% politseiasutustest (Cochrane, Tett, Vandecreek 2003; Carless 2006; Lonsway 2003). See tundub ka põhjendatuna, sest politseitöös on palju tegevusi, mis nõuavad suurt füüsilist aktiivsust: peale patrullimise tuleb reageerida väljakutsetele ja tegutseda kriisiolukordades, ajada taga kurjategijaid, võidelda nende vastupanuga, tassida joobnud isikuid jne. Võimetus neid ülesandeid täita võib ohtu seada politseiniku enda, kolleegide ning kodanike elu ja tervise. Uuringud näitavad, et kui ei õnnestu välja praakida kandidaate, kes pole võimelised selliseid ülesandeid täitma, võib see kaasa tuua vigastusi, pikaajalise puude, tööjõu voolavuse ja madala tööviljakuse, mis kõik tähendavad organisatsioonile inimressursi ja raha kulu (Anderson, Plecas, Segger 2001). Mõistetav on ka politseijuhtide huvi füüsiliste testide vastu, sest nad peavad tagama, et politseinikud suudaksid neid ülesandeid täita ega saaks töö käigus vigastada. Peale valikuprotsessi osaliste on ilmne ka kodanike ootus: tänaval soovitakse näha tugevaid, sihvakaid ja sirgeid politseinikke, kes mõjuksid ainuüksi oma autoriteetse välimusega korralekutsuvalt. Tõenäoliselt on kõrge ilmne valiidsus põhjuseks, miks see küsimus Eesti ajakirjanduses suhteliselt vähe kajastamist leidis: avalikkus pidas seda otsust õiglaseks.

Legitiimne valiidsus

Hoolimata füüsiliste testide näilisest asjakohasusest uute politseinike valimisel on maailmas selle meetodi kasutamise üle maha peetud palju kohtuvaidlusi. Mitte kõik kandidaadid ei usu, et füüsiliste testide kasutamine on õigustatud, ja mõlema poole argumente kaalunud kohtunikud on oma subjektiivse õiglustunde järgi sageli otsustanud hagejate kasuks. Siit jõuame testi hindamise järgmise parameetri juurde, mis on Eestis vähe tuntud, kuid angloameerika õigussüsteemis väga tähtis. Nimelt on nendes riikides oluliseks testi kvaliteedi kriteeriumiks väike tõenäosus testi kasutamise tõttu kohtusse sattuda. Nii arvutatakse peale muu välja ka testide diskrimineeriv mõju (*adverse impact*), mida võiks pöördvõrdelise tähenduse järgi nimetada legitiimseks valiidsuseks: mida väiksem on tõenäosus testi kasutamise tõttu kohtusse

sattuda, seda kõrgem on selle legitiimne valiidsus. Legitiimsesse valiidsusesse suhtutakse tõsiselt, sest ebasoodsad kohtulahendid võivad organisatsioonile kalliks maksma minna nii kohtukulude, testide muutmise kui ka mainele tekitatud kahju mõttes (Terpstra, Kethley 2002). Näiteks Terpstra jt (2000) on kindlaks teinud, et aastatel 1978–2000 esitasid USA föderaalkohtule kõige rohkem kaebusi politseiniku, tuletõrjuja ja õpetaja ametikohale kandideerijad. Põhjusi, miks nende elukutsete tööandjad peavad rohkem kohtu vahet käima, võib olla mitu: testide sagedasem kasutamine nende kutsealal; elukutse populaarsus ja suurem kandidaatide hulk; aktiivsemad kandidaadid, kes on valmis oma õiguste eest seisma (Terpstra, Kethley 2002).

Kui vaadata kohtulahendeid, siis kostjad ehk organisatsioonid on võitnud keskmiselt 65% kõigist kohtuasjadest (59%, 66% ja 76% kohtuasjadest, kus teemaks oli vastavalt kas rassiline, sooline või vanuseline diskrimineerimine), kuid politseinike ja tuletõrjude tööandjad alla selle keskmise ehk 60% kohtuasjadest. Seevastu teenindustöötajate ja õpetajate tööandjad on võitnud vastavalt 75 ja 80% juhtumeid (Terpstra, Kethley 2002). Suhteliselt kõige rohkem minnakse kohtusse struktureerimata intervjuude ning kognitiivse ja füüsilise võimekuse testide pärast. Kõige väiksem on oht kohtusse sattuda struktureeritud intervjuude, proovitöö, hindamiskeskuse, laiendatud elulookirjelduse ja isiksusetesti kasutamise tõttu (Terpstra, Mohamed, Kethley 1999). Füüsilise võimekuse testide kasutamise pärast esitatakse kohtule võrdlemisi palju kaebusi ja tööandjad võidavad ainult 58% juhtudest (Terpstra, Kethley 2002). Võrdluseks: kognitiivse võimekuse testide vaidlustamisel, mida samuti palju ette tuleb, on võidetud 67% juhtudest (Terpstra, Kethley 2002) ja tegemist on ka tööga toimetuleku ennustamise poolest väga valiidsel valikumeetodiga (Bertua, Anderson, Salgado 2005; Hunter, Hunter 1984; Schmidt 2002; Schmidt, Hunter 1998). Üsna halvasti läheb tööandjatel kohtus struktureerimata intervjuude vaidlustamise korral (59%), kõige paremini aga siis, kui teemaks on struktureeritud intervjuu (100% ehk kõik kohtuasjad on võidetud). Tundub, et töösooritust paremini ennustavatel valikumeetoditel läheb kohtus paremini, kuid selge seos testide legitiimse valiidsuse ja hiljem tööga hakkamasaamist ennustava valiidsuse vahel siiski puu-

dub (Terpstra, Mohamed, Kethley 1999). See on ka mõistetav, sest kandidaadid teevad otsuse tulemused kohtusse kaevata iseenda soorituse, ilmse valiidsuse ja tajutud õiglustunde alusel, mitte testide objektiivsete tulemuste põhjal (Macan *et al.* 1994).

Legitiimset valiidsust võib pidada ilmse valiidsuse juriidiliseks vormiks, sest ka kohtunikud ei tee otsuseid objektiivsete tulemuste, vaid oma veendumuste ja juriidiliste normide põhjal, mis omakorda võivad sõltuda poliitilisest keskkonnast. Poliitikute ja juristide sekkumine teadlaste töösse võib mõnikord absurdsete tagajärgedeni viia.¹ Neil juhtudel on oht, et diskrimineerimis- ja kohtuhirmus kasutavad organisatsioonid ebatõhusaid, kuid kõrge legitiimse valiidsusega valikumeetodeid. Teisalt tuleb tõdeda, et kohtulahendid on sundinud teadlasi teste täiustama ja on selgelt avardanud teadmisi valikumeetodite, sealhulgas füüsiliste testide valdkonnas.

Mis on peamised põhjused, miks füüsiliste testide kasutamine politseiorganisatsioonidele kohtus halvasti lõpeb? Üldiselt näitab USA kohtupraktika, et kaotus järgneb sageli selliste testide kasutamisele, mille kohaselt sooritusvõime on ühes rühmas parem kui teises ja mille puhul tööandja ei suuda selgelt näidata testi seost tegeliku tööga (Schofield 1993). Uuringutest selgub, et füüsilisi teste kasutavates politseiorganisatsioonides on naisi kuni 31% vähem kui organisatsioonides, kus neid teste ei kasutata (Lonsway 2003). Huvitava võrdluse saab siin teha erineva õigusraumiga riikide vahel. Kui angloameerika õigusraumis on tehtud hulk pingutusi ja avaldatud palju uurimusi tõestamiseks, et füüsiliste testide kasutamise varjatud eesmärk on tegelikult naisi politseist eemal hoida (nt Birzer, Craig 1996: 93; Evans 1980; Gai-

¹Oma raamatus *Psühholoogia keerukusest* kirjeldab Jüri Allik mitmeid juhtumeid ajaloost, kus võimu juures olevad inimesed on tunnistanud teadlaste järeldused vääraks, sest poliitikud usuvad paremini teadvat, mis on tõde. Muu hulgas kirjeldab ta pretsedenti, kus Ameerika Ühendriikide Kongress kuulutas 1999. a peaaegu üksmeelselt oma otsusega ekslikuks laste seksuaalset väärkohtlemist käsitleva teadustöö tulemused, mis olid avaldatud ühes kõige mainekamas teadusajakirjas (*Psychological Bulletin*), sest need ei olnud kooskõlas üldise arusaamaga õigest ja valest (Allik 2009: 44–56). [Jüri Alliku kõnealune artikkel ilmus algselt *Akadeemias* (2002, nr 11, lk 2408–2422). *Toim.*]

nes, Falkenberg, Gambino 1993), siis meie politseikooli direktor tunnistab avalikult, et see ongi füüsiliste testide normide muutmise eesmärk (Postimees 2009c). Tegelikult ei ole tähtis, kas testid vähendavad naiste osakaalu politseis või mitte, kui nende kasutamine on õigustatud, nagu väidavad ka meie sotsiaalministeeriumi soolise võrdõiguslikkuse osakonna ametnikud (Maasalu 2009a). Kuid kohtuvaidlustes on selgunud, et paljudel juhtudel ei suuda tööandjad kohtule veenvalt näidata, kuidas füüsilised testid ikkagi tööga seotud on, ja kandidaadid, kes selle meetodi õigsuses kahtlevad, küsivad õigustatult, miks kasutatakse valiku tegemisel just näiteks kätekõverdusi, mitte trep jooksu, ja miks peab istesse tõusma just 25 korda, mitte 24 või 26. Niisiis on kõne all testi struktuuri ja sisu valiidsus.

Struktuuri ja sisu valiidsus

Testi sisu valiidsus näitab, mil määral läheb testi sisu kokku tegeliku tööalase käitumisega. Konstruktivaliidsus on sama asja veidi abstraktsem vorm, kirjeldades indikaatoreid, mis peaksid ennustama töö sisu, näidates samal ajal, kas instrumendi osad mõõdavad seda, mida mõõta tahetakse (Kuruganti, Rickards 2004). Testi osad peaksid omavahel hästi korreleeruma, kuid samal ajal ka hästi eristuma mõne teise testi konstrukti osadest. Neid kaht valiidsuskriteeriumi aitavad selgitada näiteks füüsilise võimekuse mõõtmiseks kasutatavad kätekõverdused ja 80 kg kaaluva nuku vedamine. Sisu valiidsuse seisukohalt on raske aru saada, miks peaksid politseinikud igapäevatoos kätekõverdusi tegema, küll aga on mõistetav, et mõnikord tuleb vedada 80 kg kaaluvat isikut. Proovitöö ehk töökatse kajastab otseselt töö sisu. Selle näite puhul oleks proovitöök 80 kg kaaluva nuku vedamine. Kätekõverdused oleksid aga testikonstrukti osa, mis jäljendab selliseid töö käigus ettetulevaid füüsilisi tegevusi nagu lükkamine ja tõmbamine, mida läheb vaja vastupanu osutava isiku puhul.

Üks võimalusi kohtukaotusi vältida oleks kutsuda FBI akadeemia eeskujul kokku personalitöö ja füüsiliste testide asjatundjatest ning juristidest koosnev seltskond, kes aitaks kehtestada juuriidiliselt paikapidavad füüsiliste testide nõuded (Schofield 1993). Kuid selleks et tegelikult kindlaks teha, kas testi sisu vastab töö

iseloomule, on politseiasutused sunnitud tegema töömõõtmisi ja -analüüse. Arvatakse, et kognitiivse ja füüsilise võimekuse testide suure kohtuasjade arvu üheks põhjuseks võibki olla hagejate veendumus, et tööanalüüs nende testide asjakohasust ei kinnita (Terpstra, Mohamed, Kethley 1999), kuid alati see nii ei ole. Paljud protsessid on siiski lõppenud kostja kasuks. Kriitilisi juhtumeid analüüsides on Farenholtz ja Rhodes (1986) välja töötanud füüsilise testi, mida tuntakse nimetuse all POPAT (*Police Officers' Physical Abilities Test* ehk politseinike füüsilise võimekuse test). See omakorda on aluseks Kanada kuningliku ratsapolitsei väljatöötatud PARE-le (*The Physical Ability Requirement Evaluation* (füüsilise võimekuse vajaduse hindamine; Anderson, Plecas, Segger 2001)). PARE loomise üheks eesmärgiks oli muu hulgas vähendada naiste diskrimineerimist. Farenholtz ja Rhodes kasutasid oma testi konstrueerimisel Osborni (1976) ning Wilmore'i ja Davise (1979) kirjeldatud küsimustikku ja keskmise meessoost kahtlusaluse füüsilise võimekuse näitajaid. Hilisemad uuringud on kinnitanud, et enesekohased küsimustikud korreleeruvad üsna hästi vaatlusandmetega (Anderson, Plecas, Segger 2001). Tööanalüüsid on näidanud, et kriitilise olukorra lahendamisel vajavad politseinikud võimekust probleemini jõudmiseks (tagaajamine), probleemi lahendamiseks (kinnipidamine) ja probleemi kõrvaldamiseks (tõstmine ja tassimine; Anderson, Plecas, Segger 2001). Hogani järgi saab politseitöö füüsilist osa kirjeldada kolme teguri abil: tugevus, vastupidavus ja liigutuste kvaliteet (1991b). Viimane hõlmab koordinaatsiooni, tasakaalu ja painduvust ning pole tegelikult nii oluline kui kaks esimest. Vastupidavuse mõõtmiseks sobivad kõige paremini nuku vedamine, sprint, pikamaajooks, takistusriba läbimine ja istesetõus, jõu mõõtmiseks aga maadlemise, tõstmise, tassimise, lükkamise ja tõukamisega seotud harjutused (Arvey *et al.* 1992).

Tööanalüüsid, mida hakati tegema selleks, et täpsemalt kirjeldada politseinikele esitatavaid füüsilisi nõudeid ja vähendada negatiivseid kohtulahendeid, on toonud esile uusi füüsilise võimekuse testimisega seotud küsimusi. Kui füüsilised testid on vajalikud, siis millised on ikkagi need kõige õigemad? Sest need testid, mida kandidaatide sõelumiseks kasutatakse, on äärmiselt mitmekesised. Lonsway (2003) on kirjeldanud 28 füüsilise võimekuse

testi, millest kõige levinumad on jooksmine ja nuku vedamine, kuid kasutatakse ka selliseid teste nagu relva laadimine laske-
 moonaga, redelist ülesronimine ning sõidukisse sisse ja sealt välja
 ronimine. Nende hulgas ei ole ühtki sellist, mida kasutaksid kõik
 politseiasutused. Tööanalüüside põhjal ei ole võimalik koostada
 ühtset, standardiseeritud testi, sest uuringute tulemused on liiga
 erinevad (nt Federal... 1993; Illinois Law... 1995; Landy 1992;
 Wollack... 1992). Ilmselt võib öelda, et tulemus sõltub piirkon-
 nast (Copay, Charles 1998). Kas see tähendab, et igas teenindus-
 piirkonnas tuleks politseinikele erinevad normid kehtestada? Krii-
 tilise olukorra lahendamine sõltub ka kurjategija isikust. Birzer ja
 Craig (1996) mõtsid pikema aja jooksul kahtlusallaste ja vangide
 füüsilist võimekust ning üritasid selle põhjal kirjeldada koguni
 füüsiliste nõuete sõltuvust aastaajast. Ent kuidas neid andmeid
 kasutada: kas politseinik peaks olema tugevam kõige tugevamast
 kurjategijast või vastama nende keskmisele tasemele? Kas vii-
 masel juhul lepitaks siis tõsiasjaga, et pooltest potentsiaalsetest
 õigusrikkujatest saadakse jagu, pooltest mitte? Ükskõik millise
 normi me aluseks võtame, ikka leidub keegi, kes on politseinikust
 tugevam või osavam. Uuringud näitavad aga midagi veelgi eba-
 meeldivamat: keskmine vang ja isik, kellega kriitilises olukorras
 tegeldakse, ongi politseinikust füüsiliselt paremas vormis. Col-
 lingwood (1974) võrdles keskmise politseiniku (naisi töötas tol
 ajal politseis üsna vähe) ja vangide füüsilist võimekust ning lei-
 dis, et vangide töövõime ja kardiovaskulaarne vastupidavus on
 suurem kui politseinikel, samuti on nende kehakaal, vererõhk
 ja vere kolesteroolisisaldus normile lähemal. Ka õigusrikkuja,
 kes ei pea alati tingimata vanglasse sattuma, on enamasti pare-
 mas füüsilises vormis kui politseinik, kes temaga tegeleb (An-
 derson, Plecas Segger 2001). Peale selle on õigusrikkuja suure
 tõenäosusega noor mees, alkoholi mõju all, enamasti vägivaldne ja
 vaimses seisundis, mis raskendab olukorra lahendamist. Rhodes
 ja Farenholtz (1992) kasutasid oma füüsiliste võimete testi loo-
 misel Kanada vangide keskmisi näitajaid. Selle testi läbis 55%
 teenistuses olevatest politseinikest. Niisiis võib öelda, et kui võtta
 füüsiliste normide kehtestamisel aluseks vangide või õigusrikkuja-
 te keskmine füüsiline võimekus, ei pruugi politseikoolidel jätkuda
 kandidaate, kes suudaksid testi läbida ja kooli pääseda. Riikides,

kus politseiõppeasutuste kandidaatide arv on piisavalt suur, nagu näiteks Rootsis (Lord 1998), võib organisatsioon endale muidugi ka palju rangemaid kriteeriume lubada.

Ent kuidas on siis politseinikud ikkagi hakkama saanud, kui seaduserikkujad on neist enamasti tugevamad? Politseinike töö analüüs näitab, et kriitilised juhtumid moodustavad politseitööst tegelikult väga väikese osa. Enamiku ajast (80–90%) politseinikud ainult istuvad, seisavad ja jalutavad (Anderson, Plecas, Segger 2001; Lonsway 2003). Hoffman ja Hickey (2005) kirjutavad, et erinevalt teleris nähtust tuli nende uuringu järgi, mille nad tegid 1993.–1999. a ühes suures äärelinnapiirkonnas, politseinikel jõudu kasutada ainult 5,9% juhtudel. Anderson, Plecas ja Segger (2001) kaitsevad füüsiliste sisseastumistestide vajalikkust, väites, et politseiniku töö on küll suures osas istuv, kuid ta peab igal hetkel olema võimeline kurjategijaid jälitama, kinni pidama ja eskortima, mis võib väga suurt pingutust nõuda.

Kuidas aga seletada seda, et politseinikud, kes peaksid igal hetkel olema valmis füüsiliseks pingutuseks, mida neil politseikooli sisseastumisel mõõdeti, hakkavad pärast kooli lõpetamist vormi kaotama (Charles 1982; Faulkner 1994; Gaines, Falkenberg, Gambino 1993)? Põhjuseks on ilmselt seesama istuv töö (Bonneau, Brown 1995; Gaines, Falkenberg, Gambino 1993), kuid ka ebatervislikud eluviisid (Shell 2005). USA politseinikud on kehvas vormis kui keskmine ameeriklane ja ka need, keda nad vahistama peavad (Collingwood, Hoffman, Samman 1995; Sweeney 1992). Shell (2005) on leidnud, et 80% USA politseinikest on ülekaalulised ja ligikaudu 1/3 neist rasvunute kategoorias. Samas uurimuses kirjeldatud politseinikud põevad enim artriiti ja vähki. Nad on vastuvõtlikumad depressioonile ja suitsiidialtimad ning pruugivad populatsiooni keskmisest 10% rohkem alkoholi. Sama on leitud paljudes teisteski uuringutes. Copay ja Charles, kes on neist ülevaate andnud (1998), leidsid 1998. a seisuga ainult ühe uuringu, mille andmeil politseinikud olid paremas füüsilises vormis kui populatsiooni keskmine (Franke, Anderson 1994). Kuigi kõigi tööandjate huvides on, et töötajad kasutaksid vähem haiguspäevi ja nende tööstaaž oleks pikk, sest see aitaks vähendada uute töötajate värbamise ja koolitusega seotud kulutusi, ei ole senised uuringud näidanud, et kõhukad politseinikud oma tööga hakkama ei saaks.

Kehakaalu suurenemine ja ebatervislikud eluviisid ei ole ainsad tegurid, mis politseinike füüsilist vormi mõjutavad. See halveneb ka töötajate vanuse kasvades. Tööanalüüsid näitavad, et politseitöö füüsiline osa teenistusaastate jooksul ei muutu (Farenholtz, Rhodes 1986; Bonneau 1988), kuid ometi ei ole paljude politseiüksuste ametijuhendis füüsilisi nõudeid töötajatele kehtestatud (International... 1988). Kui sisseastumisnõuded on tõepoolest tööga seotud ja kandidaadid peavad politseis töötamiseks teatud miinimumtasemele vastama, siis peaksid nad neid nõudeid täitma ka pärast kooli lõpetamist sõltumata soost, vanusest ja muudest asjaoludest. Mitmed uuringud on näidanud, et 14–40% juba töötavatest politseinikest ei suuda läbida füüsilisi teste, mis on kehtestatud sisseastujatele (FitForce 1997; Rhodes, Farenholtz 1992).

Lähtudes loogikast, et töö on kõigile ühesugune (Postimees 2009b), on Eestis Sisekaitseakadeemia politsei eriala vastuvõtul kehtestatud naistele ja meestele ühesugused füüsilised nõuded. Küll aga on olemas vanuselised erinevused nii nendessama- des vastuvõtunõuetes kui ka politseinikele kehtestatud kutsesobivusnõuetes ehk teisisõnu, normid muutuvad politseinike vanuse kasvades kergemaks.² Oleks igati loogiline, et politseikooli vastuvõtu käigus hinnataks, kas kandidaat on võimeline koolis omandama kutsesobivusnõuetele vastavat füüsilist võimekust, või äärmisel juhul, kas ta vastab politseinikele kehtestatud kutsesobivusnõuetele, isegi kui koolis nende oskuste omandamisele rõhku ei panda. Tegelikuses on vastuvõtu- ja kutsesobivusnõuded erinevad. Nii peavad kandidaadid sisseastumiskatsetel transportima 78-kilogrammist mannekeeni 20 m, sooritama trenažööril ülatõmmet, suruma rinnalt kangi, tegema istessetõuse ja jooksma 1500 m. Kutsesobivusnõuete täitmiseks peavad aga politseinikud jooksma 3000 m, tegema istessetõuse ja toenglamangus kätekõverdusi. Ainuke asi, mida kasutatakse nii vastuvõtul kui

²Vt siseministri 14. detsembri 2009 määrust nr 66 (RTL, 23.12.2009, 95, 1401): politseiametniku ning Politsei- ja Piirivalveameti kõrgema ametniku kutsesobivusnõuded, sh haridusnõuded, ning nende kontrollimise tingimused ja kord; Sisekaitseakadeemia 2009/2010. õppeaasta vastuvõtu kehalised katsed (http://vastuvott.sisekaitse.ee/bw_client_files/sisekaitseakadeemia_vastuvott/public/Testid%20ja%20blanketid/vastuvotukatsed.2009.pdf).

kutsesobivusnõuete täitmisel, on istesetõusud, kuid siingi ei lange normid kokku: vastuvõtukatsetel peavad kuni 29-aastased kandidaadid tegema ühe punkti saamiseks 34 istesetõusu, kutsesobivusnõuete täitmisel aga sama vanad mehed vähemalt 30 ja naised 25 istesetõusu. Peale selle ei ole kutsesobivusnõuete kohaselt politseitöö vastunäidustuseks ei vigastused, ülekaalulisus ega krooniliste haiguste esinemine, sest sellisel juhul on võimalik 3000 m jooks asendada 500 m ujumise, 2 km sõudmise (sõudeergomeetria) või kõnnitestiga. Erinevalt vastuvõtunormidest on kutsesobivusnõuded naistele ja meestele endiselt erinevad.

Organisatsioonid, mis kasutavad füüsilisi teste ja on nende vajalikkuse tõestamiseks oma tööd analüüsinud, ei ole tihti ikkagi võimelised küllalt veenvalt põhjendama, kui palju peaks kaaluma nukk, mida veetakse, või mitu korda tuleks kätekõverdusi teha. Üks olulisemaid põhjusi, miks sellistele küsimustele vastamine on keeruline, on tegurite rohkus, mis ülesande sooritamist mõjutavad: kriitilise olukorra lahendamine üksi või kolleegide abil, abi vajalikkus ja võimalikkus, keskkonna mõju ning politseinike individuaalsed omadused, mis võivad näiteks tingida ka otsuse vältida ülesannet ja selle täitmisest keelduda (Maher 1984). Paljudes politseiasutustes õpetatakse politseinikke hoiduma olukorda sekkumast, kui see on nende elule ja tervisele ohtlik (Lonsway 2003). Kuruganti ja Rickards (2004) soovivad analüüsi teha hoopis ülesannete kaupa, et näiteks õiguskorraldaja autost väljatõmbamise hindamisel arvestada peale füüsilise jõu vajaduse ka seda, millist mõju avaldavad meeskonnakaaslased, meeskonnas jagatud rollid, erivahendid ja ilmaolud. Kindlasti tuleb ette selliseidki olukordi, kus suur ja tugev inimene ei ole eelisolukorras, näiteks väikese liikumisruumi tõttu. Prenzleri (1996) arvates ei saa selliseid tööülesandeid simuleerida, sest kõiki asjaolusid, nagu varustus, koolituse tase, meeskonnatöö kvaliteet, isegi värava või ukse ülesleidmine tegelikus olukorras, teenistukoera või eriüksuse väljakutsumine ja paljud teised ettenägematud tegurid, ei ole võimalik arvesse võtta. Politseitöö ei koosne ainult füüsilisest võimekusest, ehkki analüüsi lugedes võib selline mulje jääda, sest need keskenduvad üksnes füüsilise koormuse mõõtmisele ja unustavad ära meeskonnatöö, erivahendite kasutamise oskuse, suhtlemisoskuse ja õppimisvõime. Me võime küll

kirjeldada politseinike füüsilist koormust, kasutades vaatlusandmeid ja enesekohaseid küsimustikke, ning koostada selle põhjal tööd matkivaid teste, kuid see ei tähenda, et need testid ennustaksid tegelikku töösooritust.

Ennustav valiidsus

Selleks et teada saada, kas füüsiliste testide kasutamisel uute politseinike valikul on mõtet, tuleks otsida seost sisseastumisel tehtavate testide tulemuste ja tegeliku töösoorituse vahel. Seda seost nimetatakse ennustavaks valiidsuseks (*predictive validity*). Ennustavat valiidsust võidakse mõõta mitmesuguste kriteeriumide järgi, nagu puudunud tööpäevade arv, juhtide hinnang, kodanike kaebused jne. Tihti räägitakse kirjanduses ka kriteeriumivaliidsusest (*criterion validity*), mis omakorda jagatakse ennustavaks ja sünkroonseks valiidsuseks (*concurrent validity*; Klerk 2008). Erinevus on selles, et ennustav valiidsus üritab prognoosida testi tulemuste põhjal töötaja sooritust mõne kriteeriumi suhtes tulevikus, sünkroonse valiidsuse puhul tehakse aga test juba töötavale inimesele ja saadud tulemust võrreldakse töötulemustega. Siin artiklis ei ole neid kahte eristatud ja juttu tuleb ennustavast valiidsusest laiemas mõttes.

Füüsiliste testide ennustavat valiidsust on kahjuks väga vähe uuritud. Võrdluseks olgu öeldud, et tööanalüüsi on USA-s tehtud ligikaudu 75% politseiasutustest (Cochrane, Tett, Vandecreek 2003). Põhjuseks on ilmselt asjaolu, et kohtule on testide kasutamise õigustamiseks piisanud tööanalüüsist. Õnneks leidub siiski ka uurimusi, mis aitavad füüsiliste testide töösooritust ennustavale võimele veidi valgust heita. Arvey jt (1992) on leidnud, et juhtide hinnang politseinike oskusele konflikte verbaalselt ja füüsilise jõu abil lahendada korreleerub politseinike maadlemis- ($r = 0,45$), tõstmis- ja kandmis- ($r = 0,48$), lükkamis- ja tõmbamisvõime ($r = 0,44$) ning üldise töösooritusega ($r = 0,31$). Uuringuid, milles on kindlaks tehtud positiivne seos füüsilise võimekuse testide tulemuste ja mitmesuguste töösoorituse kriteeriumide vahel, on siiski väga vähe. Paljudes uuringutes, kus on hinnatud töösooritust kriitiliste olukordade lahendamisel, mille käigus politseinikud on pidanud ka füüsilist jõudu rakendama, on

leitud, et seos füüsilise võimekuse ja juhtide hinnangute vahel on väga nõrk (Wiener 1994). Näiteks Prenzler (1996) on leidnud, et füüsiline tugevus on ebaolulisem kui läbirääkimisoskus ja kinnipidamistehnika. See tähendab, et füüsiline võimekus võib töösoorituse juures võrdlemisi tähtsusetu olla isegi olukorras, kus seda kasutada tuleb. Seepärast ei ole üllatav 808 Texase politseijaoskonnas tehtud küsitluse tulemus: füüsiline võimekus hinnati seal politseiniku kümnest omadusest kõige ebaolulisemaks (Texas... 2000). See oli isegi tähtsusetum kui välimus.

Politseinike surmajuhtumite analüüs näitab, et korralvalvurid ei saa tavaliselt surma mitte kehva füüsilise vormi tõttu, vaid valde otsuste langetamise tagajärjel ja põhjustel, mis ei sõltu neist endist (Charles 1982). Samuti on leitud, et füüsilise võimekuse järgi ei saa ennustada kallaletunge politseinikule (Maher 1984). Californias tehtud uuringud näitavad, et vigastuste ja surmade vältimisel on kõige olulisemaks teguriks koolitus (California... 2001). Koolitus, meeskonnatööoskus ja kriitiline mõtlemine on väga tähtsad ning füüsiliste testide abil hinnatav füüsiline võimekus neid omadusi asendada ei saa. Seepärast võime politseis näha mehi ja naisi, kes teevad oma tööd väga hästi, ehkki pole füüsiliselt kuigi tugevad ega suured (Charles 1982, 1983; Gaines, Falkenberg, Gambino 1993; Prenzler 1996).

Need järeldused seavad kahtluse alla füüsiliste testide kasutamise otstarbekuse politseinike valikul, eriti miinimumkriteeriumide rakendamise, millest kehvema tulemuse saanud kandidaadid konkursil edasi ei pääse. Miinimumkriteeriumi kasutamise korral tuleks väga selgelt näidata, et allpool teatud füüsilise võimekuse piiri ei saa inimene enam tööga hakkama. Sellise uuringu tegemine oleks väga keeruline, sest arvesse tuleks võtta ka muid omadusi, mis peale füüsilise võimekuse soodustavad ülesande lahendamist. Miinimumkriteeriumi kehtestamisel ei saa lähtuda ka valiidsusuuringutest, milles on kasutatud ainult valikuprotseduuri ja koolieksamid edukalt läbinud politseinikke, sest sellise valimi hulgas ei ole inimesi, kelle järgi saaks hinnata tööga mitte hakkamasaamise läve (vt nt Arvey *et al.* 1992; Wiener 1994).

Testide valiidsust uurides tuleb arvestada paljusid tegureid. Näiteks sõltuvad tulemused kriteeriumist, mille suhtes testide põhjendatust kontrollitakse. Oletame, et Eesti politseisse võetakse

tööle suur hulk sportlasi, keda motiveerib võimalus jätkata treeninguid ja osaleda võistlustel, ning uurimine näitab, et füüsiline tugevus ennustab tõepoolest edukat töösooritust patrullis. Kuid füüsilise võimekuse testid võivad positiivselt korreleeruda ka töölt puudunud päevade arvuga, mis võib olla suur sportlaste osalemise tõttu treeningutel ja võistlustel. Väikese valiidsuskoefitsiendi võib saada ka siis, kui seos testi ja kriteeriumi vahel on mittelineaarne. Näiteks vaimse võimekuse testide kasutamisel on leitud, et kuigi madal IQ ennustab koolis ja tööl kehvi tulemusi, ei pruugi kõrge IQ enam töösooritusega seotud olla (Burkhart 1980). Põhjus võib olla selles, et paljude testidega on hulk kandidaate välja praagitud ja allesjäänud kandidaatide hulgas ei pruugi seos enam välja tulla.

Füüsiliste testide valideerimisel on siinkirjutaja arvates kõige olulisem arvesse võtta koolituse mõju. Politseikoolituses on füüsilisel treeningul tavaliselt suur osakaal, samuti õpetatakse politseiõppeasutustes turvataktikat ja toimetulekut kriitilistes olukordades. Isegi kui füüsiline võimekus ennustab head töösooritust, ei pruugi seda teha füüsilise võimekuse sisseastumistest, sest vajalik võimekus võidakse omandada koolis. Paljud isikuomadused (sh isiksuseomadused, vaimne võimekus jt), mida ka vastuvõtu käigus tihti mõõdetakse, on suurel määral kaasasündinud (Johnson, Vernon, Feiler 2008; Segal, Johnson 2009), füüsiline võimekus aga treeningu käigus arendatav. Ilmekaks näiteks on Whetstone'i (1996) uuring 72 politseikadetiga, kellest pooltel paluti mõttes laskmist harjutada. Nende tulemus hilisemal lasketreeningul oli teiste omast tublisti parem.

Et füüsiline võimekus on üldjuhul arendatav, siis on füüsiliste testide kasutamine valikul eriti küsitav. Valikuprotseduuri eesmärgiks on sõeluda välja kandidaadid, kes oleksid koolituse käigus võimelised omandama tööks vajalikke oskusi. Füüsiliste testidega on võimalik läbi kukutada need kandidaadid, kellel on olemas sobivad eeldused, mida koolis omandada ei saa. Metaanalüüsid³ näitavad, et tähtsaimad kaasasündinud eeldused politseitööks on vaimne võimekus ja meelegendlus (Sanders 2003). Politseiorganisationsioonis tuleb tavaliselt valmis olla pidevateks muutusteks,

³Metaanalüüsi puhul kombineeritakse ja summeeritakse paljude sama nähtust puudutavate uuringute tulemused.

uute oskuste ja teadmiste omandamiseks, ning sellega toimetulekut aitavad kõige paremini ennustada just vaimse võimekuse testid (Moustafa, Miller 2003). Meelekindlus ennustab aga lihtsustatult ja lühidalt õeldes kohusetundlikkust ja töödistsipliini. Statistiliselt usuvadki politseiorganisatsioonid psühholoogilistesse testidesse rohkem kui füüsilistesse — esimesi kasutatakse 90% ja teisi 80% uuritud politseiasutustes. Peale selle ei kasutata üheski politseiorganisatsioonis ainult füüsilise võimekuse teste (Cochrane, Tett, Vandecreek 2003). Veel on oluline silmas pidada, et mõned organisatsioonid kontrollivad oma vastuvõtutestide õigsust koolituskõuet järgi (Pynes 2001). Kui õppekavas on põhiliselt füüsilised treeningud ja enesekaitse, siis on loomulik, et füüsilised vastuvõtutestid ennustavad koolis hakkamasaamist, kuid ei pruugi midagi näidata hilisema töösoorituse kohta. Seega on tähtis jälgida, et ka õppekava oleks vastavuses tegeliku töö vajadustega. Eesti politseis kasutatakse kompetentsuspõhist õppekava, mis on tegeliku töö vajadustega tihedamalt seotud kui n-õ tavaõpe (Laaneots 2004).

Peale koolituse mõju tuleb arvestada ka seda, et politseis on palju erinevaid töid. See tähendab, et kriteeriumid, mille suhtes testide ennustavat valiidsust hinnatakse, võivad olla tööst sõltuvalt erineva tähtsusega või hoopis erinevad. Näiteks võib füüsiline võimekus olla tähtis patrullpolitseinikule, kuid ebaolulisem noorsoopolitseinikule, analüütikule ja uurijale. Kuna Eesti politseisse võetakse kõik vastu konstaabli erialale ja alles hiljem minnakse üle teistele töödele, võidakse füüsiliste testidega vähendada heade uurijate ja noorsoopolitseinike osakaalu patrullpolitseinike arvelt, isegi kui need testid viimaste puhul asjakohased on.

Politseikooli direktor kirjutas *Postimehes* (2009b): “Kas te oskate nimetada mulle veel üht kooli, kus võetakse mehi ja naisi erinevate katsete alusel vastu? Tartu Ülikool võtab kõik ühtemoodi vastu,⁴ pärast tohtrid teevad kõik ühtemoodi tööd. Politseiametnikel on täpselt samamoodi — palka saavad kõik võrdselt, nõudmised peaksid ka olema siis võrdsed.” Kohasem oleks politseid

⁴Erandiks on siiski kehakultuuriteaduskond, kus vastuvõtul kasutatakse füüsilisi katseid, mille normid on meestele ja naistele erinevad. Toim.

võrrelda kaitseväge või päästeteenistusega, mille õppeasutustes on samuti kasutusel füüsilise võimekuse testid. Sama päeva *Postimehes* kirjutab kaitseväge personalijuht, et nemad füüsiliste testide soolisi erinevusi kaotada ei soovi, sest kaitseväes on mitmesuguseid töid, sealhulgas neid, mis sobivad naistele (Maasalu 2009b). Selles mõttes ei erine politsei kindlasti kaitseväest: ka politseis on mitmesuguseid töid, ja näiteks noorsoopolitseinikuna töötavadi enamasti just naised. Tööd erinevad üksteisest tõenäoliselt ka füüsilise koormuse poolest, kuid sooliste ja vanuselistele erinevustele vaatamata on füüsiliste testide kutsesobivusnõuded Eesti politseis kõigi ametite puhul ikkagi ühesugused, olgu tegemist patrullpolitseiniku, analüütiku, uurija või noorsoopolitseinikuga.⁵ Isegi päästeteenistusega ei ole politseid päris kohane võrrelda, sest näiteks Rafilson (1995) on leidnud, et päästetöötajatel on füüsilist pingutust nõudvate ülesannete hulk kaks korda suurem kui politseinikel.

Cochrane, Tett ja Vandecreek (2003) uurisid 155 politseiasutust ja leidsid, et kokku kasutati neis 36 valikumeetodit, kusjuures mitte ühtegi neist rohkem kui kuues politseiosakonnas. Suur valikumeetodite mitmekesisus näitab, et olukord politseinike valikul on äärmiselt segane ja puudub ühtne arusaam, mille põhjal see valik peaks toimuma ning millised oleksid parimad meetodid, normid ja protseduurid (Kuruganti, Rickards 2004). Mitmekesisus võib olla tingitud sellest, et asutuste konsultandid ja psühholoogid, kes neid meetodeid välja aitavad töötada, on erinevate teadmiste ja oskustega. Teisalt on seda võimalik seletada ka sellega, et politseiasutuste töö ja rõhuasetused varieeruvad ning kriteeriumid, mille suhtes meetodite põhjendatust üritatakse kontrollida, on erinevad. Ka konkreetse politseiasutuse töö iseloom võib aja jooksul muutuda sõltuvalt ühiskonnas valitsevast olukorrast, mis omakorda mõjutab kuritegevust. Näiteks Eesti politseinikel läheb 1991. a 1. märtsist kuni 1994. a 1. septembrini töötatud aeg staažiarvestusse kolmekordselt (Politsei ja piirival-

⁵Vt siseministri 14. detsembri 2009 määrust nr 66 (RTL, 23.12.2009, 95, 1401): politseiametniku ning Politsei- ja Piirivalveameti kõrgema ametniku kutsesobivusnõuded, sh haridusnõuded ning nende kontrollimise tingimused ja kord; Politsei- ja Piirivalveameti vastus selgitustaotlusele, 06.04.2010 nr. 4.4-03/15595.

veseadus §108, lg 6), sest esimesed aastad pärast iseseisvuse taastamist olid politseitöös hilisematest tunduvalt keerulisemad. Kui lähtuda sellest, et eri politseiasutustes on töö väga erinev ja ühtset valikumeetodit ei ole võimalik välja töötada, ei tohikski politseiasutused oma valikumeetodeid standardiseerida (Daniel 2001). Näiteks on mõne ametkonna arvates oluline vältida liigse jõu kasutamist politseinike poolt ja seda varakult ennetada, samal ajal kui teised panevad rohkem rõhku osavusele ja füüsilistele oskustele. Nii peetaksegi mõnedes politseiorganisatsioonides füüsilisi teste tähtsamaks kui teistes. Näiteks Kalle Klandorf (2007) rõhutab kehalise osavuse ja tugevuse tähtsust politsei tänavatöös ning tema arvates tuleks politseikoolitus tsiviilkoolitusest lahutada, et tagada kaitseväeline väljaõpe ja mundridistsipliin.

Politseinike töö iseloom võib osakonniti ja riigiti küll varieeruda, kuid sellest hoolimata on võimalik sarnase iseloomuga probleemide lahendamisele ka erinevalt läheneda. Nii väidavad paljud õpetlased, et tänapäeva politseitöö ei ole enam lihtsalt kuritegude vastu võitlemine, vaid pigem partnerlussuhete loomine kogukonnaga ja probleemide lahendamine (Lord, Schoeps 2000; Brown 1974; Goldstein 1977; Lynch 1976; Saunders 1970; Smith, Locke, Fenster 1970). Politseinike tähelepanu peaks olema üldisemalt suunatud elukvaliteedi parandamisele. Kogukondlik politseitöö tähendab usalduse suurendamist politsei ja kodanike vahel, nendevahelise psühholoogilise distantsi vähendamist (Rosenbaum 1994). Tegu on strateegilise muutusega ja täiesti uue lähenemisega politseitööle. Karistaja ja uurija asemel peaks politseinik olema vahendaja, kes aitab kogukonnal luua programme probleemide lahendamiseks (Osborne, Gaebler 1993: 50). Selline nihe rõhuasetuses nõuab politseinikelt pigem intellektuaalset kui füüsilist võimekust. Ka patrullpolitseinikult oodatakse füüsilise võimekuse asemel pigem suhtlemisoskust (Metchik, Witton 1995). Selleks et tagada intellektuaalne võimekus, mida on vaja igapäevaste sündmuste asetamiseks ühiskondlikku, poliitilist ja ajaloolist konteksti, ning hea analüüsi- ja probleemide lahendamise oskus, vajavad politseinikud kutseõppe asemel hoopis kõrgemat haridust (American... 1973: 212). Nende oskuste kontrollimisel peetakse parimaks valikumeetodiks vaimse võimekuse testi (Bertua, Anderson, Salgado 2005; Schmidt 2002).

Seega ei peaks mitte ainult valikumeetodid, vaid ka koolitusprogramm sõltuma sellest, milliseid probleeme politseinikud peavad lahendama. Politseinikele esitatavate nõudmiste erinevust illustreerib hästi sellesama vaimse võimekuse testi kasutamine, mille tulemuste põhjal saadetakse mõnes politseiasutuses koju kandidaadid, kelle tulemus on liiga hea, sest suurem vaimne võimekus võib viia suurema kurnatuseni ja tuua kaasa tööjõu voolavuse (Burbeck, Furnham 1985), teises aga kandidaadid, kellel see tulemus on liiga kehv (Pynes 2001).

Lühidalt öeldes tuleb meil ennustava valiidsuse hindamisel arvesse võtta tehtavat tööd, koolituse mõju, tööks vajalikke isikuomadusi ja politseitöö põhimõtteid. Peale nende on aga olemas ka erinevad tööstiilid indiviidi tasemel. Näiteks vanusest, soost või muudest asjaoludest tingituna võib politseiniku füüsiline võimekus olla alla keskmise, mistõttu ta on sunnitud füüsilise jõu kasutamise asemel valima teistsuguse tööstiili. See viib meid naiste ja meeste erinevuste juurde.

Kui konkreetne vastuvõtutest ennustab tegelikult ainult ühe rühma sooritust, ei pruugi me testi ennustavat valiidsust koguvalemis märgata. Samamoodi võib mõlema rühma sooritus hea olla, kuid tulemuse saavutamise erinev stiil võib märkamatuks jääda. Wiener (1994) on näidanud, et mehed ja naised saavad füüsilist jõudu nõudvate ülesannete lahendamisel oma juhtidelt enam-vähem ühesuguse hinnangu, kuid täpsem analüüs osutab sellele, et mehed kipuvad naistest sagedamini füüsilist aktiivsust nõudvaid ülesandeid täitma. Seda, et naised on politseitöös sama edukad kui mehed, on leidnud ka teised uurijad (Fry, Greenfield 1980; Grennan 1987; Martin, Jurik 1996; Snortum, Byers 1983), kuid mõnede arvates kasutavad naised pigem suhtlemisoskusel kui jõu kasutamisel põhinevat tööstiili (Lonsway 2003). Naispolitseinikud lahendavad paremini potentsiaalselt vägivaldseid vastasseise ja rakendavad väiksema tõenäosusega ülemäärast jõudu, sest neil esineb vähem autoritaarset suhtlemisstiili, mis provotseerib agressiivset käitumist (Grennan 1987; Independent... 1991; Perlstein 1972; Sherman 1975). Naispolitseinikud saavad kodanikelt vähem kaebusi ja süüdistusi liigse jõu kasutamises (Lonsway, Wood, Spillar 2002) ning lahendavad tõhusamalt koduvägivalla juhtumeid (Homant, Kennedy 1985),

mis kohati moodustavad peaaegu poole vägivaldsetest kuritegudest (Cassidy, Nicholl, Ross 2001). Politseiorganisatsioonile tervikuna võib naiste suurem osakaal kasuks tulla, sest selle tulemusena võivad paraneda töötingimused (Lonsway 2000). Arvatakse, et naiste osakaal politseis võib mõjutada seda, millist töömudelit kasutatakse. Näiteks naised on sagedamini orienteeritud kogukondlikule tööstiilile (Stanard... 1997) ja oma hoiakutes kodanike suhtes vähem küünilised (Worden 1993), mis omakorda toob kaasa vähem liigse jõu kasutamise juhtumeid (Worden 1995). Ühtlasi on leitud, et politseiasutused, mis seavad oma eesmärgiks pigem kuritegude lahendamise kui probleemide ennetamise, valivad politseinikke eeskätt stereotüüpselt maskuliinsete tunnuste alusel (Prenzler 1996). Naispolitseinikud on sageli psühholoogiliselt tervemad ja kehtestavad end edukamalt kui populatsiooni keskmine (Carpenter, Raza 1987).

Nende uuringute põhjal võiks öelda, et naised tuleb politseinike valikul hoopis meestele eelistada. Tegelikult see nii lihtne ei ole. On uurimusi, mis näitavad, et naispolitseinikud ei pruugi oma meeskolleegidest tööstiililt üldse erineda. Worden (1995) on analüüsinud 24 politseiasutust ja leidnud, et nais- ja meespolitseinike isikuomadustel olulisi erinevusi pole. Alpert ja Dunham (1999) ning Hoffman ja Hickey (2005) on näidanud, et naised ei kasuta meestega võrreldes suhteliselt ei rohkem ega vähem jõudu. Kuidas siis seletada mõnedes uuringutes täheldatud meeste ja naiste sarnasust? Worden (1993: 208) on leidnud, et naised, kes hakkavad politseinikuks, tarvitavad rohkem jõudu kui nende päritolupopulatsioon keskmiselt. Arvatakse, et naised, kelle vaated enamiku politseinike omadest erinevad, ei otsigi sellist tööd või jäetakse valiku käigus välja (Worden 1993: 208). Neil naistel, kes on valiku läbinud ja tööle pääsenud, on naiselikkuse näitajad madalamad kui näiteks meditsiiniõdedel (Kennedy, Homant 1981). Töökeskkond võib samuti naispolitseinike käitumist tugevalt mõjutada: nad võtavad sageli omaks meeskolleegide käitumisnormid ja muudavad oma algset suhtumist näiteks jõu kasutamisse (Worden 1993: 207, 231). Davis (1984) on leidnud, et Texase ja Oklahoma naismunitsipaalpolitseinikud on isegi märksa autoritaarsemad ja küünilisemad kui nende meeskolleegid. Samuti on võimalik, et kui naispolitseinikele ei meeldi algselt

jõudu kasutada, julgustab see õigusrikkujat vastupanu osutama ja seepärast hoopis suurendab jõu kasutamise juhtumite arvu (Hoffman, Hickey 2005). Niisiis on uurimustes esitatud andmed nais- ja meespolitseinike töö tõhususe kohta üsna vastuolulised ning sõltuvad ilmselt politseiasutusest ja keskkonnast, milles organisatsioon tegutseb, ja muidugi ka konkreetsetest inimestest.

Kuidas lähevad aga need teadmised kokku artikli alguses sõnastatud probleemiga — füüsiliste normide karmistamisega naiste arvu vähendamiseks? Uurimuste põhjal, milles on käsitletud jõu kasutamist naispolitseinike poolt, ei saa teha ühest järeldust, et naispolitseinikud teevad meestega võrreldes tööd halvemini. Sellest hoolimata võib nii meil kui mujal kohata skeptilist suhtumist naispolitseinikesse, mis võib viia selleni, et politsei õppeasutustesse pääseb neid oluliselt vähem ja neid ei usaldata patrullpolitseinikena, vaid otsitakse neile mõni kergem töö (Hoffman, Hickey 2005). See omakorda võib moonutada töösoorituse uurimise tulemusi ja diskrimineerida meeskolleege, kelle puhul erikohtlemist ei rakendata.

Naiste eemalehoidmine politseitööst võib olla tingitud hoopis muudest, soo-omastest “probleemidest”, millest tihti avalikult ei räägita. Näiteks võivad naised jääda lapseootele ja siis tuleb nende koht kellegi teisega täita, mis tekitab tööd korraldavatele juhtidele lisaraskusi. Kahjuks puuduvad andmed emapuhkuselt naasnud naiste töömotivatsiooni kohta: võib olla ei soovi ka nemed enam tänaval “narkareid” taga ajada ning juhtidel tekib raskusi nende motiveerimisega. Politseiasutustel on paljudel eelkirjeldatud põhjustel ilmselt lihtsam kui teistel organisatsioonidel naisi eemal hoida, sest probleemidest otse rääkida oleks poliitiliselt ebakorrektn.

Tuleme aga tagasi füüsiliste testide rolli juurde politseitöök vajaliku võimekuse sõelumisel Eestis. Nagu juba teame, on politseiorganisatsioonid oma tööstiililt ja keskkonnalt, milles nad tegutsevad, erinevad, mistõttu on täiesti võimalik, et Eesti õigusrikkumiste struktuuri ja politseitöö põhimõtteid arvestades ei saa siin naised politseiulesannetega nii hästi hakkama kui mehed ning politseijuhtide tõrjuv hoiak on õigustatud. Seda tuleks aga näidata vastavate uuringutega, milles soolised erinevused ja tulemuste seos valikumeetoditega oleksid selgelt kirjeldatud. Politsei- ja pii-

rivalveameti teatel sellist uuringut tehtud ei ole.⁶ Seetõttu pole ka teada, kas naised sekkuvad kriitilistes olukordades sündmustesse harvem kui mehed, kas nad on nende lahendamisel vähem edukad või kas neid on hakatud sagedamini lööma kui mehi, nagu kirjutab politseikooli direktor (Postimees 2009c). Seega tundub, et otsus naiste osakaalu politseis vähendada on tehtud subjektiivse hinnangu põhjal ega pruugi olla seotud nende töösoorituse tegeliku tasemega, vaid hoopis mingite muude teguritega.

Paraku tehaksegi selliseid otsuseid enamasti “kõhutunde” järgi, mitte uuringutele ja analüüsile tuginedes. Hogan (1991a) kirjutab oma põhjalikus ülevaates füüsiliste testide kasutamisest, et politseiorganisatsioonid teevad tõsise vea, uskudes, et politseitöö tegemiseks on vaja suurt jõudu. On üsna palju uuringuid, mis näitavad, et need uskumused toetuvad pelgalt stereotüüpidele ja meedia kuvandile politseiniku elukutsest kui millestki väga romantilisest. Politseitöö peamiseks sisuks on selle kuvandi järgi pättide tagaajamine ja kinnipidamine. Pole välistatud, et niisugust meediakuvandit aitavad omakorda kinnistada füüsiliste katsete nõuded. Sisuliselt tuleneb see eespool jutuks olnud ilmset valiidsusest. Isegi ettekujutus politseiniku elukutsest kui millestki väga ohtlikust, on tihti üle paisutatud (Hogan 1991a). Ohtlikkusest on politseitöö kahtlemata üle keskmise, kuid statistika järgi leidub ka palju ohtlikumaid elukutseid, mis ei paista silma füüsiliste testide kasutamisega. Näiteks Suurbritannias oli aastatel 1996–2005 kõige ohtlikumaks elukutseks kalalaeve kalur; sellele järgnesid jäätmejaamade ja päästetöötajad, põllumasinatega töötajad, teetöölised, katusepanijad ja ehitustellingute panijad (Roberts 2010). USA 2009. a kõige ohtlikumate elukutsete nimekirja eesotsast leiame samuti kalalaeve kalurid, jäätmejaamade töötajad, põllumehed ja katusepanijad ning peale nende veel metsatöölised, lendurid, metallitehaste töölised, elektrikud ning veoauto- ja taksojuhid (NowPublic 2009). Vähe sellest, et need elukutsed on ohtlikumad kui politseiniku oma, mitmed neist on ka füüsiliselt nõudlikumad. Kui võrrelda näiteks autos patrullivaid politseinikke metsa- või ehitustöölistega, siis on viimaste

⁶Vt Politsei- ja Piirivalveameti vastus selgitustaotlusele, 06.04.2010 nr. 4.4-03/15595.

igapäevane füüsiline koormus ilmselt palju suurem. Maher (1984) ja Lonsway (2003) oletavad, et füüsiliste testide valiidsus ei pruugi parem olla isegi iganenud pikkuse- ja kaalunõudest, millest 1950.–1970. aastatel hakati Põhja-Ameerikas järk-järgult loobuma. Just pikkuse- ja kaalunõude tõttu praagiti enne seda välja palju naisi (Evans 1980).

VÕIMALIKUD LAHENDUSED EESTI POLITSEIS

Füüsiliste testide ilmne valiidsus on kõrge, kuid tõendeid nende vajalikkuse kohta leidub vähe. See ei tähenda, et füüsiliste testide kasutamine oleks automaatselt vale. Mingi füüsiline võimekus on vajalik kas või selleks, et joobnud isikut tõstes selga ära ei tõmbaks. Kuid selleks et füüsilise võimekuse tähtsus ei jääks pelgalt oletuste tasemele, oleks vaja korralikke uuringuid, mis aitaksid kindlaks teha, millised võimed on politseitöös vajalikud ja milliseid teste on nende hindamiseks vaja kasutada. Oluline on, et need standardid töötataks välja professionaalsel tasemel ja ausalt. Uute tehnoloogiate kasutuselevõtt ja seadusemuudatused võivad töö iseloomu ja kohustusi muuta, mistõttu aeg-ajalt tuleks neid uuringuid korrata ja valikumeetodeid uuesti valideerida.

Eesti politseil oleks ilmselt kasulik alustada töösoorituse uurimisest, et kindlaks määrata töö tõhususe näitajad tööülesannete kaupa ning seejärel korralikult koostatud valimi töösoorituse tase. Neid tulemusi saaks võrrelda samade inimeste sisseastumiskatsete tulemustega, mis annaks vihje selle kohta, millised seni kasutatud testid ennustavad kõige paremini kandidaatide hilisemat töösooritust. Kui näiteks füüsilise võimekuse test ennustab hilisemat töösooritust, siis tuleks korraliku valimi ja tööanalüüsi abil — arvestades peale füüsilise võimekuse ka teisi omadusi — kindlaks teha, milline on minimaalne füüsiline võimekus rahuldavaks töösoorituseks ja kas seda on võimalik saavutada koolituse käigus või on tõepoolest vajalik ka mingi miinimumtase kooli vastuvõtmiseks. Viimasel juhul tuleks välja selgitada, milliste testidega oleks seda kõige parem mõõta. Näiteks Birzer ja Craig (1996) uurisid politseinike igapäevast füüsilist koormust ja leidsid, et politseinikel ei ole peaaegu kunagi vaja joosta pikka maad, samuti tuleb väga harva ette esemete lohistamist, palju sa-

gedamini aga objektide kandmist ja tõstmist. Selle uuringu järgi ei pruugi nuku vedamine ja pikamaajooks, mida Eesti politseikooli vastuvõtul praegu mõõdetakse, üldse sobida, küll aga nende asemel nuku tõstmine ja kandmine — kahtlemata raskem ülesanne — ning sprint. Töösoorituse uurimise käigus saaks ühtlasi uurida Eesti politseis töötavate naiste hoiakuid, töömeetodeid ja sekkumisjulgest kriitilistes olukordades ning võrrelda neid siin kirjeldatud teiste riikide kogemustega. Samuti on oluline kindlaks teha, millised on minimaalsed tervisenõuded selle töö tegemiseks ja vajaliku füüsilise võimekuse omandamiseks koolituse käigus ning milline on tervislike eluviiside ja üldise füüsilise vormi seos ühe või teise töösoorituskriteeriumiga. Peale kõige muu aitaksid need uuringud arendada Eesti politseiteadust kõige praktilisemas mõttes, sest sobiva tööjõu leidmine ja tõhus kasutamine nõuab pidevat kaasaskäimist teaduse ja tehnika arenguga.

Sõltumata töösoorituse uurimise tulemustest on oluline lahti mõtestada politseinike füüsilise võimekuse tähtsus ja koolituse osa selle saavutamisel. Ühelt poolt ei tohi füüsiliste testide ületähtsustamine vähendada potentsiaalselt heade töötajate võimalusi sisseastumisel ega tekitada tööjõu voolavust organisatsioonile kasulike töötajate hulgas. Teisalt saab senist füüsilise treenituse tähtsuse rõhutamise traditsiooni kasutada politseinike kehalise kohasuse ehk valmisoleku (ingl. *fitness*) ja tervise säilitamise populariseerimiseks organisatsioonis.

Isegi kui uuringud ei näita füüsilise võimekuse testide ja töösoorituse seost, on ometi teada, et terved ja heas vormis töötajad on kasulikud igale organisatsioonile. Näiteks on leitud, et politseinike füüsilise treeningu programmid pärast kooli lõpetamist parandavad peale jõunäitajate ja südame-veresoonkonna töö ka meeoleolu ja tööga rahulolu ning vähendavad stressi, ärevust ja vaenulikkust (Norvell, Belles 1993). Senine füüsiliste nõuete traditsioon võiks olla abiks tervislike eluviiside edendamisel politseis. Sellisel juhul ei tohiks aga füüsilised testid sisaldada liiga rangeid norme ega oluliselt mõjutada vastuvõtutulemusi. Kandidaatide sõelumiseks võiks kasutada teste, mis ei hinda mitte ainult füüsilist tugevust, vaid kehalist kohasust tervikuna. Kehaline valmidus (mitte kitsalt füüsiline tugevus ja vastupidavus) ennustab suure tõenäosusega töötajate paremat vaimset ja füüsilist tervist,

kõrgemat töömoraali, väiksemat puudumiste ja vigastuste arvu ning väiksemat tööjõu voolavust (Prenzler 1996; Mealey 1979; Shephard 1986).

Samal põhjusel kasutatakse töötajate valikul terviseuringuid, mis on küll tunduvalt kallim valikumeetod kui füüsilise võimekuse testid, kuid ennustavad üsna hästi töö käigus ettetulevate vigastuste hulka (Stanish, Wood, Campagna 1999; Wilmore, Davis 1979; Wood *et al.* 1982). Selleks et motiveerida politseinikke endaga tegelema ka pärast kooli lõpetamist, kasutatakse paljudes politseiorganisatsioonides spetsiaalseid toetusprogramme, näiteks lisatasu maksmist rahuldavas füüsilises vormis töötajatele (Hooper 2008) või teatud arvu treeningute kinnimaksmist (Kaplan, Barrett 1991). Siinkohal on oluline mainida, et tihti on selliste toetusprogrammide põhjuseks politseinike tervise halvenemine füüsilise aktiivsuse vähesuse tõttu (Smolander, Louhevaara, Oja 1984) ja organisatsiooni maine kahjustumine tänavapildis silma torkavate kõhukate politseinike tõttu (Copay, Charles 1998).

Kui organisatsioon tahab suuremat tähelepanu pöörata töötajate tervislikele eluviisidele ja kehalisele valmidusele, siis tuleks seda teha ka õppetöö käigus. Lisaks jõusaalile peaksid kadetid tähelepanu pöörama ka toitumisele, mõtlema suitsetamisest loobumisele, hoiduma alkoholist jne. Ideaaljuhul peaks iga kadett saama individuaalse programmi, mis lähtub tema konkreetsetest vajadustest (Copay, Charles 1998). Hinded peaksid seega sõltuma hoopis kehalise valmiduse, sealhulgas tervisenäitajate paranemisest, mitte pelgalt füüsiliste testide tulemustest.

Eestis nõutakse politseinikelt iga aasta füüsiliste normide täitmist ja paljude teiste ettevõtete ja organisatsioonidega võrreldes on loodud suurepärased tingimused spordiga tegelemiseks. Arvestades politseinike füüsilise võimekuse tähtsustamise traditsiooni politseiasutustes, saaks seda oskuslikul ümberkäimisel kasulikult rakendada tervislike eluviiside populariseerimiseks töötajate hulgas.

KOKKUVÕTE

Füüsiliste testide ilmne valiidsus on kõrge, kuid struktuuri valiidsus pigem madal, sest füüsilist pingutust nõudvate olukordade lahendamiseks on vaja teisi omadusi peale füüsilise võimekuse. Politseitöö analüüsimisel on neile muudele omadustele seni vähe tähelepanu pööratud. Füüsiliste testide ennustava valiidsuse kohta on samuti vähe tõendeid ja nende tulemuste hindamisel tuleks arvesse võtta politseiasutuste erinevat lähenemist politseitööle, tööülesannete paikkondlikke erinevusi, töötajate endi tööstiili erinevusi ja eriti treeningu mõju. Et füüsiline võimekus on treeningu käigus arendatav, ei pruugi selle hindamine uute politseinike valikul olla vajalik ka siis, kui füüsiline võimekus ennustab töösooritust. Koolituse ajal tuleks aga füüsiliste treeningute kõrval rohkem tähelepanu pöörata politseinike tervislike eluviiside edendamisele ja kasutada sagedamini individuaalset lähenemist.

Arvestades valikumeetodite äärmiselt suurt mitmekesisust politseiasutustes ning erinevusi tööülesannetes ja -viisis, peaks iga politseiasutus oma tööd analüüsima ja politseinike töösooritust hindama ning selle abil sobivad valikumeetodid leidma. Pole välistatud, et eri tööde jaoks tuleb luua erinevad valikumeetodid või vähendada nende valikumeetodite osa, mis takistavad mõne politseitöös vajaliku omadusega politseinike valikut. Näiteks, kuni puuduvad tõendid naiste sobimatuse kohta politseitööle, on nende arvu vähendavate valikumeetodite kasutamine põhjendamatu.

Kirjandus

- Allik, J. 2009. Kes kardab Virginia Woolfi? — J. Allik. *Psühholoogia keerukusest*. Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 44–56
- Alpert, G. P., R. G. Dunham 1999. The force factor: Measuring and assessing police use of force and suspect resistance. — *Use of Force by Police: Overview of Local and National Data*. Washington, DC: National Institute of Justice, pp. 45–60
- American Bar Association 1973. Standards relating to the urban police function. New York, NY
- Anderson, G. S., D. Plecas, T. Segger 2001. Police Office physical ability testing: Re-validating a selection criterion. — *Polic-*

- ing: *An International Journal of Police Strategies & Management*, Vol. 24, pp. 8–31
- Arvey, R. D., T. E. Landon, S. M. Nutting, S. E. Maxwell 1992. Development of physical ability tests for police officers: A construct validation approach. — *Journal of Applied Psychology*, Vol. 77, pp. 996–1009
- Bertua, C., N. Anderson, J. F. Salgado 2005. The predictive validity of cognitive ability tests: A UK meta-analysis. — *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 78, pp. 387–409
- Birzer, M. L., D. E. Craig 1996. Gender differences in police physical ability test performance. — *American Journal of Police*, Vol. 15(2), pp. 93–108
- Blumberg, A., E. Neiderhoffer, 1985. *The Ambivalent Force: Perspective on the Police*. New York, NY: Rinehart and Winston
- Bonneau, J. 1988. *Task Analysis RCMP: Surrey and Rural Studies*. Ottawa: RCMP Health Services Directorate
- Bonneau, J., J. Brown 1995. Physical ability, fitness and police work. — *Journal of Clinical Forensic Medicine*, Vol. 2, pp. 157–164
- Brown, L. 1974. The police and higher education: the challenge of the times. — *Criminology*, Vol. 12, pp. 114–124
- Burbeck, E., A. Furnham 1985. Police officer selection: A critical review of the literature. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 13(1), pp. 58–69
- Burkhart, B. 1980. Conceptual issues in the development of police selection procedures. — *Professional Psychology: Research and Practice*, Vol. 11(1), pp. 121–129
- California Commission on Peace Officer Standards and Training (California POST). 2001. *California Law Enforcement Officers Killed and Assaulted in the Line of Duty: 1995–1999 Report*. Sacramento, CA: Author
- Carless, S. A. 2006. Applicant reactions to multiple selection procedures for the police force. — *Applied Psychology: An International Review*, Vol. 55(2), pp. 145–167
- Carpenter, B. N., S. M. Raza 1987. Personality characteristics of police applicants: Comparisons across subgroups and with other populations. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 15, pp. 10–17
- Cassidy, M., C. J. Nicholl, C. R. Ross 2001. *Results of a Survey Conducted by the Metropolitan Police Department of Victims Who Reported Violence Against Women: Executive Summary*. Washington, DC: DC Metropolitan Police Department

- Charles, M. T. 1982. Women in policing: The physical aspect. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 10(2), pp. 194–205
- Cochrane, R. E., R. P. Tett, L. Vandecreek 2003. Psychological testing and the selection of police officers: A national survey. — *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 30, p. 511
- Collingwood, T. R. 1974. *A Comparison of Policemen versus Offender Fitness*. (Fitness Monograph Series.) Monroe: National Consortium for Education, et al., Vol. 1 (6)
- Collingwood, T. R., R. Hoffman, P. Samman 1995. FitForce administrator guide. — *Human Kinetics*. Champaign, IL
- Copay, A. G.; M. T. Charles 1998. Police academy fitness training at the Police Training Institute, University of Illinois. — *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, Vol. 21 (3), pp. 416–431
- Daniel, C. 2001. Is there “one best way” to select law enforcement personnel? — *Review of Public Personnel Administration*, Vol. 21 (3), pp. 237–247
- Davis, J. A. 1984. Perspectives of policewomen in Texas and Oklahoma. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 12, pp. 395–403
- Evans, D. H. 1980. Height, weight, and physical agility requirements — Title VII and public safety employment. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 8(4), pp. 414–436
- Faulkner, S. D. 1994. A Ralph Nader approach to law enforcement training: Subject control — unsafe at any speed. — *Police Studies*, Vol. 17(3), pp. 21–32
- Farenholtz, D. W., E. C. Rhodes 1986. Development of physical abilities test for municipal police officers in British Columbia. — *Canadian Journal of Applied Sport Sciences*, Vol. 11 (3), p. 124 (abstract)
- Federal Bureau of Investigation 1993. *Physical Fitness Testing in Law Enforcement*. Quantico, VA: FBI Academy
- FitForce 1997. Validation of physical fitness standards for the Idaho Department of Law Enforcement Peace Officers Standards and Training Academy. Unpublished report. Idaho POST
- Franke, W. D., D. F. Anderson 1994. Relationship between physical activity and risk factors for cardiovascular disease among law enforcement officers. — *Journal of Occupational Medicine*, Vol. 36(10), pp. 1127–1132

- Fry, L. W., S. Greenfield 1980. An examination of attitudinal differences between policewomen and policemen. — *Journal of Applied Psychology*, Vol. 65, pp. 123–126
- Gaines, L. K., S. Falkenberg, J. A. Gambino 1993. Police physical agility testing: An historical and legal analysis. — *American Journal of Police*, Vol. 12(4), pp. 47–66
- Goldstein, H. 1977. *Policing in Free Society*. Cambridge, MA: Bollinger Publishing Company
- Grennan, S. A. 1987. Findings on the role of officer gender in violent encounters with citizens. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 15, pp. 78–85
- Hoffman, P. B., E. R. Hickey 2005. Use of force by female police officers. — *Journal of Criminal Justice*, Vol. 33, pp. 145–151
- Hogan, J. 1991a. Physical abilities. — M. D. Dunnette, L. M. Hough (eds.). *Handbook of Industrial-Organizational Psychology*, 2nd ed. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, pp. 753–831
- Hogan, J. 1991b. The structure of physical performance in occupational tasks. — *Journal of Applied Psychology*, Vol. 76, pp. 495–507
- Homant, R., D. Kennedy 1985. Police perceptions of spouse abuse: A comparison of male and female officers. — *Journal of Criminal Justice*, Vol. 13, pp. 29–47
- Hooper, M. K. A. 2008. Weighty issue for Capitol cops. — *CQ Weekly*, Vol. 66(18), pp. 1148–1148
- Hunter, J. E., R. E. Hunter 1984. Validity and utility of alternative predictors of job performance. — *Psychological Bulletin*, Vol. 96, pp. 72–98
- Illinois Law Enforcement Training and Standards Board. 1995. *State of Illinois Basic Training Validation Project*. Springfield, IL
- Illinois Local Governmental Law Enforcement Officers Training Board. 1990. *P.O.W.E.R. Test: Peace Officer Wellness Evaluation Report*. Springfield, IL
- Independent Commission on the Los Angeles Police Department. 1991. *Report of the Independent Commission on the Los Angeles Police Department: Summary*. Los Angeles: Author
- International Association of Chiefs of Police. 1988. IACP 1987 annual law enforcement survey: executive summary. — *The Police Chief*, pp. 38–43
- Johnson, A. M., P. A. Vernon, A. R. Feiler 2008. Behavioral genetic studies of personality: An introduction and review of the results of 50+ years of research. — Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald H. Saklofske (eds.). *The SAGE Handbook of Personality Theory*

- and Assessment. Vol 1: Personality Theories and Models. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 145–173
- Kaplan, D. A., T. Barrett 1991. The finest or the fattest? — *Newsweek*, Vol. 118(25), p. 58
- Kennedy, D. B., R. J. Homant 1981. Nontraditional role assumption and the personality of the policewoman. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 9, pp. 346–354
- Klandorf, Kalle 2007. Vaene politsei ja peata haridussüsteem. — *Õhtuleht*, 05.05, www.oh tuleht.ee/index.aspx?id=228265
- Klerk, G. de 2008. Classical test theory (CTT). — M. Born, C. D. Foxcroft, R. Butter (eds.). Online Readings in Testing and Assessment. International Test Commission, www.intestcom.org/Publications/ORTA.php. Reviewed by Cheryl Foxcroft
- Kluger, A. N., H. R. Rothstein 1993. The influence of selection test type on applicant reactions to employment testing. — *Journal of Business and Psychology*, Vol. 8, pp. 3–25
- Kuruganti, U., J. Rickards 2004. The role of human factors engineering in establishing occupational fitness standards. — *International Journal of Industrial Ergonomics*, Vol. 34, pp. 451–457
- Laaneots, Annela 2004. Politseikadetid õpivad moodsa meetodi järgi. — *Maaleht*, 17.06, <http://paber.maaleht.ee/?page=&grupp=artikkel&artikkel=393>
- Landy, F. J. 1992. *Alternatives to Chronological Age in Determining Standards of Suitability for Public Safety Jobs*. University Park, PA: Pennsylvania State University, Center for Applied Behavioral Sciences
- Lonsway, K. A. 2000. *Hiring & Retaining More Women: The Advantages to Law Enforcement Agencies*. Los Angeles, CA: Feminist Majority Foundation, National Center for Women and Policing
- Lonsway, K. A. 2003. Tearing down the wall: Problems with consistency, validity, and adverse impact of physical agility testing in police selection. — *Police Quarterly*, Vol. 6(3), pp. 237–277
- Lonsway, K., M. Wood, K. Spillar 2002. Officer gender and excessive force. — *Law & Order*, Vol. 50(12), pp. 60–66
- Lord, V. B. 1998. Swedish police selection and training: issues from a comparative perspective. — *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, Vol. 21(2), pp. 280–292
- Lord, V. B., N. Schoeps 2000. Identifying psychological attributes of community-oriented, problem-solving police officers. — *Police Quarterly*, Vol. 3(2), pp. 172–190

- Lynch, G. 1976. The contributions of higher education to ethical behaviour in law enforcement. — *Journal of Criminal Justice*, Vol. 4, pp. 285–290
- Maasalu, Sandra 2009a. Politseikooli võrdsed nõuded võivad olla sooline diskrimineerimine. — *Postimees*, 28.07, www.postimees.ee/?id=146768
- Maasalu, Sandra 2009b. Sõjakooli ülem: lahinguväljal on kõik võrdsed. — *Postimees*, 28.07, www.postimees.ee/?id=146709
- Macan, T. H., M. J. Avedon, M. Paese, D. E. Smith 1994. The effects of applicants' reactions to cognitive ability tests and an assessment center. — *Personnel Psychology*, Vol. 47, pp. 715–738
- Maher, P. T. 1984. Police physical ability tests: Can they ever be valid? — *Public Personnel Management Journal*, Vol. 13(2), pp. 173–183
- Martin, S. E., N. J. Jurik 1996. *Doing Justice, Doping Gender: Women in Law and Criminal Justice Occupations*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Mealey, M. 1979. New fitness for police and fire fighters. — *Physician and Sports Medicine*, Vol. 7, pp. 96–100
- Metchik, E., A. Witton 1995. Community policing and its implications for alternative models of police officer selection. — P. C. Kratcoski, D. Dukes (eds.). *Issues in Community Policing*. Cincinnati: Anderson
- Metivier, G., R. Gauthier, R. Gaboriault 1982. A screening test for the selection of police officers. — *Canadian Police College Journal*, Vol. 6(1), pp. 1–12
- Moustafa, K. S., T. R. Miller 2003. Too intelligent for the job? The validity of upper-limit test scores in selection. — *S.A.M. Advanced Management Journal*, Vol. 68(2), p. 4
- Norvell, N., D. Belles 1993. Psychological and physical benefits of circuit weight training in law enforcement personnel. — *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 61(3), pp. 520–527
- NowPublic 2009. America's deadliest jobs 2009: A top 10 list. By Tina Kells. www.nowpublic.com/tech-biz/americas-deadliest-jobs-2009-top-10-list (31.08)
- Osborn, G. D. 1976. Physical agility testing: validating physical agility tests. — *The Police Chief*, Vol. 43(1), pp. 43–45
- Osborne, D., T. Gaebler 1993. *Reinventing Government*. New York, NY: Penguin
- Perlstein, G. R. 1972. Policewomen & policemen: A comparative look. — *The Police Chief*, Vol. 39, pp. 72–74

- Postimees 2009a. Juhtkiri: tugevad politseinikud. 27.07, www.postimees.ee/?id=146501
- Postimees 2009b. Paikuse politseikooli direktor kaitses muudatusi. 28.07, www.postimees.ee/?id=146931
- Postimees 2009c. Politseikool võrdsustas naised meestega. 28.07, www.postimees.ee/?id=146530
- Postimees 2010. Politseikoolis napib kadette. 27.08, www.postimees.ee/?id=304882
- Prenzler, T. 1996. Rebuilding the walls? The impact of police pre-entry physical ability tests on female applicants. — *Current Issues in Criminal Justice*, Vol. 7(3), pp. 314–324
- Pynes, J. 2001. The triumph of techniques over purpose revisited: Evaluating police officer selection. — *Review of Public Personnel Administration*, Vol. 21(3), pp. 219–236
- Rafilson, F. M. 1995. Legislative impact on fire service physical fitness testing. — *Fire Engineering*, Vol. 148(4), p. 83
- Rhodes, E. C., D. W. Farenholtz 1992. Police officers' physical abilities test compared to measures of physical fitness. — *Canadian Journal of Sport Sciences*, Vol. 17(3), pp. 228–233
- Roberts, S. E. 2010. Britain's most hazardous occupation: Commercial fishing. — *Accident Analysis & Prevention*, Vol. 42(1), pp. 44–49
- Rosenbaum, D. P. 1994. *The Challenge of Community Policing*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Sanders, B. A. 2003. Maybe there's no such thing as a "good cop": Organizational challenges in selecting quality officers. — *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, Vol. 26(2), pp. 313–328
- Saunders, C. B. Jr. 1970. *Upgrading the American Police: Education and Training for Better Law Enforcement*. Washington, DC: Brookings Institution
- Schmidt, F. L. 2002. The role of general cognitive ability and job performance: Why there cannot be a debate. — *Human Performance*, Vol. 15, pp. 187–210
- Schmidt, F. L., J. E. Hunter 1998. The validity and utility of selection methods in personnel psychology: Practical and theoretical implications of 85 years of research findings. — *Psychological Bulletin*, Vol. 124(2), pp. 262–274
- Schofield, D. L. 1993. Hiring standards. — *FBI Law Enforcement Bulletin*, Vol. 62(11), p. 27
- Segal, N. L., W. Johnson 2009. Twin studies of general mental ability. — Yong-Kyu Kim (ed.). *Handbook of Behavior Genetics*. New York, NY: Springer Science—Business Media, pp. 81–99

- Shell, D. E. 2005. Physical fitness. Tips for the law enforcement executive. — *FBI Law Enforcement Bulletin*, Vol. 74(5), pp. 27–31
- Shephard, R. J. 1986. Fitness and health in industry. — M. Hebbelinck, R. J. Shephard (eds.). *Medicine and Sport Science*, Vol. 21. Basel: Karger, pp. 223–256
- Sherman, L. J. 1975. An evaluation of policewomen on patrol in a suburban police department. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 3, pp. 434–438
- Smith, A. B., B. Locke, A. Fenster 1970. Authoritarianism in policemen who are college graduates and non-college police. — *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, Vol. 61, pp. 313–315
- Smolander, J., V. Louhevaara, P. Oja 1984. Policemen's physical fitness in relation to the frequency of leisure-time physical exercise. — *International Archives of Occupational and Environmental Health*, Vol. 54, pp. 295–302
- Snortum, J. R., J. C. Byers 1983. Patrol activities of male and female officers as a function of work experience. — *Police Studies*, Vol. 6, pp. 63–72
- Stanard & Associates Inc. 1997. An investigation of police officer morale. Chicago: Author (available from the author at www.stanard.com)
- Stanish, H. I., T. M. Wood, P. Campagna 1999. Prediction of performance on the RCMP physical ability requirement evaluation. — *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, Vol. 41(8), pp. 669–677
- Sweeney, L. 1992. Strength training, for your job, for yourself. — *Law and Order*, Vol. 40(3), pp. 32–37
- Terpstra, D. E., R. B. Kethley 2002. Organizations' relative degree of exposure to selection discrimination litigation. — *Public Personnel Management*, Vol. 31(3), pp. 277–292
- Terpstra, D. E., R. B. Kethley, R. T. Foley, W. T. Limpayom 2000. The nature of litigation surrounding five screening devices. — *Public Personnel Management*, Vol. 29(1), pp. 43–54
- Terpstra, D. E., A. A. Mohamed, R. B. Kethley 1999. An analysis of federal court cases involving nine selection devices. — *International Journal of Selection and Assessment*, Vol. 7(1), pp. 26–34
- Texas Commission on Law Enforcement Officer Standards and Education. 2000. Survey report on the activities of Texas Law Enforcement Agencies 1999. www.tcleose.state.tx.us

- Whetstone, T. S. 1996. Mental practice enhances recruit police officers' acquisition of critical psychomotor skills. — *Police Studies: Intl Review of Police Development*, Vol. 19(1), pp. 19–43
- Wiener, J. 1994. *Physical Abilities Test: Follow-up Validation Study*. Sacramento: California POST
- Wilmore, J. H., J. A. Davis 1979. Validation of a physical abilities field test for the selection of state traffic officers'. — *Journal of Occupational Medicine*, Vol. 21(1), pp. 33–40
- Wollack and Associates 1992. *Multijurisdictional Law Enforcement Physical Skills Survey*. Sacramento, CA: Wollack and Associates
- Wood, S. D., R. Kreitner, G. M. Friedman, M. Edwards, M. A. Sova 1982. Costeffective wellness screening: A case study of 4,524 law enforcement officers. — *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 10(3), pp. 273–278
- Worden, A. P. 1993. The attitudes of women and men in policing: Testing conventional and contemporary wisdom. — *Criminology*, Vol. 31(2), pp. 203–236
- Worden, R. E. 1995. The causes of police brutality: Theory and evidence on police use of force. — W. A. Geller, H. Toch (eds.). *And Justice for All: Understanding and Controlling Police Abuse of Force*. Washington, DC: Police Executive Research Forum, pp. 31–60

MARGUS TÕNISSAAR (sünd. 1971) on lõpetanud Tartu ülikooli psühholoogia ja sotsiaaltöö erialal 2000. a; psühholoogiadoktor (2006, TÜ). Töötanud muu hulgas politseiameti personalitalituse politseijuhtivinspektorina, praegu OSCE politseikonsultant. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Valedetektor” (2001, nr 4, lk 795–824).

ARVUSTUS

EESTI RAHVUSE KUJUNEMINE

Eesti ajalugu. V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 2010. 503 lk.

Suur töö on jõudnud lõpule. 1935. aastal ilmus mitmeköitelise *Eesti ajaloo* esimene osa, 2005. aastal aga tänapäevani välja jõudev viimane, kuues köide. Vahele jäi viies osa, mille teemaks on rahvuse sünd 19. sajandil ja mille ilmumist on tulnud kaua oodata. Esimese ja nüüd valminud uusima köite ilmumise vahele jääb koguni 75 aastat ehk ajajärk, mil Eestis ajalugu küll tehti, kuid ajalugu kirjutada ei olnud alati võimalik.

Eesti iseseisvuse taastamise järel ilmunud IV (2003), V ja VI osa esindavad tänapäevast ajalouuurimist, seevastu 1930. aastate teisel poolel ilmunud köited kuuluvad pigem ajalookirjutuse klassikaliste teoste hulka. Juba on aga käsil ka töö kolme esimese köite asendamiseks uute-ga.

Äsja ilmunud köide hõlmab ajajärku pärisorjuse kaotamisest kuni Vabadussõjani ehk aastaid 1816/1819–1918, seega üsna täpselt sada aastat. Need piiritlevad aastad sobivad hästi. Muidugi oleks võinud V osa lõpetada ka 1917. aastaga ja VI osa alata Eesti iseseisvusajaga. See aga polnud enam võimalik pärast seda, kui juba aastaid tagasi oli ilmunud Vabadussõjaga alanud VI osa. Võttes iseseisvuse saavutamise ja 1918. aasta Saksa okupatsiooni vaatluse alla V köites, osutab see, kuidas iseseisvumine seostub orgaaniliselt 19. sajandi rahvusliku liikumise ja rahvuse sünniga. Muidugi ei tähenda see, et rahvuslik liikumine oleks otsejoores viinud iseseisva riigi tekkimiseni. See oli ikkagi paljude tegurite koosmõju tulemus.

Mind paneb natuke imestama, et raamatus ei ole mingisugustki eessõna, s.t toimetuse teadaannet lugejaile, milles oleks selgitatud nii teose kirjutamise kui ka toimetamise põhimõtteid. Autorkond aga — Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm, Mart Laar, Mati Laur, Lea Leppik, Aadu Must, Tiit Rosenberg, Tõnu Tannberg, Sulev Vahtre — kuulub või on kuulunud 19. sajandi parimate asjatundjate hulka Eestis.

Nendest kõige mahukam on Tiit Rosenbergi, Toomas Karjahärma, Mart Laari ja Ea Janseni kirjutatud osa.

Selline üldkäsitlus nagu *Eesti ajalugu* toetub alati üksikuurimustele. Kui nendest moodustunud aluspind on nõrk, ei saa sellele rajada kindlat ehitist. Iga peatüki alguses on osalt kommenteeritud historiograafiline osa ja raamatu lõpus veel pikk, kogu teoses käsitletud ajajärku hõlmav historiograafia. Nendest on selgesti näha, kui palju on iseseisvuse taastamise järel nii Eestis kui ka välismaal ilmunud uurimusi Eesti 19. sajandi ajaloo kohta. See olukord on tänapäeval paljuski hoopis teine kui paarkümmend aastat tagasi. Tarvitseb vaid nimetada näiteks Ea Janseni, Mart Laari ja Toomas Karjahärma, aga ka paljude teiste põhjalikke eriuurimusi.

Sellist paljude autorite kirjutatud avarat üldkäsitlust tuleb hinnata just nimelt tervikuna, takerdumata liialt üksikasjadesse. Teose haare ongi kõikehõlmav. Pilt on üldiselt maalitud laia pintsliga, kuid lugeja rõõmuks on paljudes kohtades tõstetud esile ka huvitavaid üksikjuhtumeid või -detaile.

Teose loogiline ja tasakaalus sisukord jaguneb kolme põhiossa: "Riik, rahvas ja majandus", "Rahvuslik ärkamine ja venestamine" ning "Revolutsioon ja sõda". Esimeses osas tutvustatakse Eesti ühiskonna arengu põhijooni 19. sajandi algusest kuni 20. sajandi alguseni. Seejärel pööratakse tagasi 19. sajandi keskpaika ja asutakse vaatlema rahvusliku liikumist ning venestamist. Järgneb 1905. aasta revolutsioon, Esimene maailmasõda ja iseseisvumine. Ühiskonna arengu iseloomustamine kogu sajandi vältel kohe alguses on hea lahendus. Rahvusliku liikumise sünni ja läbimurret ei ole võimalik mõista selle aluspõhja tundmata.

Esimeses peatükis seatakse Eesti kõigepealt ka kogu Euroopa 19. sajandi poliitilise ja majandusliku arengu taustale. Seejärel antakse ühe keisri ajalt teisele liikudes üldpilt Venemaa ajaloost ja alles siis keskendatakse Balti provintsidele. Nii ei jää eestlased hulpima omaette üksikule saarele Euroopa ajaloos, vaid nad ankurdatakse kogu maailmajao arengujärgkude külge.

Võrdlemisi suurt tähelepanu pööratakse Krimmi sõjale (1853–1856) ja selle järelmitele. See on ka põhjendatud, sest kõnealune sõda raputas Vene riiki ja ühiskonda ning andis tugeva impulsi nende ajakohastamiseks. Mahtra mässu (1858) on käsitletud ilma paatoseta. See mäss tekitas Peterburis lausa paanikat ja Venemaa teisitimõtlejate väljaannetes hakati tähelepanu pöörama Eesti- ja Liivimaa talupoegade olukorrale. Isegi Kölni ja Augsburgi ajalehed kirjutasid, kuidas Eestis toimunud "losside põletamine, aadlike tapmine, röövimised".

Maaomandussuhete murrangut vaadeldes tõstetakse *Eesti ajaloos* esile muu hulgas esimesi eestlasist mõisaomanikke. Mitteaadliku jaoks oli üheks seaduslikuks mõisa omandamise võimaluseks pandiost. Üks esimesi eesti rahvusest mõisnikke oli Helme kihelkonna Taagepera mõisa Sõnni talu rentnik, Patküla mõisa rendihärra ja Roobe mõisa pandihärra Mats Erdell (1792–1847).

Selliseid varem “tundlikuks” peetud küsimusi, nagu näiteks baltisakslaste rahaline toetus Johann Voldemar Jannseni ajalehele või rahvusliku liikumise eri suunad, on vaadeldud objektiivselt. Iseäranis nüansseeritult on kirjeldatud Jakob Hurda ja Carl Robert Jakobsoni suhet. Rahvusliku liikumise arengut kirjeldatakse püramiidina: “Selle tipus olevad tegelased äratasid oma tegevuse või isikliku mõju kaudu rahvuslasteks mingi hulga inimesi enda ümber. Need omakorda muutsid rahvuslasteks järgmise, veidi suurema ringi — ja nii edasi.”

Kirikuajaloole on pühendatud üle kümne lehekülje, mida see kahtlemata ka väärrib. Iseseisvusmõtet käsitledes on välditud väikeste rahvaste ajalookirjutusele tavalist viga ega pole selle mõtte juuri otsitud liiga sügavalt ajaloo hämarusest. Eestlastest poliitikute visioone kirjeldatakse nii: “1917. aasta suvel ja sügisel valitses eesti poliitilises juhtkonnas arvamus, et Eesti eraldumine Vene riigist pole võimalik: seda ei lubaks Vene valitsus ega Antandi suurriigid, ka ei tuleks väike Eesti iseseisvalt majanduslikult toime. Jüri Vilms kirjutas “Päevalehes”: “Meie nõuame föderatsiooni. Iseseisvus läheks meil raskeks kanda, kui me peakski kord tema kätte saama.””

Laiale lugejaskonnale mõeldud üldkäsitluses tuleb alati täpselt vaadida, kui palju tuua välja neid nähtusi, mille kohta ajaloouurijaid on jäänud eri seisukohtadele või mille üle veel vaidlevad. Nii ei ole ka *Eesti ajaloos* näiteks hakatud lähemalt analüüsima venestamise sisu ja selle eri külgi, mille üle viimasel ajal on tekkinud teaduslik vaidlus.

Mõnes kohas, näiteks lk 61 ja 264, oleks lugejal kergem olnud, kui aine oleks esitatud tabelites. Raamatu värvilised kaardid on selged, kuid neid oleks võinud olla rohkem. Lk 256 oleva kaardi juures “Eestlaste rahvuslik aktiivsus ärkamisajal” jäin mõtlema, milliste kriteeriumide alusel see rahvuslik aktiivsus on välja arvestatud.

Agasellest ma ei saa aru, miks on pildid raamatus kirjamargisuurused. Sellisena ei tekita nad lugejais rõõmu, vaid vastupidi, hoopis ärritavad, sest näiteks on isikuid tutvustada tahtvad grupipildid nii väikesed, et neilt pole võimalik inimesi ära tunda.

Ja hea pole ka see, et on jäetud kasutamata võimalus anda pildiallkirjade kaudu lugejale lisainformatsiooni. Praegu on pildiallkirjad lausa minimaalsed. Tegelikult on aga asjaolud üldiselt nii, et osa lugejaid vaatab

raamatust ainult pilte ja loeb nende all olevat teksti. Seepärast tulebki seal anda informatsiooni, et lugeja vähemalt midagigi õpiks. Muidugi võib olla, et kuna Eestis on kirjaoskus juba väga ammu üldine, teavad raamatu tegijad, et riigis ei leidu laisku lugejaid ja iga selle raamatu kättevõtnu loeb selle ka kaanest kaaneni läbi. Ja et seepärast polegi pildiallkirjades rohkem informatsiooni vaja anda, seda saab ka tekstist endast.

Eesti ajalugu käsitleb üsnagi tasakaalukalt sotsiaal-, majandus- ja poliitilist ajalugu. Selle kõrval on kõrgkultuurile pööratud aga liiga vähe tähelepanu. Sellele lisandub veel asjaolu, et näiteks arhitektuuri ja kujutava kunsti puhul oleks võinud olla rohkem hoonete ja kunstiteoste pilte. Näiteks lk 394 on fotod kolmest kunstnikust. Nad on ju tõepoolest toredad härrad, kuid ometi oleks huvitavam näha hoopis reproduktsioone nende töödest.

Kokkuvõttes on aga *Eesti ajalugu* igal juhul Eesti ajaloolaste õnnestunud jõudemonstratsioon. Ajaloo uurimise uusimatele saavutustele tuginev ja väga hea kutseoskusega kirjutatud nõrke üldkäsitlus avab meile avara ning värvika panoraami Eesti ajaloost 19. sajandil.

Seppo Zetterberg

Soomekeelsest käsikirjast
tõlkinud Mart Orav

SEPPO ZETTERBERG (sünd. 1945) on Jyväskylä Ülikooli üldajaloo professor, Soome Akadeemia liige. Aastatel 1994–1996 oli Seppo Zetterberg Soome Instituudi juhataja.

ABSTRACTS

TAIVO LIIVA. **On the birth of an epoch under the baton of Isaac Newton**

People have always felt the influence of gravity, but the essence of the phenomenon found a scientific explanation relatively recently, in 1686, when Newton's work Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica was published. Namely this year marks the beginning of contemporary physics and a new epoch in science. Newton is also known for having said, "If I have seen further it is only by standing on the shoulders of giants." These giants were Galileo Galilei, Rene Descartes and Johannes Kepler.

Galileo formulated the following law about the motion of falling bodies in the gravitation field: if there is no resistance, all bodies, regardless of their weight fall at exactly the same speed and acceleration. This way, the concept of free fall of a body was achieved. Using his skill of abstraction and intuition, Galileo formulated two other important principles. The law of inertia: a body moving on a level surface will continue in the same direction at a constant speed unless disturbed. The principle of superposition: If a body is subjected to two separate influences, each producing a characteristic type of motion, it responds to each without modifying its response to the other.

The following great step to understanding of motion was taken by Descartes. He managed to find how one body makes another move and reached one of the most significant categories of laws of nature — the laws of conservation. While solving the problem of collision of two bodies, Descartes made use of the law of conservation of momentum: if two bodies collide, the momentum can be transferred from one body to another, but the total momentum can neither increase nor decrease. It follows from that law that the motion of the mass centre of a system cannot be changed by the internal forces of the same system.

The law of inertia, the principle of superposition and the law of conservation of momentum became the foundation for Newton's laws.

The conflict between the Earth- and Sun-centred world pictures culminated in the works of Tycho Brahe and Johannes Kepler. After Brahe's death, Kepler used Brahe's observation data to determine the mathematical form of orbits in the Sun-centred system. Until then, Kepler and Galileo had only mapped the motion of bodies and reached their laws empirically, but these also had to be proved mathematically — the reasons for those motions had to be shown.

The main problem in Newton's Principia was derivation of the orbits of the Sun-centred system from his law of gravity where the attraction is proportional to the mass of both bodies and inversely proportional to the square of the distance between them. Through the motion of the Moon, he could relate this force to gravitational acceleration on the Earth. This was the first time a connection was observed between a celestial and a terrestrial phenomenon.

In his Principia, he presented in detail his three laws. In Newton's First Law, we can recognize Galileo's law of inertia. His Second Law or the main law of dynamics states that the change of momentum of a body is proportional to the impulse impressed on the body, and happens along the straight line on which that impulse is impressed. In most cases the masses of the bodies exchanging impulses remain constant, and only their speeds change. In this case the geometrical sum of all the forces influencing a point is proportional to the acceleration of the point. Newton called the proportionality factor before the acceleration vector the mass of a point. According to the Third Law, to every action there is always an equal and opposite reaction: or the forces of two bodies on each other are always equal and are directed in opposite directions. By this law, Newton just emphasizes the conservation of impulse, as it was formulated by Descartes and Huygens. The Second Law, however, is entirely Newton's own.

The article also includes a short biography of Newton. (Auth.)

MAARJA LÕHMUS, HELLE TIIKMAA, ANDRES JÕE-SAAR, ANTS JOHANSON. Designing of Estonian identity: The path of choices for broadcasting

The article focuses on the developing stages of Estonian public broadcasting from 1990–2010. After the fall of the party-governed media system of the Soviet Union, the idealistic vision of building up a western-style civic society and public service broadcasting system prevailed, while broadcasting got tangled in the lack of visions of development and continuous decrease in funding. The building of a public service broadcasting system has not been stated as a real national goal in Estonia. Belief in the negative effect of delimiting of the freedom of an entrepreneur together with individualistic ideology won; the role of uniting people and informational environment of citizenry was left in the background. Hence, the idealistic vision of the role of public service broadcasting as the bearer and creator of national culture is in constant contradiction with everyday practicalities. Sociocultural vision was formulated in the texts of legal acts, development plans and political statements, but the real decisions for directing the broadcasting system were guided by the liberal market model. The preference given to commercial media has caused constant insufficiency in funding public service broadcasting and has thereby forced on public service broadcasting choices between content and technology, continuously diminishing the share of quality programming. The instability was also increased by pivotal decisions of restructuring which did not permit the long-term planning and realisation of plans. In the article we present the developing stages, the reasons behind and the results of the contradiction. (Auth.)

RIHO SAARD. On the birth of the Estonian Evangelical Lutheran Church

When discussing the origin of the idea of a free people's church in Estonia and the birth of the Estonian Evangelical Lutheran Church (EELC), the following facts should be reconsidered. The first project for a national church was compiled by Ado Grenzstein, a layman, who was inarguably one of the most essential trailblazers in reorganization of the church. Grenzstein's ideas were repeated in Villem Reiman's essays in 1905.

The congress of Estonian congregations' delegates in Tartu in 1917 was neither spontaneous nor exceptional but one of the preparatory congresses meant to precede the General Synod of the Evangelical Lutheran Church of Russia. The preliminary conferences of the General Synod where a draft for the new church structure had to be compiled for presentation to the Constituent Assembly took place in St. Petersburg on 27–29 July 1917 and 24–26 January 1918. Due to the development of political events, the General Synod planned for the autumn of 1918 could not be held.

The 1917 congress of delegates of Estonian congregations did not proclaim an independent Estonian church but formulated the principles according to which, in the delegates' opinion, reorganization of the existing Lutheran church should have begun. Hopes were placed on the future autonomous Estonian self-government within the composition of Russia.

Misleading ideas about the 1917 congress of delegates of Estonian congregations began to spread in literature in 1978. In exile, interpretations contradicting the facts were presented by Archbishop Konrad Veem. Influenced by him, Archbishop of the EELC Jaan Kiivit began, from 1995, consistently mark the 1917 congress in church calendars as the date of founding of the EELC.

The resolutions adopted by the 1917 congress of delegates of Estonian congregations and the draft for the statutes of the people's church discussed there can be called the first pre-constitutional acts of the later EELC but not the birth acts of a new church. In reality, the EELC could not be established before the German occupation of Estonia collapsed and the Provisional Government of Estonia was restored on 11 November 1918. This also created the conditions for the birth of the EELC. The regulations of the Provisional Government of Estonia of February and April 1919 legally separated the Estonian Lutheran Church from the Evangelical Lutheran Church of Russia and its legislation.

The EELC was legally constituted when Bishop Jakob Kukk, elected by the first general congress of the Church (10–12 September 1919), was appointed to office by the Minister of Internal Affairs of the Republic of Estonia on 17 October. On 29 October 1919 the earlier Consistory yielded power to a new one consisting of ethnic Estonians only. (Auth.)

RIINA RUUT. Garment in the visions of Hildegard of Bingen

The garment is an element of human culture, which a priori has a symbolizing feature. In the visionary works of Hildegard of Bingen (1098–1179) (Scivias, Liber vitae meritum, Liber divinorum operum) the motifs of garment and decoration are found among the topics dealing with divine beauty (as well as truth, justice, goodness, etc.). That applies to both material (the creation as the robe of God) and spiritual realms.

The garment symbolizes the essence of its bearer, which is manifested in his deeds. The world as a whole (opus Dei) is the visible robe of invisible God. Incarnation therefore is the tunic of the Word of God that redeems the created world. When moulding a man (parvum opus Dei), God made him as fit garment for Christ. In Hildegard's visions the metaphor of incarnation as a robe of Word of God transforms into allegorical clothes of virtues. In most cases clothes symbolize various aspects of redemption. Being clothed in virtues equals to being clothed in Christ: following the ultimate moral example. Decoration and ornamentation emphasize perfection even more vigorously.

Hildegard elaborates classical theological topics in unique pictures and often uses traditional Christian symbols and metaphors in atypical connotations. Her works are one of the treasures of 12th-century symbolic literature. (Auth.)

MARGUS TÕNISSAAR. On the efficiency and necessity of physical tests in selection of police officers

In July 2009 the press published an announcement that the Estonian Police had equalized the requirements of physical tests for men and women, as there were too many women in the police force, they were often getting beaten and were not able to stand for themselves and the others in patrols. As, on average, women are physically weaker than men, the question is whether, from the viewpoint of gender equality, physical abilities are necessary for police work and whether they should be measured in the process of selection. Considering the public interest and the discussion around potential gender discrimination, the article describes in detail the face validity, legitimate, structural and predictive validity of physical tests.

The face validity of physical tests is high, but their structural validity is rather low, as for coping with situations needing physical exertion other qualities besides physical force are needed. Until now, analysis of work has paid little attention to these other qualities. There is also little proof about the predictive validity of physical tests, and when assessing their results, different approach to work at different police institutions, tasks that may differ according to localities, officers' different work styles and, particularly, the influence of training should be taken into consideration. As physical abilities can be developed in the course of training, their assessment need not be necessary in staff selection, even if physical abilities predict people's future success in their work. In training, however, in addition to physical exercises, greater attention should be paid to promotion of healthy way of life among police officers, and individual approach to cadets should be applied. Considering the extremely diverse selection methods at police institutions and differences in their work tasks and style of work, each police institution should analyse its work and the performance of its staff to find the necessary selection criteria. It cannot be excluded that for different posts different selection criteria should be created, or the share of such selection methods that hinder the selection of police officers with necessary qualities for their work should be decreased. Until now, studies have increasingly supported the view that women are not worse than men at police work, and in some cases, due to their different work style, even better. As there is no proof about women's inappropriateness for police work, selection methods that would decrease their number cannot be justified. (Auth.)

Review

SEPPO ZETTERBERG. **Formation of the Estonian Nation**

Eesti ajalugu. V: Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. [*Estonian History. V: From the Abolition of Serfdom to the War of Independence.*] Editor-in-chief Sulev Vahtre, acting editors Toomas Karjahärm and Tiit Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 2010. 503 pp.

Serial

WILFRID SELLARS. Empiricism and the Philosophy of Mind. Part IV

Based on lectures delivered in London in 1956, "Empiricism and the Philosophy of Mind" is the most famous work by Wilfrid Sellars (1912–1989). It is a sustained discussion and rejection of what he called "The Myth of the Given" — the claim, central to both phenomenology and sense-data theories of knowledge that we can know things about our perceptual experiences independently of and in an important sense prior to the conceptual apparatus which we use to perceive objects. Within the empiricist tradition, the "given" is also held to be the foundation of all knowledge. Sellars himself constructs "The Myth of Jones", a philosophical parable to explain how thoughts, intelligent action, and even subjective inner experience can be attributed to people within the naturalistic worldview. One of his most central goals, which may be called Kantian, is reconciling the conceptual behaviour of the "space of reasons" with the concept of a subjective sense experience. Sellars follows Kant in rejecting the Cartesian picture of a sensory-cognitive continuum. The "of-ness" of sensations — e.g., a sensation's being of a red triangle — is not the intentional "of-ness" ("aboutness") of thoughts. (Edit.)

BRUNO MÖLDER. Sellars' mythology

In the afterword to the Estonian translation of the inarguably best-known article by Wilfrid Sellars, which amounts to the length of a small book, Bruno Mölder offers a few explanations, introducing the two myths described in the article and the considerations relevant to the topic. (Edit.)

AUTHORS

ANTS JOHANSON (b. 1962), PhD candidate at the Institute of Journalism and Communication at the University of Tartu, free-lance journalist

ANDRES JÕESAAR (b. 1959), director for on-line and mobile content services in the Estonian branch of the international telecommunication company Tele2, chairman of the Estonian Public Broadcasting Council, PhD candidate at the Institute of Journalism and Communication at the University of Tartu

TAIVO LIIVA PhD (b. 1940), professor at the Centre of Science at Tallinn University of Applied Sciences

MAARJA LÕHMUS PhD (b. 1960), associate professor of media investigations at the Institute of Communication and Journalism at the University of Tartu, docent at the University of Turku (Finland)

BRUNO MÖLDER PhD (b. 1975), research fellow at the Department of Philosophy at the University of Tartu

LIISI ÖRD (b. 1984), Master's student of painting at the Department of Arts, University of Tartu

RIINA RUUT *MTheol* (b. 1970), theologian

RIHO SAARD *DTheol* (b. 1961), associate professor at the Universities of Helsinki and Joensuu, extraordinary professor at the Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church

WILFRID SELLARS (1912–1989), American philosopher

HELLE TIIKMAA (b. 1967), PhD candidate at the Institute of Communication and Journalism at the University of Tartu, free-lance journalist

MARGUS TÕNISSAAR PhD (b. 1971), leading police inspector at the Personnel Department of the Estonian Police and Border Guard Board, police consultant at OSCE

SEPPO ZETTERBERG PhD (b. 1945), professor of general history at the University of Jyväskylä

EMPIRISM JA VAIMUFILOSOOFIA

Wilfrid Sellars

Tõlkinud Anto Unt

IV

Empiricism and the Philosophy of Mind. — Wilfrid Sellars. *Science, Perception and Reality*. London: Routledge & Kegan Paul, 1963, pp. 127–196.

Esmakordselt ilmunud: *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 1: *The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis*. Ed. by H. Feigl, M. Scriven. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1956, pp. 253–329.

Copyright ©1956 by the University of Minnesota.

Avaldame *University of Minnesota Press*'i nõusolekul.

XV. PRIVAATSETE EPISOODIDE LOOGIKA: MÖTTED

56. Võttes arvesse neid küll liiga visandlikke märkusi metodoloogilise biheiviorismi kohta, pöördugem taas kord oma fiktsionaalsete esivanemate poole. Me ei saa enam iseloomustada algset ryle'ilikku keelt, milles nad ennast ja oma kaaslasi kirjeldasid, mitte lihtsalt *biheivioristliku* keelena, vaid biheivioristliku keelena, mis piirdub biheivioristliku psühholoogia *mitteteoreetilise* sõnavaraga. Oletame nüüd, et püüdes seletada tõsiasja, et tema kaaslased ei käitu arukalt mitte üksnes siis, kui nende käitumine on kokku traageldatud avalike verbaalsete episoodide niidiga — mida *meie* nimetaksime "valjusti mõtlemiseks" —, vaid ka siis, kui puudub tuvastatav sõnaline väljund, arendab Jones välja *teoria*, mille kohaselt avalikud lausungid pole midagi muud kui kulminatsioon protsessile, mis saab alguse teatud sisemiste episoodidega. *Ja oletame, et tema mudel nende episoodide jaoks, mis algatavad avalikus sõnalisel käitumises kulmineeruvaid sündmusi, on avaliku sõnalisel käitumise enda mudel. Teisisõnu ütleb teooria selle mudeli keelt kasutades, et avalik sõnaline käitumine on kulminatsioon protsessile, mis algab "sisekõnega".*

On oluline meeles pidada, et seda, mida Jones peab silmas "sisekõne" all, ei tohi segi ajada *sõnaliste kujutelmadega*. Õigupoolest puudub Jonesil nagu ka ta kaaslastel veel isegi kujutelma mõiste.

On lihtne näha, milline on üldjoontes Jonesi teooria. Selle järgi on aruka mitteharjumuspärase käitumise tõeliseks põhjuseks "sisekõne". Seega isegi kui näljane inimene ütleb avalikult "Siin on söödav objekt" ja asub seda sööma, siis söömise tõeline — teoreetiline — põhjus, kui tal on nälg, pole mitte avalik lausung, vaid "selle lause sisemine lausumine".

57. Esimese asjana tuleb jonesiliku teooria kohta märkida, et kui võrd see tugineb kõneepisoodide mudelile, *kannab ta neile sisemistele episoodidele üle semantiliste kategooriate rakendatavuse*. Nii-siis, just nagu Jones on sarnaselt oma kaaslastega rääkinud avalikest lausugitest kui seda-ja-seda *tähendavatest* või selle-ja-selle kohta käivatest, nii räägib ta nüüd neist sisemistest episoodidest kui seda-ja-seda *tähendavatest* või selle-ja-selle kohta käivatest.

Teiseks tuleb meeles pidada, et ehkki Jonesi teooriasse kuulub *mudel*, ei ole teooria sellega identne. Nagu kõik mudeli abil for-

muleeritud teooriad, kuulub sinna juurde mudeli kohta käiv *kommentaar*; kommentaar, mis paneb peale rohkem või vähem täpselt fikseeritud kitsendused analoogiale teoreetiliste entiteetide ja mudeli entiteetide vahel. Nii näiteks, kui teooria räägib "sisekõnest", siis kommentaar kiirustab lisama, et muidugi ei seisne kõnealused episoodid varjatud keeleliigutustes ega tekita see "sisekõne" ka mingeid helisid.

58. Minu loo üldine suund peaks nüüd selge olema. Ma asun seetõttu olulisi punkte üsna lühidalt sõnastama:

(1) Me peame eeldama, et see, milleni Jones jõudis, on vaid teooria alge, mis võimaldab palju erinevaid edasiarendusi. Me ei tohi seda naelutada ühegi keerukama kuju külge, mille teooria omandab klassikaliste filosoofide käes. Nii ei tarvitse teooriale anda sokraatilist või kartesiaanlikku vormi, mille järgi see "sisekõne" on eraldi substantsi funktsioon; ehkki primitiivsetel rahvastel võib olla piisavalt alust eeldada, et inimesed koosnevad kahest eraldi asjast.

(2) Oletame, et Jones nimetas neid diskursiivseid entiteete *mõtete*ks. Me võime kohe tunnistada, et tema sissetoodud mõtete raamistik on "mittevaadeldavate", "mitteempiiriliste", "sisemiste" episoodide raamistik. Sest me võime kohe näidata, et selles mõttes ei ole nad kehvemad kui füüsikateooria osakesed ja episoodid. Sest need episoodid on keelt kasutavate loomade "sees" nii, nagu molekulid on gaaside "sees", mitte nii, nagu "vaimud" on "masinate" sees. Nad on "mitteempiirilised" selles lihtsas tähenduses, et nad on *teoreetilised* — defineerimatud vaatluslike mõistete kaudu. Ka ei anna see, et nad on *sisse toodud* mittevaadeldavate entiteetidena, Jonesile alust arvata, nagu poleks neid olemas. Nende "puhtus" ei ole *metafüüsiline* puhtus, vaid *n-ö metodoloogiline* puhtus. Nagu nägime, ei välista see, et nad ei ole sisse toodud füsioloogiliste entiteetidena, seda, et nad ei võiks hilisemas metodoloogilises staadiumis seesugusteks *n-ö "osutada"*. Nii leidub palju neid, kelle arvates oleks juba praegu mõistlik eeldada, et neid *mõteteid* tuleb "samastada" komplekssete sündmustega ajukoores, mis toimib sarnaselt arvutusmasinatega. Jonesil seda laadi ideid muidugi pole.

(3) Ehkki teooria postuleerib, et avalikus jutus kulmineerub protsess, mis on alguse saanud "sisemisest jutust", ei tule seda mõista nii, nagu suhestuks avalik jutt "sisemise jutuga" *sama-moodi, nagu tahtlikud liigutused suhestuvad kavatsuste ja motiividega*. Tõsi, avalikke keelelisi sündmusi saab tekitada vahendina mingi-

teks eesmärkideks. Ent nii keele kui ka mõtte tõlgendusse poevad sisse tõsised vead, kui ideed, et avalikud keelelised episoodid väljendavad mõtteid, tõlgendatakse tööriista kasutamise mudeli järgi. Nii tuleks märkida, et Jonesi teooria, sellisena nagu ma ta visandasin, on täielikus kooskõlas ideega, et mõtete omamise võime on omandatud avaliku kõne omandamise protsessis ja et alles pärast seda, kui avalik kõne on korralikult paigas, saab "sisekõne" esineda ilma oma avaliku kulminatsioonita.

(4) Kuigi teooria seletab semantiliste mõistetega iseloomustatavate avalike kõne-episoodide esinemist *mõtete* kaudu, mida *samuti* iseloomustatakse semantiliste mõistetega, ei tähenda see, et ideed, et avalikul kõnel "on tähendus", *analüüsitaks* mõtete intentsionaalsuse kaudu. Ei tohi unustada, et *avalike keeleliste episoodide semantiline iseloomustamine on semantiliste mõistete esmane kasutamine ja et avalikud keelesündmused semantiliselt iseloomustatuna on mudeliks teoorias sisse toodud sisemiste episoodide jaoks.*

(5) Veel üks asjaolu, enne kui jõuame Jonesi saaga esimese episoodi lahenduseni. Tuleb ikka ja jälle rõhutada, et kuigi need teoreetilised diskursiivsed episoodid ehk *mõtted* tuuakse sisse *sisemiste* episoodidena — mis ei tähenda enam, kui et tegemist on *teoreetiliste* episoodidega —, ei tooda neid sisse *vahetute kogemustena*. Lubage mul lugejale meenutada, et Jonesil nagu ka tema uus-ryle'ilikel kaasaegsetel see mõiste veel puudub. Ning olgugi et Jones ja ta kaaslased omandavad selle protsessi abil, mis saab olema teiseks episoodiks minu müüdis, siis hakkavad vaid filosoofid nende seast arvama, nagu peaksid teoreetilistel eesmärkidel sisse toodud sisemised episoodid — *mõtted* — olema alamhulk vahetutest kogemustest, mis on teistsugustel teoreetilistel eesmärkidel sisse toodud sisemised episoodid.

59. Lahendus on selline. Olen korduvalt vihjanud, et kuigi oleks ülimalt eksitav öelda, nagu oleksid mõtlemise kohta käivad mõisted teoreetilised mõisted, saaks sellegipoolest nende staatust selgitada vastandusega teoreetilise ja mitteteoreetilise jutu vahel. Nüüd me võime täpselt näha, miks see niimoodi on. Sest kui meie kujuteldav esivanem Jones on kord välja arendanud teooria, et avalik keeleline käitumine väljendab mõtteid, ja on õpetanud oma kaaslast kasutama seda teooriat üksteise käitumise tõlgendamiseks, siis jääb vaid väike samm selle keele kasutamiseni iseenda kirjeldamiseks. Näiteks kui Tom saab Dicki vaa-dates käitumuslikke tõendeid, mis volitab teda kasutama lauset (teooria keeles) "Dick mõtleb "p" " (või "Dick mõtleb, et p"),

siis nendesamade käitumuslike tõendite põhjal võib Dick öelda teooria keeles "Mina mõtlen "p" " (või "Mina mõtlen, et p"). Ja nüüd tuleb välja — kas nii ei pidanudki? —, et Dicki saab harjutada andma teooria keeles mõistlikult usaldusväärseid enesekirjeldusi, ilma et ta peaks vaatlema oma avalikku käitumist. Jones aitab sellele kaasa laias laastus sel teel, et kiidab heaks Dicki lausungi "Ma mõtlen, et p", kui käitumuslikud tõendid toetavad tugevasti teoreetilist väidet "Dick mõtleb, et p", ja kortsutab kulmu, kui tõendid seda teoreetilist väidet ei toeta. Meie esivanemad hakkavad rääkima privilegeeritud juurdepääsust, mis igapähele on omaenda mõtetele. *See, mis sai alguse puhtteoreetilise keelena, on omandanud raporteeriva rolli.*

Nii nagu mina seda näen, aitab see lugu aru saada, et selliste sisemiste episoodide nagu mõtete kohta käivad mõisted on eelkõige ja olemuslikult *intersubjektiivsed*, samavõrd nagu positroni mõiste, ja et nende mõistete raporteeriv roll — tõsiasi, et igal meist on privilegeeritud juurdepääs omaenda mõtetele — moodustab nende mõistete kasutamise sellise mõõtme, mis *tugineb* sellele intersubjektiivsele staatusele ja *eeldab* seda. Nagu minu müüt on näidanud, on see, et keel on olemuslikult *intersubjektiivne* saavutus ja seda õpitakse intersubjektiivsetes kontekstides — tõsiasi, mida õigusega on rõhutanud tänapäevases keelepsühholoogias näiteks B. F. Skinner (1945), ning sellised filosoofid nagu Carnap (1932) ja Wittgenstein (1953) —, kooskõlas nn sisemiste episoodide "privaatsusega". Müüt teeb ka selgeks, et see privaatsus ei ole "absoluutne privaatsus". Sest kuigi see mõõnab, et neil mõistetel on raporteeriv kasutus, kus ei tehta järeldusi käitumuslike tõendite põhjal, rõhutab müüt sellegipoolest, et see, et avalik käitumine on nende episoodide tõendiks, on *nende mõistete loogika lahutamatu osa*, just nagu see, et gaaside vaadeldav käitumine on tõendiks molekulaarsete episoodide kohta, on molekulijutu loogika lahutamatu osa.

XVI. PRIVAATSETE EPISOODIDE LOOGIKA: MULJED

60. Nüüd oleme valmis asuma vahetu kogemuse kohta käivate mõistete staatuse probleemi juurde. Esimeseks sammuks on endale meelde tuletada, et *mõtete* raamistikku kuuluvate sisemiste episoodide hulgas on ka tajumused, s.t *nägemine, et see laud on pruun, kuulmine, et klaver on häälest ära*, jne. Enne seda, kui Jones selle raamistiku kasutusele võttis, olid ainsad mõisted, mis meie

fiktionaalsetel esivanematel olid tajuepisoodide puhuks, mõisted avalike sõnaliste *raportite* tarvis, mida tehti näiteks standardsetes tingimustes objekti vaatamise kontekstis. Nägemine, et miski on nii-ja-nii, on Jonesi teoorias sisemine episood, mille mudeliks on *raporteerimine*, et miski paistab olevat nii-ja-nii. Meenutuseks varasemast punktist: just nii nagu üteldes, et Dick *raporteeris*, et laud on roheline, seon ma end raporteeritava tõesusega, samamoodi ka ütlemine, et Dick *nägi*, et laud on roheline, on osalt Dickile idee omistamine, et "*see* laud on roheline", ja ka selle idee toetamine. Selle mõtte üksikasjalikumaks esituseks võib lugeja tagasi pöörduda punktide 16jj juurde.

Alge ryle'iliku raamistiku rikastamisega, nii et see hõlmaks ka sisemisi tajuepisoodide, olen ma loonud puutepunkti oma esialgse sisemise kogemuse probleemi sõnastusega (punktid 22jj). Sest ma võin selles raamistikus kergesti rekonstrueerida oma varasema *paistmise keele* käsitluse, nii *koalitatiivse* kui *eksistent-silise*. Asugem niisiis oma ajaloolise romaani viimase peatüki juurde. Nüüdseks räägivad meie esivanemad juba üsna mitterylye'ilikku keelt. Ent ikka veel ei sisalda see osutust sellistele asjadele nagu muljed, aistingud või tunded — lühidalt asjadele, mille filosoofid võtavad kokku nimetusega "vahetud kogemused". Tuletame meelde, et oleme jõudnud punkti, kus, niipalju kui me suudame näha, saab väljend "mulje punasest kolmnurgast" tähendada ainult midagi sellist nagu "tajuja selline seisund — lisaks ideele, et seal eemal on punane ja kolmnurkne füüsiline objekt —, mis on ühine neile olukordadele, kus

- (a) ta näeb, et objekt seal eemal on punane ja kolmnurkne;
- (b) objekt seal eemal paistab talle punane ja kolmnurkne;
- (c) talle paistab, et seal eemal on punane ja kolmnurkne füüsiline objekt."

Meie probleemiks oli, et ühelt poolt paistis absurdne öelda, et näiteks muljed on teoreetilised entiteetid, samas kui teisalt näis muljete tõlgendamine teoreetiliste entiteetidena pakkuvat ainsat lootust seletada positiivset sisu ja seletusjõudu, mis paistab olevat ideel, et sellised entiteetid on olemas, ja võimaldada meil mõista, kuidas me võisime selle ideeni jõuda. Seletus, mille ma äsja andsin *mõtetele*, annab aimu, kuidas seda näivat dilemma lahendada.

Sest me jätkame müüti oletusega, et Jones arendab välja meeletaju teooria, muidugi jämedal ja visandlikul kujul. Jonesi teooria

ei pea olema ei selgelt sõnastatud ega täpne, selleks et olla esimene tõhus samm seda sorti jutu arengus, mis tänapäeval vähemalt mõne meelemodaalsuse korral on ebaharilikult peen ja kompleksne. Seetõttu peame sellele müütilisele teooriale omistama vaid need minimaalsed jooned, mis võimaldavad tal heita valgust meie vahetute kogemuste kohta käiva hariliku keele loogikale. Sellest seisukohast on piisav eeldada, et minu müüdi kanglane postuleerib sisemiste — teoreetiliste — entiteetide klassi, mille ta nimetab näiteks *muljeteks* ja mis johtuvad füüsiliste objektide ja protsesside põrgetest meie keha mitmesuguste osadega — isäranis silmadega, kui järgida konkreetset vormi, milles ma meie probleemi olen esitanud.

61. Kohe saab teha mitu tähelepanekut:

(1) Teoorias kasutusele võetud entiteedid on tajuva subjekti *seisundid*, mitte *partikulaaride klass*. Tuleb ikka ja jälle rõhutada, et tavamõistusliku maailma partikulaarideks on seda laadi asjad nagu raamatud, leheküljed, naerid, koerad, isikud, mürad, sähvatused jne, ning ruum ja aeg — Kanti *Undinge* —, kus nad ilmnevad. Mis paneb meid oletama, et *muljed* tulevad mängu partikulaaridena, on küllap see, et just nagu mõtetegi korral formuleeritakse kõnealune algteooria *mudeli* abil. Seekord on mudeliks ettekujutus "sisemiste jäljendite" valdkonnast, mis standardsetes tingimustes esile kutsutuna jagavad oma füüsilise allika tajutavaid tunnusjooni. On oluline näha, et mudeliks on *jäljendite* esinemine tajujate "sees", mitte *jäljendite tajumised*. Nii on punase kolmnurga mulje mudeliks *punane ja kolmnurkne jäljend*, mitte *punase ja kolmnurkse jäljendi nägemine*. Viimane variant aidanuks aru saada, et muljed ei ole partikulaarid. Ent mõistes väärilt mudelite rolli teooria formuleerimisel, arvatakse selle korral ekslikult, et kui mudeli entiteedid on partikulaarid, siis ka mudeli abil sisse toodud teoreetilised entiteedid ise peavad olema partikulaarid — jättes seega kahe silma vahele kommentaari rolli. Ja võttes mudeliks *punase ja kolmnurkse jäljendi nägemise*, toodaks muljete keelde salakaubana kaasa mõtete keele loogika. Sest nägemine on *kognitiivne* episood, millega kaasneb mõtete raamistik, ja selle mudelina võtmine aitab ja hõlbustab muljete sarnastamist mõtetega ja mõtete sarnastamist muljetega, mis, nagu eespool räägitud, on vastutav paljude segaduste eest nii mõtete kui ka muljete klassikalises käsitluses.

(2) Tõsiasi, et *muljed* on teoreetilised entiteedid, võimaldab meil aru saada, kuidas saab neid *seesmiselt* iseloomustada — s.t

iseloomustada muul moel kui määrava kirjeldusega, nagu nt "seda laadi entiteet, mille standardpõhjuseks on punase ja kolmnurkse füüsilise objekti vaatamine nii- ja niisugustes tingimustes" või "seda laadi entiteet, mis on ühine olukordades, kus paistab leiduvat punane ja kolmnurkne objekt". Sest ehkki teooria predikaadid võlgnevad oma tähenduslikkuse tõsiasi järele, et nad on loogiliselt seotud predikaatidega, mis rakenduvad teooria poolt seletatavatele vaadeldavatele nähtustele, ei ole teooria predikaadid lihtsalt vaatluspredikaatide kaudu antud lühendid omaduste kohta käivatele määravatele kirjeldustele. Kui gaaside kineetiline teooria räägib, et molekulidel on *mass*, siis ei ole sõna "mass" lühendiks määravale kirjeldusele, mille kuju oleks "selline omadus, mis ...". Nii ei tähenda ka "punase kolmnurga mulje" lihtsalt "sellist muljet, mis on põhjustatud punaste ja kolmnurksete objektide poolt standardtingimustes", kuigi punaste kolmnurkade muljete korral on tõene — loogiliselt tõene —, et nad on selliste killast, mis on põhjustatud punaste ja kolmnurksete objektide poolt standardsetes tingimustes.

(3) Kui muljete teooriat oleks arendatud tõeliselt logistlikus stiilis, siis võiksime öelda, et muljete seesmised omadused on "implitsiitselt määratletud" teooria postulaatidega, just nagu me saame öelda, et subatomaarsete osakeste seesmised omadused on "implitsiitselt määratletud" subatomaarse teooria alusprintsiipidega. Sest see oleks lihtsalt teine viis öelda, et teoreetilise termini tähendus on teada, kui on teada, (a) kuidas ta on seotud teiste teoreetiliste terminitega ja (b) kuidas teoreetiline süsteem tervikuna on seotud vaatluskeelega. Aga nagu juba öeldud, ei moodusta meie alibiheiviorist oma teooriat õpikustiilis. Ta formuleerib selle mudeli abil.

Mudeli entiteedid on aga entiteedid, millel on seesmised omadused. Need on näiteks punased ja kolmnurksed vahvlid. Seega võib paista, et teooria spetsifitseerib muljete seesmiste tunnustena tuttavad, füüsiliste objektide ja protsesside tajutavad kvaliteedid. Kui see oleks nii, poleks teooria muidugi lõppkokkuvõttes koherentne, sest ta omistaks muljetele — mis ilmselgelt ei ole füüsilised objektid — loomujooni, mis juhul, kui meie senine argumentatsioon kehtib, saavad olla vaid füüsilistel objektidel. Õnneks jätab see mõttekäik kahe silma vahele selle, mida me oleme nimetanud mudeli kommentaariks, mis täpsustab, piirab ja tõlgendab analoogiat mudeli tuttavate entiteetide ja sissetoovate teoreetiliste entiteetide vahel. Nii oleks ekslik arvata, et

kuivõrd punase kolmurga mulje *mudel* on punane ja kolmnurkne vahvel, siis ka mulje ise on punane ja kolmnurkne vahvel. Õelda saab vaid seda, et punase kolmurga mulje on *analoogiline* punase kolmnurkse vahvliga viisil, mis mingil juhul ei ole kenasti ja korralikult spetsifitseeritud. Analoogia *olemuslik* joon on see, et nägemismuljed moodustavad omavahel sarnanemise ja erinemise viiside süsteemi, mis on struktuurselt sarnane viisidega, kuidas nähtavate objektide värvid ja kujud omavahel sarnanevad ja erinevad.

(4) Viimasest punktist võidakse järeldada, nagu oleks punase kolmnurga mulje mõiste "puhtformaalne" mõiste, "loogilise vormi" mõiste, mis saab omandada "sisu" üksnes "ostensiivse definitsiooni" kaudu. Võib aru saada, miks filosoof võiks tahta seda öelda ja miks ta võiks järeldada, et niivõrd, kui vahetut kogemust puudutavad mõisted on *intersubjektiivsed*, on nad "puhtstruktuurilised", kuna vahetu kogemuse "sisu" pole edasi antav. Ometi on see mõttekäik järjekordne antuse müüdi väljendus. Sest punase kolmnurga mulje teoreetiline mõiste pole rohkem ega vähem "sisutu" kui *igasugune* teoreetiline mõiste. Ja kuigi sellisena peab ta kuuluma raamistikku, mis on loogiliselt seotud vaadeldavate tõsiasiade keelega, ei ole loogilisel seosel teoreetilise keele ja vaadeldavate tõsiasiade keele vahel midagi tegemist "ostensiivse definitsiooni" epistemoloogilise fiktsiooniga.

(5) Jonesi teooria muljed on, nagu eespool mainitud, pigem tajuja seisundid kui partikulaarid. Kui tuletame meelde, et neid seisundeid ei tooda sisse füsioloogiliste seisunditena (vt punkt 55), kerkib mitmeid huvitavaid küsimusi, mis seonduvad mõtisklustega teadusliku maailmapildi staatuse üle (punktid 39–44 ülal), ent kahjuks on neid võimalik üksnes üldjoontes visandada. Nii on mõned filosoofid pidanud ilmseks, et me võime teaduse arenedes oodata, et *kõiki* käitumisteooria mõisteid on mõistlik samastada neurofüsioloogia teoorias määratletavate mõistetega ja viimaseid omakorda teoreetilises füüsikas määratletavate mõistetega. On oluline aru saada, et vähemalt selle enustuse teine samm on kas *sisutu* või *ekslik*. See on sisutu, kui sellega kaasneb "füüsikateooria" selline vaikimisi ümberdefineerimine, nii et see tähendab "teooriat, millega on kohane seletada mis tahes füüsiliste omadustega objekti (kaasa arvatud loomad ja isikud) vaadeldavat käitumist". Kui aga võtta "füüsikateooriat" tema harilikus tähenduses "teooriana, millega on kohane sele-

tada füüsiliste objektide vaadeldavat käitumist", siis on see minu arvates ekslik.

Näiteks küsida, kuidas klapiivad kokku *muljed* ja *elektromagnetväljad*, tähendaks esitada ekslikku küsimust. Siin aetaks omavahel segamini *molaarse* käitumisteooria raamistik ja füüsiliste objektide *mikroteooria* raamistik. Õige küsimus oleks pigem: "Mis vastaks aistivate organismide *mikroteoorias* muljete kohta käivatele *molaarsetele* mõistetele?" Ja minu meelest just sellele küsimusele vastates võidaks jõuda *partikulaarideni*, mida mee- leandmeteoreetikud väidavad end leidvat (analüüsi teel) tavamõistuslikust arutlusuniversumist (vrd punkt 23). Veelgi enam, ma usun, et neid partikulaare iseloomustades jõuaks mikrobiheiviorist millegi niisuguse ütlemisseni: "Need on sellised partikulaarid, millele (teooria seisukohast) organism reageerib, kui *isikule* paistab, et seal eemal on punane ja kolmnurkne füüsiline objekt." Muidugi ei oleks õige öelda, et selline partikulaar on harilikus mõttes punane või kolmnurkne. Ent *saaks* öelda seda,¹⁴ et kui tavamõistuslikus pildis on füüsilised objektid punased ja kolmnurksed, aga mulje punaste kolmnurkade "kohta" ei ole ei punane ega kolmnurkne, siis selle mikroteooria raamistikus on aistivate organismide teoreetilisteks teisikuteks aegruumi ussid, mida iseloomustavad kahte laadi muutujad: (a) muutujad, mis iseloomustavad ka *pelgalt* materiaalsete objektide teoreetilisi teisikuid; (b) muutujad, mis on eriomased aistivatele asjadele; ja et need viimased muutujad on selles uues raamistikus teisikuteks tavamõistusliku raamistiku füüsiliste objektide tajutavatele kvaliteetidele. Just seda laadi väited teevad kasutatavaks sellised ideed nagu "füüsilised objektid ei ole tegelikult värvilised; värvid eksisteerivad üksnes tajujas" ja "füüsilise objekti esikülje punase ja kolmnurksena nägemine on punase ja kolmnurkse meelelisi *segiajamine* füüsilise objektiga, mille esikülje on punane ja kolmnurkne". On selge, et mõlemad ideed käsitlevad füüsiliste objektide ja nende tajumise tavamõistusliku raamistiku spekulatiivfilosoofilist kriitikat (vt punkt 41) ettenähtava ideaalse teadusliku raamistiku valguses nii, nagu oleks tegemist eristustega, mida saab teha tavamõistusliku raamistiku enda *piires*.

62. See toob mind mu loo viimase peatüki juurde. Oletagem, et oma viimase teenena inimkonnale, enne kui ta jälgi jätmata kaob,

¹⁴Arutelu seda raamistikku puudutavate loogiliste küsimuste üle võib lugeda: Meehl, Sellars 1956.

õpetab Jones oma tajuteooriat ka kaaslastele. Nagu varem *mõtete* korral, hakkavad nad kasutama muljete keelt, et teha sobivatest eeldustest teoreetilisi järeldusi. (Paneme tähele, et muljetekeele teoreetiliste väidete jaoks vajalike tõendite hulka kuuluvad nii sellised introspektiivsed sisemised episoodid nagu *paistab*, nagu seal eemal oleks *punane ja kolmnurkne füüsiline objekt* kui ka avalik käitumine.) Lõpuks õnnestub tal harjutada neid kasutama seda keelt *raporteerivalt*. S.t ta harjutab neid ütlema "Mul on mulje punasest kolmnurgast" siis ja ainult siis, kui neil teooria kohaselt on tõepoolest mulje punasest kolmurgast.

Taas kord aitab müüt meil aru saada, et teatud sisemiste episoodide — antud juhul *muljete* kohta käivad mõisted saavad esmaselt ja olemuslikult olla *intersubjektiivsed*, ilma et nad oleks antavad üksnes avalike käitumuslike tundemärkide abil, ja et nende mõistete raporteeriv roll, nende roll introspektsioonis, tõsiasi, et igal meist on privilegeeritud juurdepääs omaenda muljetele, moodustab nende mõistete mõõtme, mis *tugineb* nende rollile intersubjektiivses jutus ja *eeldab* seda. Ühtlasi teeb see selgeks, miks nende episoodide "privaatsus" ei ole traditsiooniliste mõistatuste "absoluutne privaatsus". Sest nagu mõtete korral, nii on ka siin tõsiasi, et avalik käitumine on tõend nende episoodide kohta, sisse ehitatud juba nende mõistete loogikasse, just nagu tõsiasi, et gaaside vaadeldav käitumine on tõendiks molekulaarsete episoodide kohta, on sisse ehitatud juba molekulijutu loogikasse.

Paneme tähele, et see, mille meie "esivanemad" Jonesi juhendamisel omandasid, ei ole mitte "lihtsalt üks teine keel" — tähistuslik mugavus või kodeering —, mis pelgalt võimaldaks neil öelda sedasama, mida nad said juba varem öelda kvalitatiivse ja eksistentsilise paistmise keeles. Nad on tõepoolest omandanud teise keele, ent see on selline keel, millel, ehkki see *tugineb* ruumis ja ajas olevate avalike objektide kohta käiva jutu raamistikule, on autonoomne loogiline struktuur ja mis lihtsalt ei *kodeeri*, vaid *seletab* selliseid tõsiasi nagu *mulle paistab*, et seal eemal on *punane ja kolmnurkne füüsiline objekt*. Ja paneme tähele, et kui meie "esivanemad" hakkasid märkama muljeid, ja muljete keel kehastab "avastust", et sellised asjad on olemas, siis ei olnud muljete keel kavandatud klappima nende entiteetide *eelneva* märkamisega rohkem, kui molekulide keel oli kavandatud klappima eelnevate molekulide märkamise juhtudega.

Ja Jonesi vaim pole veel surnud. Sest just punktis 61(5) arutatud partikulaarid on meeleandmeteoreetiku meelesisude ja mee-

leväljade kindel tuum. Kujutledes selle raamistiku peamisi jooni, isegi visandades mõningaid selle piirkondi, on ta õpetanud end (oma uuringuis) sellega mängima kui raportkeelega. Kahjuks paigutab ta nende kontseptsioonide tõesuse valesse kohta ja tagasihoidlikkusega, mis on andestatav ükskõik kellele peale filosoofi, peab ta empiirilise teadmise raamistiku endapoolset loovat rikastamist teadmise analüüsiks sellisena, nagu see enne oli. Ta tõlgendab partikulaare ja partikulaaride järgnevusi, mille vaatlemise võime ta on omandanud, *andmetena* ja usub, et need on eelnevad teadmisobjektid, mis on raamistikus algusest peale mingil kombel olemas olnud. Just *võtmise* teos räägib ta *antust*.

63. Olen kasutanud müüti, et tappa müüti — antuse müüti. Ent kas mu müüt ongi tegelikult müüt? Või kas lugeja ei tunne Jonesis ära Inimest ennast tema teekonnal koopamõminate ja -äginate juurest peene ja mitmemõõtmelise jutuni salongis, laboratooriumis ja töötoas, keeleni, mida kasutavad Henry ja William James, Einstein ja filosoofid, kes oma püüdlustes murda välja jutust *arché'* ni selle taga on toonud juurde kõigist mõõtmetest kõige kummalisema.

Kirjandus

- Ayer, Alfred J. 1940. *Foundations of Empirical Knowledge*. London: Macmillan
- Ayer, Alfred J. 1945. The Terminology of Sense Data. — *Mind*, vol. 54, pp. 289–312 (taastrükk: A. J. Ayer. *Philosophical Essays*. London: Macmillan, 1954, pp. 66–104)
- Braithwaite, R. B. 1920. *Scientific Explanation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Broad, Charles D. 1923. *Scientific Thought*. London: Kegan Paul
- Campbell, Norman 1920. *Physics: The Elements*. Cambridge: Cambridge University Press
- Carnap, Rudolf 1932. Psychologie in physikalischer Sprache. — *Erkenntnis*, Bd. 3, S. 107–142
- Carnap, Rudolf 1939. *Foundations of Logic and Mathematics*. Chicago: University of Chicago Press
- Carnap, Rudolf 1942. *Introduction to Semantics*. Chicago: University of Chicago Press
- Carnap, Rudolf 1953. The Interpretation of Physics. — H. Feigl, M. Brodbeck (eds.). *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, pp. 309–318

- Chisholm, Roderick 1950. *The Theory of Appearing*. — M. Black (ed.). *Philosophical Analysis*. Ithaca: Cornell University Press, pp. 102–118
- Hempel, Carl G. 1952. *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science*. Chicago: University of Chicago Press
- Linnell, John 1954. *Berkeley's Critique of Abstract Ideas*. Ph.D. thesis, University of Minnesota
- Meehl, Paul E., Wilfrid Sellars 1956. *The Concept of Emergence*. — *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. I. Ed. by H. Feigl, M. Scriven. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 239–252
- Price, H. H. 1932. *Perception*. London: Methuen
- Reichenbach, Hans 1928. *Philosophie der Raum-Zeit-Lehre*. Berlin: de Gruyter
- Reichenbach, Hans 1939. *Experience and Prediction*. Chicago: University of Chicago Press
- Ryle, Gilbert 1949. *The Concept of Mind*. London: Hutchinson's University Library
- Sellars, Wilfrid 1952. *Mind, Meaning and Behaviour*. — *Philosophical Studies*, vol. 3, pp. 83–94
- Sellars, Wilfrid 1953. *A Semantical Solution of the Mind-Body Problem*. — *Methodos*, vol. 5, pp. 45–84
- Sellars, Wilfrid 1962. *Truth and 'Correspondence'*. — *The Journal of Philosophy*, vol. 59 (taastrükk: W. Sellars. *Science, Perception and Reality*, 1963, pp. 197–224)
- Sellars, Wilfrid 1963a. *Empiricism and Abstract Entities*. — P. A. Schilpp (ed.). *The Philosophy of Rudolf Carnap*. Wilmette (Ill.): Open Court
- Sellars, Wilfrid 1963b. *Abstract Entities*. — *The Review of Metaphysics*, June
- Skinner, B. F. 1945. *The Operational Analysis of Psychological Terms*. — *The Psychological Review*, vol. LII, pp. 270–277 (taastrükk: H. Feigl, M. Brodbeck (eds.). *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, pp. 585–594)
- Wittgenstein, Ludwig 1953. *Filosoofilised uurimused*. Tlk A. Luure. Tartu: Ilmamaa, 2005

SELLARSI MÜTOLOOGIA

Käesolev kirjutus saadab Wilfrid Sellarsi vaieldamatult kõige tuntumat, väikese raamatu mõõtu artiklit "Empirism ja vaimufilosoofia". Sellars, kes kuulub kindlasti mõõdunud sajandi olulisemate Ameerika filosoofide sekka, on kirjutanud rea uurimusi, mida tuleks tunda igaühel, kes tegeleb metafüüsika, epistemoloogia, keele-, vaimu-, teadus- või metafilosoofiaga. Siinses järeldsõnas ei taotle ma saavutada võimatut — ma ei püüa pakkuda ammendavat ülevaadet Sellarsi filosoofilistest vaadetest, mis — nagu öeldud — hõlmavad peaaegu kogu teoreetilist filosoofiat. Piirdun mõningaste selgituste pakkumisega eelnenud artiklile, tutvustades lähemalt artiklis kirjeldatud kahte müüti ning nendega seotud kaalutlusi. Seejuures ei ole mul juba üksnes mahupiirangute tõttu võimalik pakkuda Sellarsi väidete üksikasjalikku eksegeesi. Samas "Empirism ja vaimufilosoofia" arvatavasti vajaks sellist selgitamist. See on üks väheseid artikleid analüütilises filosoofias, mille kohta on avaldatud üksikasjalikke kommentaare, mis püüavad selgitada iga paragrahvi rolli selles (vt Robert Brandomi kommentaari raamatus Sellars 1997 ja Sellarsi artiklist endast kaks korda mahukamat selgitust raamatus deVries, Triplett 2000). Huvilised võiksid Sellarsi teksti paremaks mõistmiseks lugeda neid käsitlusi. Brandomi kommentaar on veidi põgusam ning omab autori tuntavat pitseret; seda võiks soovitada esmajoones neile, keda huvitab Brandomi enda filosoofia. DeVriesi ja Tripletti kommentaar on põhjalikum ning tõenäoliselt ka objektiivsem Sellarsi filosoofilise mõtte selgitamisel. Kes aga soovib omandada tervikliku ettekujutuse Sellarsi kogu filosoofiast, siis on siin abiks kaks hiljuti ilmunud põhjalikku raamatut, millega tasub tutvuda (vt deVries 2005 ja O'Shea 2007).

Enne sisuliste selgituste juurde asumist olgu ära toodud mõned bioograafilised tähtsündmused ja märksõnad. Wilfrid Stalker Sellars sündis 20. mail 1912. aastal Ann Arboris Michigani osariigis. Wilfridi isa Roy Wood Sellars (1880–1973) oli samuti professionaalne filosoof, ta on tuntud kui kriitilise realismi peamisi esindajaid. Wilfrid Sellars õppis mitmes koolis ning lõpetas 1933. aastal Michigani ülikooli, 1934. aastal sai ta Buffalo ülikoolist magistriraadi ning asus Rhodese stipendiaadina õppima Inglismaale Oxfordi ülikooli bakalaureuseõppesse, lõpetades filosoofia, poliitika ja majandusteaduse ühendprogrammi 1936. aastal bakalaureusekraadiga, mis hiljem sealse kombe kohaselt asendus magistriraadiga. Sellars alustas doktoriõpinguid Oxfordis ning jätkas hiljem Harvardis, ent doktori kraadi ta kunagi ei kaitsnudki. 1938. aasta sügisest

asus ta tööle Iowa ülikoolis, kus õpetas filosoofia ajalugu. Teise maailmasõja ajal osales Sellars allveelaevadevastases mereväeluures. Pärast sõda, 1946. aastal siirdus ta tööle Minnesota ülikooli. Seni ei olnud ta veel filosoofilisi tekste avaldanud ning kirjutamine edenes tal vaevaliselt. Mis edasi juhtus, võiks aga mõjuda julgustava eeskujuna. Nimelt meenutab Sellars oma autobiograafilistes märkmetes (Sellars 1975), kuidas ta otsustas koos oma naisega, kes kirjutas lühiproosat, tegelda iga päev kümme tundi kirjatööga. Sellars töötas oma artikli kallal kolm kuud, mille jooksul valmis 17 mustandit. Ent püsivus kandis vilja ja tulemus vääris lõpuks avaldamist (vt Sellars 1948). Pärast seda Sellars enam vähese produktiivsuse all ei kannatanud, avaldades elu jooksul sadakond artiklit.

Minnesota ülikoolis oli Sellarsi lähedaseks kolleegiks endine Viini ringi liige Herbert Feigl. Üheskoos asutasid nad 1950. aastal tänini ilmuva ajakirja *Philosophical Studies*, mille eesmärgiks oli edendada analüütilist lähenemist filosoofiale. Samal perioodil toimetas Sellars koos Feigli ja John Hospersiga kaks kogumikku, mis samuti aitasid kaasa analüütilise filosoofia levikule Ameerika Ühendriikides (vt Feigl, Sellars 1949; Sellars, Hospers 1952). 1951. aastal sai Sellarsist Minnesota ülikooli filosoofiaprofessor, 1958–1963 töötas ta Yale'i ülikoolis, 1963. aastast kuni surmani 2. juulil 1989 töötas Sellars professorina Pittsburghi ülikoolis. Sellarsit on kutsutud pidama enamikku kuulsatest loengusarjadest, nende seas John Locke'i loengud (1965–1966) Oxfordi ülikoolis, John Dewey loengud (1973–1974) Chicago ülikoolis ning Paul Caruse loengud (1977–1978) Ameerika Filosoofiaseltsis.

Sellarsi olulisemateks raamatuteks (mõned neist on artiklikogumikud) võib pidada järgmisi teoseid: *Science, Perception and Reality* (Sellars 1963), *Philosophical Perspectives* (Sellars 1967), *Science and Metaphysics* (Sellars 1968) ja *Naturalism and Ontology* (Sellars 1979).

Sellarsi juhendamisel on doktorikraadini jõudnud arvukalt filosoofe, nende seast on tuntumad Hector-Neri Castañeda, Paul Churchland, Jay Rosenberg, Willem deVries, Christopher Gauker ning Johanna Seibt. Kuid nende filosoofide hulk, kes on temast mõjutusi saanud, on märksa suurem. James O'Shea (2007) hinnangul on nende hulgas, kellele Sellarsi filosoofilised vaated on avaldanud märkimisväärset mõju, näiteks David Lewis, Gilbert Harman, Keith Lehrer, Bas van Fraassen, Richard Rorty, John McDowell, Robert Brandom, Daniel Dennett, Ruth Millikan.

Sellarsi asend filosoofide parnassil on mõnevõrra omapärane. Tema kriitikal antuse ideele on olnud suur mõju epistemoloogiale, kuid see mõju on avaldunud pikkamööda. Ning ehkki talle on omistatud mitmete käsitluste, näiteks vaimufilosoofilise funktsionalismi või interna-

lismi ja eksternalismi vastanduse esimese väljapakkuja au, on tegemist tagantjärele tarkusega. See tähendab, et need käsitlused jäid omal ajal tähelepanuta ning hiljem tuli see kõik teistel ise uuesti välja mõelda. Arvatavasti peitub uudsete kontseptsioonide varjujäämise põhjus ka Sellarsi tekstide keerukuses: Sellarsit lugedes on tihti üpris raske täpselt öelda, milliseid seisukohti ta kaitses ning millised olid sealjuures tema argumentid. Lisaks on sageli argumenti peajoone sisse pikitud ulatuslikke ajaloolisi kõrvalepõikeid, mis pole analüütilises filosoofias eriti tavapärane. Mõtlemine dialoogis filosoofia ajaloo suurkujudega eristabki Sellarsit analüütiliste filosoofide enamikust. Sellarsi enda jaoks oli ajalukku kuuluvate teemade käsitlemine filosoofilises tekstis aga mõtlemise abivahendiks. Oma stiili leidmist on ta kirjeldanud järgmiselt:

Peatselt avastasin, et kui ma ideid vaakumis lahti keerutasin, oli kõik mu kirjutatu idiosünkraatiline ning sel oli vähe otseseid seoseid sellega, mida teised olid öelnud. Iga keerd vajab uut võrku oma toetuseks ning kindlate sõlmpunktide otsing muutus ponnistuseks tagada kooskõla ning täielikkust. [...] Peagi tõdesin, et ajalooliste positsioonide dialektiline kasutamine on argumentide ankrusseheitmise ning nende teistele mõistetavaks muutmise kõige usaldusväärsem moodus. Piirjuhul on ajaloo seesuguse kasutamise illustreerimiseks mõttevahetus ning vaidlus oma kaasagsetega. Isegi paberil saab filosoofiast avalikult see, mis ta on alati olnud — kestav dialoog. (Sellars 1975: 292–293.)

Millised on Sellarsi filosoofia põhijooned? Kõige otstarbekam on tema filosoofia üldise iseloomustuse otsimisel lähtuda Sellarsi enda *metafilosoofilistest* vaadetest. Sellarsi järgi on filosoofil lepitav ning lõimiv roll. Filosoof peab oskama näha tervikpilti. Vaadeldgem näiteks Sellarsi kuulsaid algussõnu tema artiklis “Filosoofia ja teaduslik inim-pilt”:

Abstraktselt sõnastatuna on filosoofia eesmärgiks mõista, kuidas asjad selle sõna kõige laiemas võimalikus tähenduses sobivad kokku selle sõna kõige laiemas võimalikus tähenduses. “Asjade kõige laiemas võimalikus tähenduses” alla ei hõlma ma mitte ainult “kapsaid ja kuningaid”, vaid ka selliseid äärmiselt erinevaid üksusi nagu arvud ja kohustused, võimalikkused ja sõrmenipsud, esteetiline kogemus ja surm. Et filosoofias edu saavutada, tuleks kõigi nende asjadega “osata ringi käia”, kui kasutada tänapäevast kõnepruuki, ja mitte sel ebareflektiivsel moel, nagu sajaljalgne ühes loos oskas ringi käia enne, kui sattus silmitsi küsimusega “kuidas kõndida?”, vaid reflektiivselt, see tähendab, et intellekti tagasi ei hoita. (Sellars 1962: 37.)

Sellarsi järgi on meie kaasagege filosoofi ees kaks kompleksset ja teineteisega konkureerivat pilti inimesest. Üks nendest on tervemõistustlik ning normatiivseid elemente sisaldav “ilmnev pilt”, mis kujutab inimesi ratsionaalsete isikutena ja mille vahendusel me end esmajoones mõistame; teine on “teaduslik pilt”, mis hõlmab ettekujutust inimesest

eriteaduste vahendusel ja mis on ilmneva pildiga osalt vastuolus. Filosoof peaks Sellarsi järgi näitama, kuidas saavad nende piltide elemendid kokku sobida. Sealjuures ei tuleks üht pilti teisele taandada, vaid need võistlevad pildid tuleks "stereoskoopiliselt" ühte sulatada, just nagu nägemissüsteem loob kahest veidi erinevast kahemõõtmelisest pildist ühe kolmemõõtmelise kujutise.¹

Ehkki Sellars ei ole reduktsionist, on tavaks kirjeldada tema üldist hoiakut *naturalistlikuna*. Näiteks deVries (2005: 16) kirjutab: "Sellarsi jaoks hõlmab naturalism teesi, et kõik olemasolev kuulub aegruumi põhjuslikku võrgustikku. Seega lükkab ta tagasi igasuguse oletatava põhjusliku või metafüüsilise sõltuvuse millestki, mis asub väljaspool aega ja ruumi, nagu jumal, hinged, vormid või muud puhta mõistuse objektid." Siinkohal peetakse "naturalismi" all silmas püüet seletada loomuliku maailma elemente looduseadustele alluvate looduslike protsesside osana. Selle arusaama kohaselt vastanduvad naturalistlikele käsitlustele seletused, mis postuleerivad nii üleloomulikke jõudusid kui ka väljaspool aegruumi asuvaid abstraktseid objekte. Mõnikord kutsutakse epistemoloogias naturalismiks kitsamat seisukohta, mille järgi peaksid epistemoloogid loobuma igasugustest normatiivsetest aspektidest, eelkõige väärtustavatest mõistetest, nagu uskumuste õigustatus või hea põhjendus jne. Sellarsi arvates oli normatiivne aspekt teadmise ja õigustuse juures määrav (sellest annab tunnistust kas või käesoleva artikli § 36-s² esinev kuulus viide seisundi asetamisele "põhjendamise loogilisse ruumi", mis vastandub selle seisundi empiirilisele kirjeldusele). Seetõttu ei saa teda pidada epistemoloogiliseks naturalistiks.

Teadusliku realistina usub Sellars ka teaduse võimesse naturalistlike seletusi pakkuda. Sellarsi meelest ei ole ilmnev pilt "tõeliselt olemasoleva mõõduks" (Sellars 1962: 69). Kui ilmnevat pilti ühitada teadusliku pildiga, tuleb otsida võimalusi seletada teoreetiliste mittevaaeldavate postulaatide abil seda, mis meile igapäevaselt ilmneb. See ei tähenda, et ilmneva pildi mõisteid *taandataks* teaduslikele mõistetele. Küll aga osutub Sellarsi meelest võimalikuks näidata, kuidas on teaduslikes seletustes esitatud korrapärad ilmneva pildi elementide põhjuslikuks eelduseks. Näiteks normatiivset keelepraktikat saab naturalismiga ühitada, kui panna tähele, et iga normatiivse praktikaga kaasnevad teatud

¹ Eestis keeles on nendel teemadel pikemalt kirjutanud Indrek Reiland, kes Sellarsist lähtudes käsitleb filosoofi ülesandena tervikpildi loomist inimesest (vt Reiland 2009).

² Paragrahvi numbrid tähistavad vastavaid punkte artiklis "Empirism ja vaimufilosoofia".

käitumismustrid, mida on võimalik seletada ja kirjeldada naturalistlikult, põhjuslike seoste terminoloogias (vt O'Shea 2009: 205).³

Sellarsi lähenemist iseloomustades tuleks kindlasti esile tõsta ka tema *nominalismi*. Metafüüsikas leidis see väljenduse tema katses sõnastada väited, mis sisaldavad pealtnäha abstraktsetele entiteetidele osutavaid väljendeid, ümber metakeelsete väidetena, mis ütlevad midagi neis sisalduvate sõnade funktsionaalse rolli kohta keeles. Vaimufilosoofias arendab ta "psühholoogiliseks nominalismiks" nimetatud vaadet, mille kohaselt on meie teadlikkus midagi keelelist.

Järgnevalt pühendun lähemalt "Empirismile ja vaimufilosoofiale" ning toon esile mõned selle olulisemad teemad. Vaieldamatult on see esmakordselt 1956. aastal ilmunud artikkel tuntust kogunud tänu kriitikale, mida Sellars teeb *antuse müüdi* aadressil, nagu ta seda nimetab. See müüt või õigupoolest kogu antuse idee ilmneb artikli kestel erineval kujul, mistõttu ei olegi kuigi kerge öelda, mida kõike võiks see maksimaalselt endas hõlmata. Selline kameeleonlik käitumine on osalt kindlasti tingitud ka sellest, et antuse idee, mida Sellars kritiseerib, on esinenud eri vormides ja eri autorite juures läbi filosoofia ajaloo. Kindlasti pole vaele öelda, et antuse idee kriitika kujutab endast ka klassikalise empirismi kriitikat, kui viimast mõista vaadena, et teadmise aluspõhjaks on meelekogemus. Antuse idee aga on spetsiifilisem kui empirism — sisuliselt on selle tuumaks arusaam, et tunnetavale subjektile on midagi vahetult antud. Mis teeb antuse idee Sellarsi meelet kritiseerimisväärseks, on see epistemiiline roll, mis on antusele omistatud. Nimelt peaks antus kujutama endast kas tunnetuse alguspunkti või teadmiste aluspõhja ning Sellarsi meelet ei ole antuse idee võimeline kumbagi ülesannet täitma.

Sellars alustab "Empirismi ja vaimufilosoofiat" meeleandmeteooria kriitikaga, märkides samas, et see on vaid antuse idee üks esinemisvormidest. Meeleandmeteooria oli epistemoloogias väga populaarne 20. sajandi esimesel poolel, selle pooldajate hulka on kuulunud sellised filosoofid nagu Bertrand Russell, Charles D. Broad ja Henry H. Price. Nagu nimigi ütleb, on selle teooria puhul kesksel kohal meeleandmed.

³Vähemasti tõlgendab O'Shea nii viisi seda, kuidas Sellars ühendab normatiivse naturaalsega. Peale O'Shea ühendava tõlgenduse leidub muidugi ka teisi tõlgendusi. Sellarsi järgijaid on laias laastus jagatud "vasakpoolseteks" ja "parempoolseteks". Vasakpoolsed sellarsiaanid, nagu Rorty ja Brandom, panevad rohkem rõhku normatiivsuse rollile Sellarsi filosoofias, sellal kui parempoolsed sellarsiaanid, nt Churchland, Millikan ja Rosenberg, lähtuvad pigem Sellarsi naturalismist (O'Shea 2009: 188). Brandomi (2005: 229) sõnul pärineb see eristus Richard Rortylt.

Meeleandmeid peeti enamasti teatud vaimseteks entiteetideks, millega tajuja on otseses kontaktis. Teadmisi maailma kohta saab omada vaid meeleandmeid aistides. Siit on vaid väike samm arusaamani, et teadmised empiiriliste objektide kohta saavad olla üksnes järelenduslikud, nad nimelt järeldatakse meeleandmete kohta käivast teadmisest, mis on subjektile antud vahetult, mittejärelenduslikult.

Artikli esimestes paragrahvides arutleb Sellars meeleandmeteooria eri vormide üle ning leiab, et see teooria satub sisemistesse vastuoludesse. Probleem tekib aistimise ja teadmise erinevusest. Kui aistimine seob tunnetajat meeleandmetega, mis on partikulaarid, siis teadmine seevastu kujutab endast suhet faktide ehk tõsiasjadega (§ 3). Kui aga partikulaaride aistimine siduda mittejärelendusliku teadmisega (nagu näitlikustab § 4), siis tekib siin vastuolu asjaoluga, et meeleandmete antust on peetud millekski, mis ei vaja ei õppimist ega mõistete moodustamist, kuid tõsiasjade teadmine eeldab mõistete omandamist (§ 5). (Tuleb rõhutada, et Sellarsi järgi vallatakse mõisteid komplektidena, kus mõisted asuvad omavahel järelenduslikes seostes (§ 19). Sellisest komplektist ei saa eraldada ühte mõistet, mille valdamine oleks teiste suhtes esmane. Juba selle tõttu peaks olema tülikas ühendada tõsiasjade mõistelist teadmist ning mittemõistelist aistimist.) Katsed seda vastuolu lahendada aga viivad vastuoludele empiristide muude sidumustega. Kokkuvõtteks leiab Sellars, et meeleandmete idee kätkeb endas kahte erinevat aspekti — ühendades mitte-episteemilise ja episteemilise (§ 7). Ühest küljest võetakse meeleandmete aistimisi sisemiste episoodidena, mis ei eelda õppimist ega mõisteid, ning teisest küljest sisemiste episoodidena, mis kujutavad endast mittejärelenduslikku teadmist. Erinevalt paljudest teistest “sisemise” kriitikutest ei vastusta Sellars sisemiste episoodide olemasolu, vaid pigem arusaama, et sellised sisemised episoodid saaksid olla teadmise vahetult antud aluseks (§ 10).

See toob meid arusaama juurde, nagu peaks teadmisel olema alus, mis ise on sõltumatu selles mõttes, et tema usutavus, põhjendatus või õigustatus enam alust ei vaja. Alus on vundament, mida omakorda ei pea toetama edasine vundament. Epistemoloogias on selline vaade tuntud *fundatsionalismi* nime all. Sellars käsitleb fundatsionalismi samuti antuse müüdi ühe erikujuna. Fundatsionalismi on võimalik ühendada meeleandmeteooriaga. Sel juhul oleks vundamendiks vahetu teadlikkus meeleandmetest. Ent fundatsionalismi saab arendada ka meeleandmete ideest täiesti sõltumatult, lõppude lõpuks on viimane arusaam selle kohta, kuidas toimib taju, fundatsionalism aga on seisukoht teadmiste struktuuri kohta. Sellarsi iseloomustus fundatsionalismile on esitatud § 32: vundamenti moodustavad tõsiasjad, mida teatakse mittejärelenduslikult, ning see teadmine või seda väljendavad raportid on

autoriteediks kõigi ülejäänud empiiriliste väidete jaoks. Selle vastu kaitseb Sellars arusaama, mille kohaselt ei ole empiiriline teadmine iseseisev, vaid eeldab teadmisi üldistest tõsiasjadest.

Milliseid tõsiasju siin silmas peetakse? Toetudes oma varasemates paragrahvides pakutud analüüsile, väidab Sellars, et vaatlusraport kujul " x on F " kujutab endast teadmist parajasti siis, kui see raport on objekti x juuresolekul, mis on F -värvi, väljenduseks tõdemusele, et x on F , kusjuures objekti x on vaadeldud normaalingimustel.⁴ Et olla teadmine, peab raport olema autoriteetne, s.t temast peab olema võimalik järeldada, et olukord on tõepoolest selline, nagu raport ütleb, lisaks peab subjekt mõistma, et see raport on autoriteetne. See aga tähendab Sellarsi järgi, et subjekt teab, et antud tüüpi raportit peetakse tema kogukonnas vastavat tüüpi objektide olemasolu märgiks normaalingimustel (§ 35). See nõuab omakorda teatud mõistete ja kontseptsioonide olemasolu ning selles mõttes on empiiriline teadmine, näiteks raport "See on roheline" sõltuv muude üldiste asjaolude teadmisest (§ 36).

Antud käsitlus kujutab endast kooslust, mida hilisemas kõnepruugis võiks nimetada *internalistlikuks reliabilismiks*. Internalismi ja eksternalismi vastandus epistemoloogias seisneb küsimuses, kas subjekti uskumust õigustavad asjaolud või tõendid peavad olema sellele subjektile endale kättesaadavad. Internalistid nõuavad, et kui subjekti mingi uskumus on õigustatud, siis peaks subjekt olema suuteline selgitama, mis kaalutlused seda uskumust õigustavad. Eksternalistide järgi võib subjekt olla õigustatud nii-öelda "pimedalt", tänu oma ülesehitusele või soodsale asendile. Reliabilismi nime all tuntud positsiooni epistemoloogias, mida on kaitsnud näiteks Alvin Goldman, peetakse harilikult eksternalistlikuks. Reliabilismi võib vaadelda seletusena sellele, miks on subjekti uskumused õigustatud: nimelt on subjekti ülesehitus selline, et temas tekkinud uskumused on heaks indikaatoriks subjekti keskkonna kohta. Lisaks tuleks siis seletada, miks on uskumused head indikaatorid, ning üks viis selleks on viidata uskumuste tekkimise viisile või meetodile. Selle teooria nimi pärinebki asjaolust, et usaldusväärseks loetakse selliste uskumusteni jõudmise viisi või meetodit, ning meetod on usaldusväärne siis, kui selle kaudu saadud uskumused on tõesed, s.t keskkond on tõepoolest selline, nagu uskumus sestab. Eksternalismiga seostatakse seda vaadet sellepärast, et meetodi usaldusväärsus on enamasti midagi subjektist sõltumatut; nii võib näiteks subjekti nägemissüsteem olla usaldusväärseks viisiks ümbritseva kohta teadmiste hankimisel, ilma et subjekt ise oskaks selgitada, miks see süsteem on usaldusväärne, või

⁴Mõistagi käivad tõdemused konkreetsete objektide värvuse kohta, mitte x -i ja F -i kui muutujate kohta.

teaks, et ta seda on. Sellars aga lisab reliabilistlikule ideele tugevalt internalistliku elemendi, kui seab raportite autoriteetsuse nõudeks selle, et subjekt peab teadma, et antud raportite näol on tegemist normaaltin-gimustel objekti esinemise usaldusväärse sümptomiga.

Kindlasti on Sellarsi esitatud kaalutlustest võimalik konstrueerida rangeid argumente. Võtmaks kokku "Empirismi ja vaimufilosoofia" esi-meses pooles esitatud harulisi mõttekäike, esitan Sellarsi antuse idee vastasest argumendist ühe võimaliku rekonstruktsiooni, mis pärineb deVriesi ja Tripletti kommentaarist. Peamiselt põhineb see paragrah-videl 32–37, aga mittepropositsioonilise antuse kriitika esines ka artikli algusosas. See Sellarsi mitmeastmeline argument on siin toodud ära mõningaste lihtsustuste ja teisendustega (vt deVries, Triplett 2000: 104–105):

Argument sisaldab kõigepealt tingimust empiirilisele teadmisele, mille täitmiseks on vaid kaks võimalust.

- (1) Antuse müüdi järgi leidub empiirilisele teadmisele temast sõltu-matu alus, mis samuti kujutab endast teadmist.
- (2) Antuse kandidaate on ainult kaks: mittepropositsioonilised enti-teetid (meeleandmed, aistingud) või propositsioonilised entiteetid (alusprintsiibid, aistinguraportid jne).

Järgnevas argumendiosas näidatakse, et antus ei saa olla midagi mitte-propositsioonilist, kuna mittepropositsiooniline ei saa olla alust andev vundament.

- (3) Teadmisele saab miski alust anda vaid siis, kui ta saab olla seda teadmist toetava argumendi eelduseks.
- (4) Argumendi eelduseks olemine eeldab propositsioonilist kuju.
- (5) Seega ei saa see, millel puudub propositsiooniline kuju, anda teadmisele alust.
- (6) Järelikult ei saa mittepropositsioonilised entiteetid täita antuse episteemilist rolli.

Kuid antus ei saa olla ka midagi propositsioonilist, kuna propositsiooni-line pole episteemiliselt iseseisev.

- (7) Propositsioonilised uskumuse aluse kandidaadid on kas järeldus-likud või mittejärelduslikud.
- (8) Järelduslikud raportid ja printsiibid ei ole episteemiliselt sõltu-matud, sest nad sõltuvad eeldustest, millest nad on järeldatud.
- (9) Mittejärelduslik empiiriline raport kujutab endast ainult siis tead-mist, kui ta on usaldusväärne indikaator selle sündmuse kohta, mil-lest ta raporteerib, ning kui subjekt teab, et tegemist on usaldusväärse indikaatoriga.

(10) Kui subjekti teadmine on tingimuseks, et mittejärelduslik raport saaks olla teadmine, siis pole see teadmine episteemiliselt iseseisev, vaid sõltuv subjekti teadmisest.

(11) Seega ei saa mittejärelduslik raport olla episteemiliselt sõltumatu.

(12) Järelikult ei saa propositsioonilised entiteetid täita antuse episteemilist rolli.

Kuivõrd antuse kandidaate rohkem ei ole, siis järeldab Sellars, et miski ei saa olla eelkirjeldatud tähenduses antud.

Olles antuse müüdi tagasi lükanud, esitab Sellars oma alternatiivse vaate. Ta teeb seda ühe teise müüdi abil, mida tuntakse "Jonesi müüdi" nime all. Mäletatavasti ei loobunud Sellars antuse ideed tagasi lükates sisemiste episoodide ideest. Ent sisemised episoodid peaksid olema ühtaegu privaatsed ja intersubjektiivsed. See tähendab, et isiku juurdepääs neile on küll privilegeeritud, kuid ka teised võivad neid teada (§45). Jonesi müüdi ülesandeks ongi pakkuda välja üks võimalik viis, kuidas saavad aistingud ja mõtted olla niihästi privaatsed kui intersubjektiivsed.

Sellars käsitleb mõtteid ja aistinguid analoogiliselt, ent teatavate erinevustega. Mõtteid käsitleb Sellars keeleliste episoodide mudeli järgi (§47), aistingute mudeliks on aistitud omaduste sisemised koopiad. Seda, kuidas väliste, avalike nähtuste kõnepruugi mudeli alusel saab käsitleda sisemisi nähtusi, näitabki Jonesi müüt (48.–50. §). Sellars kujutleb inimesi, kes kõnelevad keelt, mille sõnavara kirjeldab üksnes ajas ja ruumis asetsevad avalikke asju ning nende omadusi. (Filosofiist biheiviorismi esindanud Gilbert Ryle'i auks nimetab Sellars seda "ryle'ilikuks keeleks".) Lisaks on selles keeles võimalik rääkida keeleväljendite tähendustest, s.t semantiline kõnepruuk on selles võimalik. Sellars lubab ryle'iliku keele kõnelejalatel ka teoretiseerida. See tähendab, et selle hüpoteetilise kogukonna liikmed võivad luua teooriaid vaadeldavate asjade toimimise mittevaadeldavate põhjuste kohta. Nüüd on aeg lavale asuda müüdi kesksel tegelasel Jonesil, kes loob teooria välise käitumise seletamiseks (§56). Jonesi teooria järgi on välisel käitumisel sisemised põhjused. Jones postuleerib sellised teoreetilised entiteetid nagu mõtted, mis ei ole avalikult vaadeldavad, kuid mille abil saab seletada seda, mis on avalikult vaadeldav. Kui esialgu nõuab mõtete omistamine järeldamist vaadeldavatest sündmustest, siis Sellars kirjeldab, kuidas see teoreetiline pruuk võib meile saada nii omaseks, et avalike sündmuste vaatlus ei ole selle rakendamiseks enam tarvilik. Nimelt võib seda teooriat õpetada kogukonna liikmetele, kes siis hakkavad selles, algselt teoreetilises sõnavaras esitama introspektiivseid raporteid (§59).

(Artikli lõpuparagrahvides rakendab ta selle müüdi analoogilisel moel kogemustele — sel juhul postuleerib Jonesi teooria kogejate sisemised seisundid.) Sel moel ühendab Sellars sõnavara intersubjektiivse päritolu (kuivõrd teoreetilised mõisted ja keel kui selline on intersubjektiivsed) ning osalt säilitatud klassikalise arusaama sisemistest episoodidest, millele meil on privileeeritud juurdepääs.

Idee, et mõtteid võib käsitada teoreetiliste entiteetidena, on avaldanud kindlasti mõju *eliminatiivmaterialismile*, mille tuntuimaks esindajaks on Sellarsi õpilane Paul Churchland. See on käsitlus, mille kohaselt meie tervemõistuslik enesemõistmise raamistik kujutab endast teooriat, mis on iganenud ja ekslik ning väärib seega elimineerimist, kui kusagilt saadakse parem teooria. Samuti võib selles idees näha eellast *teooria teooriale*, seisukohale, et me mõistame teiste inimeste käitumist ning iseenastki rahvapühholoogilise teooria vahendusel. Kindlasti aga väärib rõhutamist, et Sellars ise päris eliminativist ei ole — tema pigem püüab lepitada teaduslikku ning tervemõistuslikku ettekujutust inimesest. Samuti ei ole tema jaoks eristus teoreetiliste ja vaadeldavate entiteetide vahel ontoloogiline erinevus (vt § 43). Seega kui Sellars ütleb millegi kohta, et tegemist on teooria postulaadiga, siis ei tähenda, et ta loeks selle pelgaks heuristiliseks abivahendiks, mida rangelt võttes olemas ei ole (vt ka § 58).

Viis, kuidas Jonesi müüdis on käsitatud mõtteid, tuletab meelde *funktionalismi*. Funktsionalism vaimufilosoofias on teooria, mille järgi vaimuseisundid on funktsionaalsed seisundid. Nende mõistmisel pole olemuslik mitte nende materiaalne koostis ega nende läbielamise kvaliteedid, vaid funktsionaalne roll, mida nad tunnetussüsteemis täidavad. Funktsionaalne roll seisneb määratlemata loomusega sisemises seisundis, mis vahendab põhjuslikult subjekti sisendeid (tajusid) ja väljundeid (käitumist). Sellarsi esitatud müüdis meenutab funktsionalismi just see asjaolu, et mõtteid määratletakse seal nende teoreetilise, seletusliku rolli kaudu, kusjuures nende metafüüsiline loomus on jäetud lahtiseks (vt Rosenberg 1990: 10). Nagu hilisemad funktsionalistid ei välista ka Sellars, et nii viisi määratletud seisundid võivad osutada identseks sündmustega ajus (§ 58), ent nad on postuleeritud just oma põhjusliku rolli tõttu.

Need on üksnes mõned selgitused ja juhtlõngad, mis loodetavasti aitavad paremini mõista Sellarsi vaieldamatult keerulist artiklit. Sellarsi filosoofiaga süvitsi tegelemine ning ka selle kriitiline analüüs on viimastel aastatel muutunud üha populaarsemaks. Leian, et sinne põgus ülevaade on oma ülesande parimal viisil täitnud, kui ta aitab ärgitada ka mõnd eesti lugejat liituma Sellarsi filosoofia uurijate ringiga.

Kirjandus

- Brandom, Robert 2005. Responses. — *The Pragmatics of Making it Explicit: On Robert B. Brandom*. Ed. by P. Stekeler-Weithofer. Special issue of *Pragmatics & Cognition*, Vol. 13, No. 1, pp. 227–249
- de Vries, Willem A. 2005. *Wilfrid Sellars*. Montreal: McGill-Queen's University Press
- de Vries, Willem A., Timm Triplett 2000. *Knowledge, Mind, and the Given: Reading Wilfrid Sellars's "Empiricism and the Philosophy of Mind"*. Indianapolis: Hackett
- Feigl, Herbert, Wilfrid Sellars (eds.) 1949. *Readings in Philosophical Analysis*. New York: Appleton-Century-Crofts
- O'Shea, James R. 2007. *Wilfrid Sellars: Naturalism with a Normative Turn*. Cambridge: Polity Press
- O'Shea, James R. 2009. On the Structure of Sellars's Naturalism with a Normative Turn. — *Empiricism, Perceptual Knowledge, Normativity, and Realism: Essays on Wilfrid Sellars*. Ed. by W. A. de Vries. Oxford: Oxford University Press, pp. 187–210
- Reiland, Indrek 2009. Mis on filosoofia? — *Studia Philosophica Estonica*, vol. 2.1, lk 19–31; <http://www.spe.ut.ee/ojs-2.2.2/index.php/spe/article/view/15/36>
- Rosenberg, Jay F. 1990. Fusing the Images: Nachruf for Wilfrid Sellars. — *Journal for General Philosophy of Science*, vol. 21 (1), pp. 1–23
- Sellars, Wilfrid 1948. Realism and the New Way of Words. — *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 8, pp. 601–634
- Sellars, Wilfrid 1962. Philosophy and the Scientific Image of Man. — *Frontiers of Science and Philosophy*. Ed. by R. Colodny. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, pp. 35–78 [taastrükk teoses Sellars 1963]
- Sellars, Wilfrid 1963. *Science, Perception and Reality*. London: Routledge & Kegan Paul
- Sellars, Wilfrid 1967. *Philosophical Perspectives*. Springfield, IL: Charles C. Thomas
- Sellars, Wilfrid 1968. *Science and Metaphysics: Variations on Kantian Themes*. London: Routledge & Kegan Paul
- Sellars, Wilfrid 1975. Autobiographical Reflections. — *Action, Knowledge and Reality*. Ed. by H.-N. Castañeda. Indianapolis: Bobbs-Merrill, pp. 277–293
- Sellars, Wilfrid 1979. *Naturalism and Ontology*. Atascadero, CA: Ridgeview Publishing Co.

Sellars, Wilfrid 1997. *Empiricism and the Philosophy of Mind*. Ed. with a Study Guide by R. Brandom. Cambridge, MA: Harvard University Press

Sellars, Wilfrid, John Hospers (eds.) 1952. *Readings in Ethical Theory*. New York: Appleton-Century-Crofts

Bruno Mölder

LIISI ÖRD. Poos I (2010)

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja
Toomas Kiho

Toimetajad
Kalle Hein, Jaan Kangilaski, Mart Orav

2010

KOLLEGIUM

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht,
Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull,
Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk,
Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak,
Peeter Tulviste, Richard Villems

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Sarv
Sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80
Tartu, 51002, Eesti/Estonia/Estland

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

7423 146, 7423 050

Fax:

7441 975

E-post:

akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg:

www.akad.ee

**ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS,
MÄLESTUSED, ALLIKAPUBLIKATSIOONID**

- Alatalu, T.** Eesti kommunistliku partei lõpu lugu: Koos julgete komnoorte meenutamisega // **1**, 37–81.
- Althusser, L.** Freud ja Lacan / Tlk ja järels.: J. Lipping // **5**, 883–920.
- Asad, T.** Religiooni konstrueerimine antropoloogilise kategooriana / Tlk U. Tooming // **3**, 474–492; **4**, 636–652.
- Austin, J. L.** Performatiivsed lausungid / Tlk E. Hermann // **11**, 1989–2008.
- Barnie, J.** Luulet / Tlk ja järels.: L. Pilter // **3**, 436–446.
- Benno, A.** (Järels.: Saksa ekspeditsiooniväed Musta mere rannikul 1918. a.) Vt Kressenstein, F. K. v.
- Blake, W.** Traktaadid religioonist / Tlk ja järels.: R. Ringvee // **4**, 653–657.
- Boghossian, P.** Mis on relativism? / Tlk M. Kaskmann // **2**, 255–286.
- Brauckmann, S.** Visand teaduseuuringutest / Tlk K. Hein // **4**, 579–598.
- Chalvin, A.** Eesti ja eestlased 19. sajandi prantsuse tekstides / Tlk M. Jürviste // **2**, 296–321.
- Chaska, Y., B. Chávez, S. Uribe Pérez.** Uuemat Lõuna-Ameerika luulet / Tlk ja järels.: J. Talvet // **1**, 106–113.
- Chávez, B.** Vt Chaska, Y., B. Chávez, S. Uribe Pérez.
- Eerme, K., M. Noorma, T. Tõnnisson, U. Veismann.** Venemaa kosmonautika ja kosmosetööstuse tänapäev // **3**, 387–415.
- Engelbrecht, J.** Kompleksüsteemid // **8**, 1347–1362.

- Espak, P.** Inimeseloomise müüt Lähis-Idas: *Genesis* 4:1 tähendusest* // 10, 1791–1840.
- Frege, G.** Loogika matemaatikas / Tlk J. Kangilaski // 1, 3–14.
- Hacker, P. M. S.** Wittgenstein inimloomusest / Tlk A. Helstein // 6, 1040–1086.
- Heisenberg, W.** Füüsika ja filosoofia / Tlk, komment. ja järels.: P. Kuusk // 2, 357–384; 3, 545–575; 4, 745–767; 5, 939–960; 6, 1131–1152; 7, 1327–1344; 8, 1497–1536.
- Hempel, C. G.** Defineerimise põhialused / Tlk G. Kangilaski // 1, 15–35.
- Hinrikus, T., A. Raal, H. Tankler.** Tartu ülikoolis aastatel 1802–1918 kasutatud farmaatsiaõpikutest / (Ill.) // 4, 600–622.
- Hint, M.** Wiedemanni keeleauhinnas peegeldub Eesti ühiskond ja vaimuelu // 7, 1208–1218.
- Iliopoulos, I.** Merelise võimu strateegia ja geopoliitika ajaloos / Tlk O. Laanemets // 9, 1539–1555.
- Johanson, A., A. Jõesaar, M. Lõhmus, H. Tiikmaa.** Eesti identiteedi kujundamine: Ringhäälingu valikute teekond / (Ill.) // 12, 2141–2175.
- Jõesaar, A.** Vt Johanson, A., A. Jõesaar, M. Lõhmus, H. Tiikmaa.
- Jäncke, L.** Muusika, mälu, tunded / Tlk K. Sarv // 3, 520–530.
- Kala, M.** Mida Euroopa usub?: Ja kuidas islam sellele vaatab* // 9, 1557–1591.
- Kalle, R.** Eesti võõrliikide kajastus taimravipärimuses kuni 1944. aastani // 1, 83–104.
- Kangro, B.** Luulet // 10, 1788–1790.
- Kepp, Ö.** Eesti linnaluule võimalus?: Pilg eesti linnaluulele aastatel 1860–1940 // 4, 672–694.
- Konečni, V. J.** Elu, tunded ja mõistus muusikaloomingus / Tlk K. Sarv // 3, 494–518.
- Kremer, R. K., W. Marx.** Eesti-Saksa teaduskoostöö bibliomeetria valguses / Tlk I. Tehver; (ill.) // 1, 115–134. Lisa: uurimismetoodikast.
- Kressenstein, F. K. v.** Minu missioon Kaukaasias / Tlk ja järels.: A. Benno // 6, 996–1027; 7, 1227–1260.
- Kukk, K.** *Umsiedlung*: ootused ja tagajärjed // 11, 1931–1945.
- Kurs, O.** Vanast maailmast uude / (Ill.) // 6, 1088–1114;
Leo Tiik geograafi ja kultuuriloolasena // 9, 1624–1670.
- Kuusk, P.** (Komment., järels.: Heisenberg, kvantteooria ja filosoofia.) Vt Heisenberg, W.
- Kärner, T.** Kultuur ja vabaduse piirid // 5, 815–823.
- Küün, E.** Vähemuskeeled Eestis ühe venekeelse piirkonna näitel // 8, 1455–1479.

*Tärniga märgitud artiklid on eelretsenseeritud.

- Laasberg, M.** Abstraktsed entiteetidid ja universaalideprobleem // 4, 624–634.
- Lall, A.** Kriminalisti kvalifikatsioonitasemed ja koolituspõhimõtted Eestis // 11, 2061–2076.
- Leino, M.** Solidaarsuse sisu ja sisutus // 2, 228–242.
- Levin, I.** Minu elu- ja mõttevarast: Meenutusi. // 1, 159–176 (vigade parandus 2. nr vahel); algus 2009. a.
- Liias, T.** Tallinna õhutõrje 1944. aasta märtsipommitamise ajal // 3, 417–434.
- Liiva, T.** Jõud ja seadused: Ühe ajastu sünniloost Isaac Newtoni taktikepi all // 12, 2115–2139.
- Liivik, O., H. Tammela.** President lahkub areenilt: Konstantin Pätsi viimane avalik esinemine 21. juunil 1940. a / (Ill.) // 6, 963–994.
- Lipping, J.** (Järels.) Vt Althusser, L.
- Lust, K.** “Terava kriitika ja enesekriitika korras...”: Allumisest ja vastupanust Tartu ülikooli sovetiseerimisele õigusteaduskonna näitel (1944–1953) // 5, 841–875.
- Lõhmus, M.** Vt Johanson, A., A. Jõesaar, M. Lõhmus, H. Tiikmaa.
- M. O.** (Järels.) Vt Rinne, A.
- Maiste, J.** Vabadus mäletada // 5, 778–794.
- Mardiste, H.** Kõveraks väänatud Eesti: Pool sajandit meie maakaartide moonutamist ja salastamist / (Ill.) // 7, 1182–1206.
- Marx, W.** Vt Kremer, R. K., W. Marx.
- Mathura.** Jääminek // 11, 1947–1953.
- Mihkelson, E.** Luulet // 2, 288–294.
- Mölder, B.** (Järels.: Sellarsi mütoloogia.) Vt Sellars, W.
- Müllerson, R.** *Ex uno plures est E pluribus unum*’ini? / Tlk M. Laane // 4, 696–731.
- Noorma, M.** Vt Eerme, K., M. Noorma, T. Tõnnisson, U. Veismann.
- Paal, P.** Vähihaigused soome rahvameditsiinis: Diakrooniline sissevaade rahvapärasesse vähidiskursusesse // 10, 1864–1892.
- Palang, H., T. Pikner.** Lumetorm Kiili teel: Sotsiaalne loodus ehk võõras talv // 7, 1293–1302.
- Pikner, T.** Vt Palang, H., T. Pikner.
- Pilter, L.** (Järels.) Vt Barnie, J.
- Põldmäe, A.** (Järels.) Vt Undla-Põldmäe, A.
- Raal, A.** Vt Hinrikus, T., A. Raal, H. Tankler.
- Raméntol, M.** Luulet / Tlk ja järels.: J. Talvet // 5, 876–882.
- Rammo, A.** Nõukogude sõjaväealad Eestis — kellele ja kuhu need kuuluvad?: Uurimus kultuurigeograafilisest vaatenurgast // 11, 1954–1987.

- Rawls, J.** Õiglus kui ausameelsus: Taasesitus / Tlk T. Vallimäe // 7, 1261–1291; 8, 1385–1400.
- Reinans, A.** Kullassepakunsti puudumisest Eestis 19. sajandil / (Ill.) // 11, 2029–2037.
- Rimmel, R.** Luulet // 7, 1220–1225.
- Ringvee, R.** (Järels.) Vt Blake, W.
- Rinne, A.** Pääsukestest: Meenutus Arhangelski oblastist 1952. a / Järels.: M.O. // 9, 1593–1603.
- Roos, P., I. Volt.** Ervin Roos (1908–1962): Klassikaline filoloog Eestis ja Rootsis // 9, 1672–1693.
- Ruut, R.** Rõivas Bingeni Hildegardi visioonides* // 12, 2203–2232.
- Rünkla, I.** Ruumi küsimus // 5, 771–776.
- Saar, J.** Kurjad konstandid ja Eesti // 7, 1155–1180.
- Saard, R.** Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünniloost // 12, 2177–2202.
- Samel, H.** Vastastikusest konsulaaresinduste rajamisest Venemaaga (1992–1997) // 2, 323–342.
- Sazonov, V.** Printsess En-hedu-Ana: Kuujumala abikaasa ja esimene luuletaja? // 4, 659–670.
- Searle, J. R.** Mis on kõnetegu? / Tlk E. Luur // 11, 2009–2027.
- Selg, P.** Kes kardab John Rawlsi? // 8, 1401–1427.
- Sellars, W.** Empirism ja vaimufilosoofia / Tlk A. Unt; järels.: B. Mölder // 9, 1713–1736; 10, 1905–1928; 11, 2091–2112; 12, 2279–2303.
- Semm, K.** Miljöö mõistest tänapäeva linnaplaneerimises // 5, 796–813.
- Siil, I.** Ingerimaal haldjaid otsimas ja tondijutte jahtimas: Tartu ülikooli keele- ja rahvaluuleainese kogumisretkedelt 1979–1980 // 8, 1364–1383.
- Siilaberg, A.** Nõukogude võimu naasmine: Harjumaa operatiivgrupi koosseisust ja tegevusest 1944. aastal // 8, 1429–1453.
- Stadnikov, S.** Kõiksuse valitsemise tahe Vana-Egiptuse kuningate ameti- ja aunimetustes // 10, 1842–1862.
- Stolleis, M.** Kes ütleb “solidarsus”, tahab midagi saada / Tlk A. Schönfelder // 2, 243–253.
- Subi, K.** Gripist ja gripiviirusest // 2, 179–204.
- Taagepera, R.** Balti “Ungari tee” taotlus 1965 // 10, 1739–1786.
- Talvet, J.** Müütilise tulevikulinna ja sümbiootilise rahvuse ehitamine Euroopa äärel: F. R. Kreuzwaldi *Kalevipoeg* // 11, 2038–2059; (järels.) Vt Chaska, Y., B. Chávez, S. Uribe Pérez; Raméto, M.
- Tammela, H.** Vt Liivik, O., H. Tammela.
- Tankler, H.** Vt Hinrikus, T., A. Raal, H. Tankler.

- Tiik, L.** Asustuse kujunemisest Hiiumaal kohanimede taustal // **9**, 1605–1623. Lisa: ülevaade kohanimedest, mis esinevad ka Saaremaal ja Muhus.
- Tiikmaa, H.** Vt Johanson, A., A. Jõesaar, M. Lõhmus, H. Tiikmaa.
- Tiit, E.-M.** Rahva- ja eluruumide loendus // **2**, 206–226.
- Tooming, U.** Kuidas saab jumal tahta, teha ja tunda?* // **3**, 447–472.
- Tõnissaar, M.** Füüsiliste testide tõhusus ja vajalikkus politseinike valikul // **12**, 2234–2266.
- Tõnnisson, T.** Vt Eerme, K., M. Noorma, T. Tõnnisson, U. Veismann.
- Undla-Põldmäe, A.** “Mitte ükskõikse südamega. . .”: Meenutusi õpingutest Tartus 1930. aastatel / Järels.: A. Põldmäe; (ill.) // **5**, 825–840.
- Uribe Pérez, S.** Vt Chaska, Y., B. Chávez, S. Uribe Pérez.
- Vadi, M.** Teadlane // **6**, 1029–1030.
- Volt, I.** Vt Roos, P., I. Volt.
- Veismann, U.** Vt Eerme, K., M. Noorma, T. Tõnnisson, U. Veismann.
- Wittgenstein, L.** Mõned märkused loogilise vormi kohta / Tlk J. Kangilaski; (ill.) // **6**, 1032–1039.

ARVUSTUSED

- Lahe, J.** Evangeelium ja ideoloogia. (*Tõid algkristliku mõtlemise kujunemise alalt*. Koost. R. Tasmuth. (Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi toimetised, 19.) Tallinn, 2009) // **2**, 343–347.
- Niitsoo, V.** Dissidentidest ja “koputajatest”. (*Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: Dokumentide kogumik*. (Ad fontes, 17.) Koost. A. Pesti. Tallinn, 2009) // **7**, 1303–1313.
- Pajur, A.** Kui eestlased tapsid Lätis karusid. (J. Pihlak. *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad*. Viljandi, 2010) // **10**, 1894–1899.
- Printsmann, A.** Ruumajalisus humanitaarias. (*Ruumi loomine: Artikleid maastiku/keskkonna kujutamisest tekstides*. Koost. T. Jaago. (Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 11.) Tartu, 2008) // **5**, 922–929.
- Ravdin, B.** Kas lapsed sünnivad ka sõja ajal? (Г. М. Повомарева, Т. К. Шор. *Русская печать и культура в Эстонии во время Второй мировой войны (1939–1945) = Vene trükisõna ja kultuur Eestis II maailmasõja ajal (1939–1945)*. Tallinn, 2009) / Tlk M. Orav // **11**, 2077–2081.
- Rohtmets, P.** “Vaim on, mis elavaks teeb”. (J. Kõpp. *Vaimu valgusel*. Koost. A. Andresen. (Eesti mõttelugu, 87.) Tartu, 2009) // **1**, 145–150.

- Saagpakk, M.** Elud ja maailmad. (A. Wilhelmi. *Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939): Eine Untersuchung anhand von Autobiographien.* (Veröffentlichungen des NordOst-Instituts; Bd. 10.) Wiesbaden, 2008) // **7**, 1313–1317.
- Salupere, M.** Tark raamat tarkade organisatsioonist. (K. Kalling, E. Tammiksaar. *Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltusi.* Tallinn, 2008) // **6**, 1116–1123.
- Zetterberg, S.** Eesti rahvuse kujunemine. (*Eesti ajalugu. V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani.* Toim. S. Vahtre, T. Karjahärm ja T. Rosenberg. Tartu, 2010) / Tlk M. Orav // **12**, 2267–2270.
- Tannberg, T.** 1940. aasta juunipöörde eelmäng: Nõukogude baasiväed Balti riikides 1939–1940. (Сергей Ковалев. *Советские войска на территории стран Балтии (1939–1940 гг.)*. СПб., 2008) // **3**, 532–537.
- Tarand, K.** Massimeedia lõpetamine. (T. Hennoste. *Kommikoer ja pomikoer: Üksteist lugu Eesti ajakirjandusest.* (Loomingu Raamatukogu, 1–2.) Tallinn, 2010) // **4**, 732–735.
- Undusk, J.** Jaak Tomberg teeb ilma. (J. Tomberg. *Kirjanduse lepitav otstarve.* (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis, 7). Tartu, 2009) // **1**, 136–144.
- Ventsel, A.** Humanitaarteaduste sõltumatuses Nõukogude Liidus: Tartu-Moskva koolkond ja ametlik nõukogude teaduspoliitika. (M. Waldstein. *The Soviet Empire of Signs: A History of the Tartu School of Semiotics.* Saarbrücken, 2008) // **8**, 1480–1487.
- Volt, M.** Santayana ilutunde esteetika. (G. Santayana. *Ilutunne: Esteetikateooria visand.* Tlk K. Ligi. (Avatud Eesti Raamat.) Tartu, 2009) // **9**, 1695–1702.

ABSTRACTS

Abstracts // **1**, 151–158; **2**, 348–356; **3**, 538–544; **4**, 736–744; **5**, 930–938; **6**, 1124–1130; **7**, 1318–1326; **8**, 1488–1496; **9**, 1703–1712; **10**, 1900–1904; **11**, 2082–2090; **12**, 2271–2278.

ILLUSTRATSIOONID

Aarsalu, A. Illustratsioonid (2010. a) // **5**, 777, 795, 814, 824, 921.
Eensalu, J. Illustratsioonid (2003. a) // **8**, 1363, 1384, 1428, 1454.

- Ereb, R.** Sarjast "Toetused ja nõjatused" (2010. a) // **9**, 1556, 1592, 1604, 1671, 1694.
- Kelpman, R.** Illustratsioonid (2009. a) // **2**, 205, 227, 254, 287, 295, 322.
- Kiwa.** Illustratsioonid (2010. a) // **4**, 599, 623, 635, 658, 671, 695.
- Krosmann, P.** Illustratsioonid (2010. a) // **6**, 995, 1028, 1031, 1087, 1115.
- Moora, K.** Illustratsioonid (2007. a) // **7**, 1181, 1207, 1219, 1226, 1292.
- Noorits, T.** Illustratsioonid (1994.–2007. a) // **10**, 1787, 1841, 1863, 1893.
- Otstak, K.** Seeriast "01"; "Nimeta" (2009.–2010. a) // **3**, 416, 435, 473, 493, 519, 531.
- Päts, K.** (Fotod.) // **6**, 979, 987.
- Roos, E.** (Foto.) // **9**, 1684.
- Rõhu, A.** Sarjast "Variatsioonid kirjandusele" // **11**, 1946, 1988, 2028, 2060.
- Tiik, L.** (Fotod.) // **9**, 1626, 1646, 1666.
- Undla-Põldmäe, A.** (Foto.) // **5**, 827.
- Vinn, V.** Illustratsioonid (1972.–1981. a) // **1**, 36, 82, 105, 114, 135.
- Õrd, L.** Illustratsioonid (2008.–2010. a) // **12**, 2140, 2176, 2233, 2304.

Märkus. Artikliillustratsioonide kohta on märke illustreeritud artikli kirjes.

CONTENTS

On the birth of an epoch under the baton of Isaac Newton	2115
..... <i>Taivo Liiva</i>	
Designing of Estonian identity: The path of choices for broadcasting	2141
..... <i>M. Lõhmus, H. Tiikmaa, A. Jõesaar, A. Johanson</i>	
On the birth of the Estonian Evangelical Lutheran Church	2177
..... <i>Riho Saard</i>	
Garment in the visions of Hildegard of Bingen	2203
..... <i>Riina Ruut</i>	
On the efficiency and necessity of physical tests in selection of police officers	2234
..... <i>Margus Tõnissaar</i>	
<i>Review: Formation of the Estonian Nation. Eesti ajalugu. V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 2010.</i>	2267
..... <i>Seppo Zetterberg</i>	
Abstracts	2271
Empiricism and the Philosophy of Mind. Part IV ...	2279
..... <i>Wilfrid Sellars</i>	
Sellars' mythology	2292
..... <i>Bruno Mölder</i>	

EUROZINE

www.eurozine.com

Praaeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pajo, Pärnu mnt. 58, 86703 Sindi,
tel. 4474457

7k. LO

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 50 krooni (3.20 eurot)